

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ СУРГУУЛЬ
ХҮМҮҮНЛЭГИЙН УХААНЫ САЛБАР

ISSN 2224-1804

Эрдэм шинжилгээний бичиг
№ 477 (37), 2017

ТҮҮХ
XVI

Дугаарыг эрхэлсэн Д.Анхбаяр

Улаанбаатар 2017

**HISTORIA MONGOLARUM
JOURNAL OF HISTORY**

Editor in Chief:

Professor Dr.(Sc) J.Boldbaatar,
Member of Mongolian Academy of Science (Mongolia)

Deputy Editor in Chief:

Dr. P.Delgerjargal (Mongolia)

Editorial Secretary

Dr. S.Chuluun (Mongolia)

Editorial Board

Dr. Ch.P.Atwood (USA)

Dr. U.Bulag (UK)

Dr.Chimeddorj (PRC, Inner Mongolia)

Dr. V.V. Graivoronskii (Russia)

Dr. H.Futaki (Japan)

Dr. (Sc) A.Ochir (Mongolia)

Dr. D.Ulziibaatar (Mongolia)

Dr. (Sc) J.Urangua (Mongolia)

This annual Journal of Mongolian History is an official journal of School of Art and Sciences, National University of Mongolia that has been published since 2001. Journal covers multilanguage studies of issues related to political, social, economical, cultural and linguistic aspects of Mongolian history of all periods. There are no any racial, religious discriminative restrictions on authors or regard-ing geographical location. On occasion of the 10th anniversary of this journal it has been re-named as “Historia Mongolarum”.

Manuscripts and illustrations should be sent to the editors:

Department of History, School of Art and Sciences,
National University of Mongolia,
Ulaanbaatar- 14201, Mongolia

Tel: 976-7730-7730-2305, Fax: 976-11-328890

ГАРЧИГ

Судалгааны өгүүлэл

Э.Энэрэлт. Монголчууд татвар хураах түрээсийн тогтолцоог хэрэглэсэн нь	5
Д.Анхбаяр: Ил хаант улсад перс түшмэдийн дахин сэргэлт: везир Садр Ад-Дин Ахмед Халиди Занжанигийн намтар үйл ажиллагаа	24
А.Ариунболд. Чингийн Шинэ засгийн бодлого ба Хүрээний сайд Сандо	47
Б.Батсүрэн. 1912 оны Ховдын байлдааны тухай	66
Р.Төрдалай. Монгол орны газрын харилцаа, бэлчээр зохицуулалтын түүхийн асуудлууд	110
Н. Алтантөгс. Хятадаас 1956-1960 онд монголд зориулж олгосон буцалтгүй тусламж, хөнгөлөлттэй зээлийн үр дүнг шинжлэх нь	129
П.Мягмар. Их сургуулийн нэгдүгээр курсын оюутнуудын түүхэн материалтай ажиллах чадвар	155

CONTENTS

Research article

E.Enerelt. Tax Farming in the Mongol Empire	5
D.Ankhubayar. Revival of persian officials in the Ilkhanate: Life and deeds of Vezir Sadr al-Din Ahmed Halidi Zanjani	24
A.Ariunbold. New Coverment Policy and Sando governor of Khuree	47
B.Batsuren. On the Battle of 1912 for Khovd	66
R.Turdalai. Historical issues of land relation of Mongolia	110
N.Altantugs. A study on the Chinese Foreign Aid to Mongolia between 1956-1960	129
P.Myagmar. First-year undergraduate university students' ability to work with historical materials	155

**МОНГОЛЧУУД ТАТВАР ХУРААХ ТҮРЭЭСИЙН
ТОГТОЛЦООГ ХЭРЭГЛЭСЭН НЬ**

Э.ЭНЭРЭЛТ

Товч агуулга: Эл өгүүлэлд Монголын эзэнт гүрэнд татварын түрээсийг хэрхэн ашиглаж байсан талаар авч үзэх болно. Монголчууд олон төрлийн татвар дээр түрээсийн хэлбэрийг ашигладаг байжээ. Татвар хураах ажлыг түрээсээр эрхлэгчид нь ихэвчлэн өндөр орлого хурааж өгөхөөр хаанд амладаг байсан байна. Татвар хураах түрээсийн хэлбэрийг 1230-аад оны сүүлээр монголчууд авч ашигласан бөгөөд уг тогтолцоо Ил хаант улсад цаашид оршсоор байсан нь анхдагч эх сурвалжаар батлагддаг юм. Богино хугацаат түрээсийн гэрээ болон монголчуудын засаг захиргааны хүн хүчний дутагдалтай байдал нь татварын түрээс эрхлэгчид тариачдад зүй бус авирлахад нөлөөлсөн байна. Иймээс татварын түрээсийн хор уршгаас болж монголчууд болон эзлэгдсэн ард түмний хоорондын харилцааг эвдэхэд хүргэсэн байдаг.

Түлхүүр үг: Татварын түрээс, монголчууд, татварын төлбөр, төлөөллийн онол

Удиртгал

Өгэдэйн төр барьсан үед татварын түрээсийн тогтолцоонд төрийн өмнөөс хувь хүмүүсийг ашиглаж эхэлсэн гэж үздэг¹. Энэ үед Их Монгол улсын татварын тогтолцоог боловсронгуй болгох үйл ажиллагаа явагдсан хийгээд төрийн болон алтан ургийн гишүүдийн хэрэгцээ шаардлагын улмаас үе үе, гэнэт хураадаг байсан алба гувчуурын дээр урьдчилан тогтоосон хэмжээгээр, тодорхой хугацаанд хураадаг олон төрлийн татвар, хураамж нэвтэрсэн байна. Үүнийг татварын хувьд гарсан гол өөрчлөлт хэмээн ойлгож болно.

Татварын түрээс гэдэг нь дундад зууны үеийн эдийн засагт цоо шинэ ухагдахуун байгаагүй юм. Татвар хураах түрээсийн тогтолцоог нэн эртнээс төрт улсууд ашиглаж эхэлсэн байдаг. Тухайлбал, Птолемейн эзэнт гүрэн, эртний Ромд төрийн нэрийн өмнөөс хувь хүмүүс татвар хураадаг дадал хэвшил тогтсон

¹ Schurmann, Herbert F. *Economic Structure of the Yuan Dynasty: Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih*. Cambridge, Harvard University Press, 1956, 90.

байсан². Исламын их байлдан дагуулалтын дараа Египет зэрэг улсад татвар хураах түрээсийн эрхийг нээлттэй дуудлага худалдаагаар хамгийн өндөр дүн хэлсэн хувь хүмүүст олгодог байжээ³.

Татвар хураах ажлыг түрээсээр хийх нь татвар хураах эрх, хариуцлагыг төрөөс хувь хүнд эсвэл бүлэг этгээдэд шилжүүлэхийг хэлэх бөгөөд татварын түрээсийг захиргааны зардлыг хэмнэх, зээлийн барьцаа бүрдүүлэх, орлогыг өсгөх гэсэн гурван гол шалтгаанаар хэрэглэж байжээ⁴. Татварын түрээсийг харьцангуй үр ашигтай механизм гэж зарим судлаачид үздэг⁵. Тэдний гол дүгнэлт нь татвар хураалтыг хувь хүнд шилжүүлснээр захиргааны зардал буурч, үр ашиг нэмэгдэх явдал юм. Хүн төрөлхтний өнгөрсөн түүхийг авч үзвэл энэхүү өөдрөг дүгнэлт нь ихээхэн эргэлзээг дагуулдаг. Төрөөс тавих хяналт сул эсвэл огт байхгүй байгаа тохиолдолд татварын түрээс нь нийгэм, эдийн засагт ихээхэн хор уршиг авчирдаг байна⁶.

Татварыг хураах түрээсийн хэлбэр монголчуудын эдийн засагт хор хөнөөл учруулж байсан болохыг харуулах нотолгоо бий. Монголчуудтай хамтран ажиллаж байсан татварын түрээс эрхлэгчдийн талаар маш цөөн тооны хятад, перс сурвалжуудад өгүүлсэн байдаг бөгөөд уг асуудалд ихээхэн шүүмжлэлтэй өнгө аясаар хандсан байдаг. Тэдгээр сурвалжуудын бараг бүгдийг нь монголчуудын албанд ажиллаж байсан хүмүүс бичжээ. Тухайлбал, Елюй Чуцайн булшны бичигт татварын түрээсийн ажил эрхлэгчид төрийн нөлөө бүхий түшмэдүүдийн дэмжлэгийг шударга бусаар олж авч, эзлэгдсэн ард олонд татварын дарамт учруулж байсан талаар өгүүлдэг⁷. Мөн татварын түрээс эрхлэгчдийн хууран

² Птолемейчуудын төрийн санхүү, засаг захиргааны талаар бичигдсэн сайн бүтээл бол Brian Paul Muhs. *The Administration of Egyptian Thebes in the Early Ptolemaic Period*. University of Philadelphia, 1996 юм. Эртний Ромын татварын аж ахуйн талаар бичсэн дараах өгүүлэгийг мөн үзнэ үү, Gibbs Matt. "Tax farming", *The Encyclopedia of Ancient History*, ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, and Andrew Erskine, London, Wiley-Blackwell, 2012.

³ Cizakca, Murat. "Tax-Farming and Resource Allocation in Past Islamic Societies." *Islamic Economics* 1, 1989, 59-80.

⁴ Stella, Peter. Tax Farming: A Radical Solution for Developing Country Tax Problems? *IMF Staff Papers*, 40-1, 1993, 217-225.

⁵ Azabou, Mongi and Nugent Jeffrey B. "Contractual Choice in Tax Collection Activities: Some Implications of the Experience with Tax Farming." *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 144, no. 4, 1988, 684-705. Мөн Kiser, Edgar. "Markets and Hierarchies in Early Modern Tax Systems: A Principal-Agent. Analysis". *Politics and Society* 22, no. 3, 1994, 284-315.

⁶ Stella, Peter. Tax Farming: A Radical Solution for Developing Country Tax Problems? *IMF Staff Papers*, 40-1, 1993, 218.

⁷ Schurmann, Herbert F. *Economic Structure of the Yuan Dynasty: Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih*. Cambridge, Harvard University Press, 1956, 90.

мэхлэх ажиллагаа Ил хаант улсад газар авсан байсныг Рашид ал-Дин дурдсан байна⁸.

Энэхүү өгүүлэл нь монголчууд болон татвар хураах ажлыг түрээсээр эрхлэгчдийн хоорондын зөрчлийг агентын (төлөөллийн) онолын үүднээс тайлбарлах зорилготой. Ингэхдээ дундад зууны үеийн сурвалж, түүхийн шинжилгээ, орчин үеийн эдийн засгийн онол, судалгааны ажлуудад тулгуурлан монголчуудын ашиглаж байсан татварын түрээсийн гэрээний харилцаа, талуудын хооронд гарч байсан зөрчлийг тодруулна. Эл судалгаагаар татвар хураах түрээсийн тогтолцоо нь монголчуудын санхүү, тэдний эзлэгдсэн ард түмэнтэй харилцах харилцаанд аюул авчирч байсан тухай дурдах болно.

Түрээсийн гэрээгээр хурааж байсан татвар

Ихэнх гол сурвалж бичгүүдэд татварын түрээсийн талаар мэдээлэл төдийлөн хангалттай хэмжээнд байхгүй байна. Цагадайн улс болон Алтан Ордын түүхийн талаарх сурвалж маш хомс байдгийг тэмдэглэх хэрэгтэй. Оросын вант улсуудад алба гувчуурыг (*дань*) хурааж байсан исламын шүтлэгтэн хүмүүсийн талаар орос болон өрнөдийн сурвалжид өгүүлдэг⁹. Эдгээр хүмүүс нь жирийн даргач (*баскак*) эсвэл татварын түрээс эрхлэгч байсан эсэх талаар нотлох хангалттай баримт хараахан бидэнд олдоогүй байна. Ийм учраас Юань болон Ил хаант улсуудаас өмнөх үеийн татварын тогтолцооны талаар товч мэдээлэл гагцхүү Елюй Чуцайн булшны бичигт л үлджээ гэж дүгнэхэд буруутахгүй болов уу.

Цаасан мөнгөөр татвар хурааж байсан Юань улсад өрхийн болон газрын татварыг түрээсээр хураахыг хориглосон байдаг¹⁰. Харин Ил хаант улсад эртний исламын татварын орлого түрээслэх тогтолцоо буюу *мукама*-г ашигласаар байжээ¹¹. *Мукама* бол тухайн нэг татвар эсвэл хэд хэдэн нэр төрлийн татвар, хураамжийг цуглуулах орлогын түрээсийн хэлбэр юм. Тухайлбал, 1298 оноос Ширазыг 16 дүүрэгт хувааж, 80,000 динарыг цэргүүд, захиргааны ажилтнуудын цалин, тэтгэмжид, 1,000 динарыг үндсэн зардалд суутгах нөхцөлтэй гурван жилийн хугацаатай *мукама*-г олгох шийдвэр гарсан байдаг. 1319 оны орчим

⁸ Thackston, Wheeler M. *Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh, A Compendium of Chronicles: A History of the Mongols, volume 3*. Cambridge, Harvard University, 1998-99, 727.

⁹ Halperin, Charles. *The Tatar Yoke: The Image of the Mongols in Medieval Russia, Corrected Edition* (Bloomington, Slavic Publishers, 2009), 82-87; Насонов Арсений Николаевич. *Монголы и Русь, История Татарской Политики на Руси*. Москва и Ленинград, Академия Наук СССР, 1940, 20, 52.

¹⁰ Schurmann, Herbert F. "Tributary Practices of the Thirteenth Century." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 19, no. 3/4, 1956, 304-389.

¹¹ Lambton, Ann. *Continuity and Change in Medieval Persia*. New York, Suny Press, 1988, 121.

Фарс мужийн татварыг хураах байнгын *муката* гэрээг Ил хан Абу Са'ид өөрийн садангийн Курдужин хатанд соёрхсон байна¹². Дээрх хоёр үйл явдал нь шинэчлэл хийсэн Газан болон түүнээс хойш үед ч татварын түрээсийн хэлцэл үргэлжлэн хийгдсээр байсны илрэл юм.

Татварын бүх төрлийг эсвэл заримыг нь гэрээт татвар хураагчид хариуцаж байсан эсэх нь тодорхойгүй асуудал. Тодорхой үлдсэн нэг зүйл нь олон нэр төрлийн татвар, хураамжийг тэд хураадаг байсан явдал юм. Хааны сангийн орлогыг өсгөхийн тулд Монголын эзэнт гүрэнд 1238 оноос эхлэн татвар хураах хариуцлагыг хувь хүмүүст олгож эхэлсэн байна. Тухайлбал, Еньчинь дүүрэгт дарсны хураамж 50,000 лиань мөнгө хураах эрх авсан Лию Тиньюу, Хойд Хятадаас 500,000 лианийн хэмжээтэй албан татвар хураах эрх авсан Лию Кутурма, байшин, газар, өмч хөрөнгө, усжуулалтын ажил, гахай, шувууны аж ахуй зэргээс нийт 250,000 лианийн мөнгөн татвар хураах эрхтэй Сариф ал-Дин зэрэг хүмүүс татварын түрээс эрхлэгчдийн дунд нэр дурдагддаг¹³. Түүнчлэн нэгэн уйгур хүн 100,000 лиань дүнтэй давсны татвар хурааж өгөхөөр амлаж байжээ. Загасны аж ахуй, гүүр гэх мэт зүйлсээс хүртэл татвар хураах гэж хүмүүс өрсөлдөж байсан¹⁴. Зөвхөн энэ жишээнээс үзэхэд татварын түрээс нь олон төрлийн аж ахуй дээр ашиглагдаж байсан нь харагдаж байна.

Өгэдэйн үеэс ялгаатай нь Ил хаант улсад тухайн орон нутгаас хураах ёстой бараг бүх төрлийн татварыг татварын түрээс эрхлэгчид хариуцдаг байжээ. Тухайлбал XIII зууны сүүлээр Фарс мужийн эргийн зарим нутгийг Жамал ал-Дуала Малик ал-Ислам гэдэг чинээлэг худалдаачинд түрээслүүлжээ¹⁵. Ингэснээр Малик ал-Ислам тухайн орон нутгийн бүх төрлийн татварыг хураах эрхтэй болсон юм. Ил хаадын төрийн санд энэхүү Малик ал-Ислам орлогын зарим хэсгийг сувдаар төлж байсан байна.

Тооцоход илүү хялбар байдаг учраас эртний Азийн орнуудад газрын татвар зэрэг шууд татваруудыг татварын түрээсээр хурааж байсан байна¹⁶. Баруун Европт шууд бус татварыг хувь хүмүүс, байгууллагаар хураалгах нь түгээмэл байв. Харин

¹² Ann Lambton. "Wakf in Persia.", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. XI: W-Z, ed. Bearman, Peri., Bianquis, Thierry., Bosworth, Edmund., Van Donzel., Heinrichs, Wolfhart. Leiden, Brill, 2002, 84. Мөн Lambton, Ann. *Continuity and Change in Medieval Persia*. New York, Suny Press, 1988, 275.

¹³ Buell, Paul D. "Cinqai". *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200–1300)*, ed. de Rachewiltz, Igor et al. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1993, 98.

¹⁴ Schurmann, Herbert F. *Economic Structure of the Yuan Dynasty: Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih*. Cambridge, Harvard University Press, 1956, 90.

¹⁵ Lambton, Ann. *Continuity and Change in Medieval Persia*. New York, Suny Press, 1988, 336.

¹⁶ Ma, Jun. "New Public Management in the Early Modern Period: Lessons from Tax Farming History" *Administrative Theory & Praxis* 25, no. 4. 2003, 435-456.

Өгэдэй болон Ил хаадын үеийн сурвалжуудыг авч үзвэл монголчууд алба гувчуур зэрэг шууд болон тамга гэх мэт шууд бус татварыг хувийн гэрээт татвар хураагчдад хурааж авахыг зөвшөөрч байжээ. Энэ нь монголчуудад бэлэн мөнгөний асар их хэрэгцээ байсныг илтгэдэг.

Гэрээний төрөл

Татварын түрээсийн гэрээний гурван төрөл бий. Эхнийх нь тодорхой тохиролцсон мөнгөн дүнг төрд төлөх тогтмол дүнгийн гэрээ юм. Уг гэрээний дагуу хураасан орлогоос төрд төлөх тогтмол мөнгөн дүн, гарсан зардлыг хассан зөрүүгээс татварын түрээс эрхлэгч нь ашгаа олдог. Хоёр дахь нь хураасан орлогоос гэрээнд заасан тодорхой хувийг төртэй хуваалцах хэлбэр юм. Гурав дахь нь гэрээт татвар хураагчид тогтмол цалин олгодог гэрээ юм. Гэрээний төрлийн сонголт нь татвар хураагчийн үйлдлийг хянах төрийн хүчин чадал, эрсдэл хүлээх чадвараас хамаардаг. Харин татвар хураах түрээс эрхлэгч нь төрийн санал болгож байгаа гэрээний заалтад тулгуурлан өөрийн сэтгэл ханамжид суурилсан хамгийн их оновчтой төрлийг сонгон гүйцэтгэдэг байна.

Монголын хаад тогтсон мөнгөн дүнг төлүүлдэг эхний гэрээний хэлбэрийг хувийн татвар хураагчидтай байгуулж байсан. Тогтмол дүнгийн гэрээ нь дэлхийн улсуудад хамгийн их ашиглагдаж байсан гэрээний хэлбэр юм¹⁷. Тухайн газраас хурааж байгаа орлогоос татвар хураахад гарсан зардлыг төлүүлэхийг зөвшөөрч байв. Жишээ нь Ил хан Гайхатугийн төр барьсан үед Малик ал-Исламд Фарс мужийн эргийн нутгийг 4 жилийн хугацаатай, жилд 1.14 сая динарын зардал суутгах нөхцөлөөр 10 сая динараар түрээсэлсэн байна¹⁸. Нэг жилийн орлогыг Малик ал-Ислам урьдчилж төлсөн ба Ил ханд нэмж бэлэг сэлт барьжээ. Ил хаант улсад хасагдах зардлын төрөлд цэргийн зардал, харуул хамгаалалтын зардал, хэрэм, цайз сэргээх, барих зардал, тэтгэвэр, хүнсний зардал, хангамжийн зардал, өртөө яамын зардал, захиргааны ажилтнуудын цалинг оруулж байсан байна. Хасагдах зардлын төрөл тус бүрээр дүнг урьдчилж тохирдог байв¹⁹.

Онолын хувьд тогтмол дүнгийн гэрээний дагуу төрийн орлого баталгаажиж, санхүүгийн эрсдэл хувийн салбарт шилждэг байсан байна. Ингэж эрсдэл үүрснийхээ төлөө тогтмол мөнгөн дүнгийн гэрээг байгуулсан татварын түрээс

¹⁷ Ma, Jun. "New Public Management in the Early Modern Period: Lessons from Tax Farming History" *Administrative Theory & Praxis* 25, no. 4. 2003, 442.

¹⁸ Lambton, Ann. *Continuity and Change in Medieval Persia*. New York, Suny Press, 1988, 336.

¹⁹ Lambton, Ann K. Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II). *Studia Islamica*, No. 65, 1987, 97-123.

эрхлэгч орлогоо зардлаас давуулж, ашгаа хамгийн их болгох зорилгоор ажилладаг байжээ. Татвар хураах ажлыг түрээсээр эрхлэгчийн хамгийн их ашиг олох түвшин бол өөрийнхөө ахиуц орлогыг ахиуц зардалтай тэнцүү байлгах явдал юм. Иймээс хурааж байсан татварын хэмжээг нэмэгдүүлж чадаагүй тохиолдолд татварын түрээс эрхлэгчид өөрсдөө их хэмжээний алдагдалд ордог байв.

Монголын эзэнт гүрэнд татварын түрээсийн гэрээг богино хугацаатай байгуулж байсан байна. Тухайлбал, *Юань улсын судар*-т Хойд Хятадын жилийн орлогыг нэг жилийн дотор хоёр дахин өсгөх амлалтыг Абд ал-Рахман өгсөн байна²⁰. Ийм богино хугацаатай гэрээ нь хувийн салбарын богино хугацаанд хурдан ашиг олох гэсэн эрмэлзлийг нэмэгдүүлж байжээ. Өндөр дүнтэй татварын орлого хураахыг амлаж, түрээслэх эрх авсан гэрээт татвар хураагчид их ашиг олохын тулд түрэмгий үйлдлүүд их гаргадаг байсан байна. Үүнээс болж урт хугацаанд төрийн орлого болон тухайн газрын бүтээмж багасах зэрэг хор хөнөөл гарч байжээ²¹. Богино хугацааны зорилтыг тавих үед татварын түрээс эрхлэгч бага өртгөөр хурдан орлого олох арга замыг илүүд үздэг байсан нь ойлгомжтой. Урт хугацаанд үнэ цэнэ бүтээх үйл явцад богино хугацааны зорилтууд үнэхээр хор уршигтай байдаг уу гэдэг асуудал маргаан дагуулдаг. Богино хугацааны үр ашгийг харахаас зайлсхийх нэг хэлбэр нь гүйцэтгэгч талын төлбөрийг урт хугацааны үр дүнтэй уялдуулах явдал юм²². Монголчууд ийм аргыг ашиглаж байсан хангалттай нотолгоо олдоогүй байна. Учир нь татварын түрээс эрхлэгчдийн байр суурь тухайн үеийн улс төрийн байдлаас бүрэн хамааралтай байв. Ил хаадын улсад татвар хураах ажлын түрээсийн гэрээг нэгээс дээш жилийн хугацаатай байгуулж байсан боловч улс төрийн эрсдэл гэрээний тогтвортой байдалд эрсдэл учруулж байсан байна. Татварын түрээс эрхлэгчдийн байр суурь нэг удирдагч нөгөөгөөр солигдоход аюулд ордог байсан байна. Ингэснээр татвар хураахаар урт хугацаат гэрээ авсан хүн дараагийн хааны хүслээр хурдан солигдох өндөр магадлалтай байсан юм.

Гэрээний аливаа хэлбэр нь ашиг сонирхлын зөрчлийн нэг хэлбэрээс сэргийлэх боловч өөр бусад хэлбэрийн зөрчлийг бий болгодог эрсдэлтэй. Дэлхийн түүхэн баримтуудаас харахад тогтмол дүнгийн гэрээ нь татварын түрээс эрхлэгчдийг

²⁰ 元史, 第二章 . 北京市, 中华书局出版社, 1976, 36.

²¹ Ma, Jun. "New Public Management in the Early Modern Period: Lessons from Tax Farming History" *Administrative Theory & Praxis* 25, no. 4. 2003, 439.

²² Narayanan, M. P. "Form of Compensation and Managerial Decision Horizon". *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*, no. 31, 1996, 467-491. Мөн Jackson, Gregory., Petraki, Anastasia. *Understanding the Short-termism: Corporate Governance*. Stockholm, Glasshouse Forum, 2011.

татварыг хэтрүүлэн хураахыг өдөөдөг гол шалтгаан болж байсан байна.²³ Тогтмол дүнгийн гэрээний үед татварын түрээс эрхлэгчийн хураасан орлого нь төрд төлөх төлбөр хийгээд гаргасан үйл ажиллагааны зардлаас их байх ёстой. Энэ нь тэднийг орлогыг ихэсгэхийн тулд татвар хураалтыг харгис хэрцгийгээр явуулахад хүргэж байсан. Мөн худалдаачид татварын төлбөрийг барагдуулахад нь зориулж татвар төлөгчдөд өндөр хүүтэй зээл олгодог байсан байна.

Татварын түрээсийн дарамт нь хор хөнөөл ихтэй байсан тул улс төрийн тогтворгүй байдал үүсгэх, монголчуудын захиргааг эсэргүүцсэн бослого, хөдөлгөөн гарах аюултай байсан. Татварын түрээс эрхлэгчдийн харгис үйлдэл нь зарим тохиолдолд цус урсгасан бослого гарахад хүргэж байжээ. 1262 онд Ростов, Владимир, Суздаль, Ярославль хотын оршин суугчид исламын шүтлэгтэй (*бесермен*) татварын түрээс эрхлэгчдийг хөөсөн байна.²⁴ Владимир, Устюг, Ростов болон бусад том хотуудад гарсан бослогын улмаас зарим татвар хураагчид амь насаа хүртэл алдаж байжээ. Хураах ёстой байсан татварын орлогыг хэт өндөр тооцсон учраас татварын хураах ажлыг түрээсээр эрхлэгчид төрд амласан төлбөрөө өгч чадахгүйд хүрэх тохиолдол гарч байв. Хамгийн аюултай нь татварын түрээсийн харгис үйл ажиллагаа эдийн засгийн бүтээмжийг урт хугацаанд уналтад оруулах эрсдэлтэй байлаа. Энэхүү зөрчлийн талаар дараагийн хэсэгт авч үзье.

Монголчууд болон татварын түрээс эрхлэгчдийн хоорондын зөрчил

Агент болон эзэн хоёрын хоорондын зөрчлийн онол нь эрсдэлийн хуваарилалт, гэрээнд тулгуурласан байдаг. Уг онолд бизнесийн харилцаанд гарч буй эзэн, агентын зорилго, ашиг сонирхлын зөрчил, тэдний харилцан ялгаатай эрсдэл үүрэх чадвараас бий болсон асуудлыг авч үздэг. Хувь хүмүүсээр татвар хураалгах гэрээнд эзэн нь төр (жишээ нь их хаан эсвэл Ил-хаадын улсын засаг захиргаа), агент нь татварын түрээс эрхлэгч юм. Эзний нэрийн өмнөөс агент гэрээгээр тохирсон үйл ажиллагааг явуулах үед агентын зардал үүсэж болзошгүй байдаг. Энэхүү гэрээ байгуулагдсаны дараа татварын түрээс эрхлэгчийн зүгээс учруулж болзошгүй сөрөг үйлдэл бол ёс суртахууны асуудал юм.

Агентын зардал нь эзэн, агент хоорондын ашиг сонирхлын зөрчил ихсэх тусам өсдөг. Тухайлбал эзэн нь бизнесийг үр ашигтай, эрсдэл багатай байлгахыг хүсэж

²³ Sungkyu Jang, *Three Essays on Tax Collection: A Historical Review, A Formal Model, and an Empirical Test of the Government's Contractual Choice of Tax Collection Between Tax Farming and Tax Bureaucracy*. Tallahassee, The Florida State University, 2012.

²⁴ Насонов Арсений Николаевич. *Монголы и Русь: История Татарской Политики на Руси*. Москва и Ленинград, Академия Наук СССР, 1940, 220.

байхад агент өөр зорилго өвөрлөн үр ашиг багатай үйл ажиллагаанд хөрөнгө, хүч зарцуулах хандлагатай байж болно. Эзний зүгээс агентын үйл ажиллагааг байнга хянах боломжгүй тул агентын зардал ихсэх эрсдэлтэй байдаг. Иймээс уг дотоод зардлыг бууруулахын тулд гэрээний хэлбэр, урамшууллыг зөв сонгох нь чухал болно. Нөгөө талаас гэрээ байгуулахаас өмнө эсвэл байгуулж байх үед буруу сонголт гарч болзошгүй юм. Буруу сонголт нь арилжаанд оролцогч талуудын хооронд мэдээллийн тэгш бус байдал оршиж байгаа үед гардаг. Зарж байгаа зүйлийн талаар борлуулагч мэдээлэлтэй, харин худалдан авагч мэдэхгүй байх үед худалдан авагч буруу сонголт хийх магадлал өндөр байдаг. Энэ нь төр, татварын түрээс эрхлэгч хоёрын алинд нь ч учрах боломжтой тул эрсдэл ихтэй гэсэн үг.

Татварын түрээс бол улсад төлөх татварын тодорхой төрлүүдийг хураах эрхийг хамгийн өндөр үнэ санал болгосон этгээдэд дуудлага худалдаагаар арилждаг тогтолцоо гэж Стелла тодорхойлсон байна²⁵. Хэрэв амжилттай хэрэгжвэл татварын түрээсийн гэрээгээр улсын орлого өсөх боломжтой юм. Гэрээт татвар хураагчийн ашиг нь бодит хураасан орлого болон улсад төлөх татварын орлогын дүн, татвар хураахад гаргасан зардлын зөрүүгээр тодорхойлогдож байв. Иймд тухайн газар, хүн амаас хураах боломжит татварын дээд хэмжээг бодит байдлаас хэтрүүлэн төрд амлавал их хэмжээний алдагдалд орох эрсдэлтэй нь мэдээж. Татварын түрээс эрхлэгч их хэмжээний алдагдалд орохоос гадна бүр үгээгүй ядуурах ч явдал гарч байсан. 1277 онд Фарс мужийн татвараас олох орлогыг түрээслэх гэрээг Ил хаадын засгийн газартай баян худалдаачин Шамс ал-Дин Мухаммад байгуулжээ. Хугацаандаа татвараа төлж чадаагүйн улмаас 10 жилийн дотор Шамс ал-Дини эд хөрөнгө шавхагдаж, 1299 он гэхэд ядуурч тарчиг амьдрах болсон аж²⁶. Хувь хүмүүс төрд төлөх ёстой татварын орлогоос гадна бүх зардлыг өөрөө хариуцаж байсан учир татварын түрээсийн гэрээний дагуу төр эрсдэлээ хувийн гэрээт татвар хураагчдад шилжүүлж байжээ.

Зарчмын хувьд татварын түрээсийн үйл ажиллагаа төрийн хяналт дор байсан. Тухайн газрын орлогыг хүн амын бүртгэлтэй тулгаж харьцуулдаг, татварын түрээс эрхлэгчийн хураасан татвар болон зардлыг шалгадаг, улсын татварын авлагыг тооцдог байжээ. Мөн татвар төлөгчдөөс монголчуудад ирэх гомдол татварын түрээслэх явцад тавих зах зээлийн хяналт болж байв. Татвар төлөгчдийн санал, гомдлыг ашиглаж чадах нь тухайн газрын захирагч, даргач нарын ёс зүйгээс их

²⁵ Stella, Peter. Tax Farming: A Radical Solution for Developing Country Tax Problems? *IMF Staff Papers*, 40-1, 1993, 220.

²⁶ Lambton, Ann K. Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II). *Studia Islamica*, No. 65, 1987, 101.

хамаарч байсан. Ил хаант улсад төрөөс тогтоосон хэмжээнээс илүү эсвэл бага хэмжээгээр албан татвар хураах, шинэ төрлийн хураамж оногдуулахыг хориглож байжээ²⁷. Бодит амьдрал дээр улсаас тавих хяналт сул байсан учраас ард түмнээс хэт их алба гувчуурыг татварын түрээс эрхлэгчид цуглуулж, татварыг давхардуулах зэрэг олон зохисгүй үйлдэл гаргаж байсан. Ялангуяа ийм явдал Хүлэгүгийн үр удмын гишүүдийн хооронд болж байсан улс төрийн тогтворгүй үе болох 1282 оноос 1295 оны хооронд ихэссэн байна²⁸.

Татвар хураах явдал татварын түрээс эрхлэгчдэд ч бас үйл ажиллагааны зардал ихтэй ажил байсан юм. Монголын эзэнт гүрний хувьд олон тооны гэрээт татвар хураагчдыг татварын түрээс эрхлэгчид хөлсөлж байсан нь гарцаагүй. Дэлхийн улсуудын жишээн дээр харахад татвар хураах үйл ажиллагаанд олон хүнийг энэ ажилд хамруулдаг байв. Ж. Б. Коллинзийн тооцоогоор XVII зууны Францад насанд хүрсэн эрэгтэйчүүдийн 2-оос 3 хувь нь жил бүр татвар хураах тогтолцоонд ажилладаг байжээ²⁹. Эртний Ромд хэдэн арван мянган хүн шууд болон шууд бус татварын орлого хураах нүсэр ажилд дайчлагдаж байв. Нэгэн жишээн дээр татварын түрээсийн захиргааны ажилчид, хамгаалагчдын цалинг нийт хасагдах зардлын дүнгийн 5 гаруй хувиар ил-хааны засаг захиргаанаас тогтоож байжээ³⁰. Мөн Ил хаант улсад том мужийн татвар хураах эрх авсан хувь хүн тухайн газар нутгийг дотор нь задалж, татварын түрээсийн олон дэд гэрээг бусад хүмүүстэй байгуулж байжээ. Олон дэд гэрээнүүдийг хянах нь татварын түрээс эрхлэгчийн зардлыг өсгөж байсан. Иймээс зардлыг бууруулах хамгийн хялбар гэхдээ улсад хортой арга нь дэд гэрээнүүдэд төрийн хатуу хяналтыг бууруулах явдал юм. Үүний улмаас Ил хаант улсад гэрээт татвар хураагчид эрхээ хэтрүүлэн ашиглах болсон байна. Ил хааны засгийн газар *мукама*-гийн дотоод санхүүгийн үйл ажиллагаанд тэр бүр оролцдоггүй байжээ. Гол шалтгаан нь хүн ам ихтэй, өргөн уудам газар нутгийг хянахад хүн хүч, санхүүгийн нөөц Ил хаадад хангалтгүй байсан явдал юм. Гэхдээ шаардлагатай үед улсаас төлөөлөгч илгээж шалгадаг байжээ. Тэдгээр түшмэд орон нутгийн санхүү, төсвийн алдааг засаж залруулах, засгийн дагуу арга хэмжээг хэрэгжүүлдэг байв.

²⁷ Lambton, Ann K. Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II). *Studia Islamica*, No. 65, 1987, 100.

²⁸ Lambton, Ann K. Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II). *Studia Islamica*, No. 65, 1987, 97-123.

²⁹ Collins, James B. *Fiscal Limits of Absolutism: Direct Taxation in Early Seventeenth Century France*. Los Angeles and London, University of California Press, 1988, 16.

³⁰ Lambton, Ann K. Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II). *Studia Islamica*, No. 65, 1987, 100.

Төрөөс урьдчилан зөвшөөрөл авсны дараа хураасан орлогоос гарсан зардлаа суутгаад, илүү гарсан дүнгээс нь улсад төлөх төлбөр, төрийн нэхэмжилсэн нэмэлт зардлыг татварын түрээс эрхлэгчид төлж байв³¹. Татварын түрээс эрхлэгчид, орон нутгийн түшмэд болон *хаким*-ууд (захирагч) төрд төлөх нэрийдлээр алба гувчуур хурааж хөрөнгийг хувьдаа ашиглан, улсад төлдөггүй тохиолдол олон гарч байв³². Ийм шалтгаанаар тодорхой хугацаанд орлого тушаах гэрээтэй татвар хураагчид улсын орлогыг төлөхгүй хойшлуулсаар байсан тул зарим мужаас ирэх улсын орлого тасалдаж байжээ. Хэрэв татварын түрээс эрхлэгчийн тушаасан орлого улсад төлөх ёстой татварын хэмжээнд хүрээгүй бол дутуу дүнг түүний хугацаа хэтэрсэн өглөгт шилжүүлж тооцдог байсан.

Татварын түрээсийг Хубилай халж, Ил хаант улсад Газаныг хүртэл үргэлжилсэн гэж Х. Ф. Шурманн үзсэн байдаг³³. Түүний үзсэнээр төсөв, санхүүгийн тогтолцоо сайтар хөгжөөгүй үедээ монголчууд татварын түрээсийг өргөн ашиглаж байсан байна. Харин татварын түрээс цаашид Алтан Ордны улсад илүү хөгжсөн гэж А. П. Мартинез үзжээ³⁴. Түүхийн баримтуудыг нягталж үзвэл түүний энэхүү онол бодит байдалтай тэр бүр нийцэхгүй юм. Татварын түрээсийг өрхийн болон газрын татварын тогтолцооноос халахын тулд байнгын татварын тогтолцоог Хубилай хаан Юань гүрэнд бий болгосон байна³⁵. 1291 онд буй нэгэн баримтад газрын татварын түрээсийг төрийн түшмэд, бичээч, хүчирхэг, баян хүмүүс эрхэлж болохгүй гэж зарлигдсан байдаг. Энэ нь Юань улсад мөнгөний тогтолцоо харьцангуй боловсронгуй болж, төрийн санхүүгийн удирдлага сайтар хөгжсөнтэй холбоотой юм. Гэхдээ онцгой түүхий эд дээр татварын түрээс ашиглагдсаар байжээ. Тухайлбал, 1316-аас 1318 онуудад Хэнань мужийн мөнгөний уурхайнуудаас татвар хураах асуудлыг Ли Юнчи, Ли Кюэй болон бусад хувь хүмүүст хариуцуулсан байдаг³⁶.

³¹ Lambton, Ann K. *Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II)*. *Studia Islamica*, No. 65, 1987, 100, 108.

³² Thackston, Wheeler M. *Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh, A Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*. volume 3. Cambridge, Harvard University, 1998-99, 727.

³³ Schurmann, Herbert F. "Tributary Practices of the Thirteenth Century." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 19, no. 3/4, 1956, 368.

³⁴ Martinez, Arsenio Peter. "Institutional Development, Revenues and Trade". *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 99.

³⁵ Morris Rossabi, *Khubilai Khan: His Life and Times*. Berkeley, University of California Press, 1988, 121.

³⁶ Schurmann, Herbert F. *Economic Structure of the Yuan Dynasty: Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih*. Cambridge, Harvard University Press, 1956, 156.

Ил хаант улсын хааны сан нь татварын түрээснээс ихээхэн хамааралтай байв. Хүлэгүгийн гэр бүл худалдаачдад худалдаа, арилжаагаа хийх илүү таатай орчинг өөрсдийн нутагт дэвсгэр дээрээ бүрдүүлж өгсөн байдаг. Татварын түрээс эрхлэгчид мөнгө ихтэй чинээлэг байсан тул үе үеийн хаан, язгууртнууд тэднээс мөнгө зээлдэг байв. 1259 онд Гүржид том хэмжээний бослого гарсан нь Иран гаралтай татварын түрээс эрхлэгч Хожа Азизын учруулсан дарамттай холбоотой байв³⁷. Гэвч өөрийн хаан ахаас ялгаатай нь Хүлэгү татварын түрээсийг улс даяар зогсоосонгүй. Энэ явдлаас хойш ч Ил хаант улсын бусад чинээлэг хэсэг болох Фарс, Кирман, Ирак зэрэг мужуудад татварын түрээс оршсоор байв. Орон нутгийн *хаким*-ууд татвар хураах эрхийг эзэмших болсон байна. Тэдний дунд газрын эзэд, худалдаачид, нөлөө бүхий хувь хүмүүс зонхилж байсан бөгөөд ихэнхдээ албан тушаалыг худалдан авдаг байв.

Вассафын мэдээллээс үзвэл дээрх хүмүүсээс гадна цэргийн ноёд, *хаким*-ууд бас *мука́та* гэрээг эзэмшигч эсвэл дэд гэрээлэгчид болж байжээ³⁸. Тэдгээр татварын түрээс эрхлэгчдийн дунд хуучны нөлөө бүхий гэр бүл ч багтаж байв. Тухайлбал, 1282 оноос эхлэн Кирманы нөлөө бүхий гэр бүл Кутлуг ханууд *мука́та*-г эрхэлж байжээ. Гүйлгээнд гарсан мөнгөний хэмжээ XIII зууны сүүлээс нэмэгдсэн ч татварын түрээсийн хэрэгцээ Ойрх Дорнодод өссөн. Хүлэгүгийн залгамжлагчдын сангийн хөрөнгө, орлого буурах тусам төрийн санхүү татварын түрээснээс улам бүр хамааралтай болж байв. Рашид ал-Дины бичсэнээр Хүлэгүгийн аян дайны олзыг Салас, Урмиа нуурын дэргэд Теллэ нэрт уулан дээр том цамхаг барьж хадгалсан байна³⁹. Хожим цамхгийн нэг хэсэг нурж, хараа хяналт суларснаар түүнд хадгалсан байсан эрдэнэс, хөрөнгө 1283 он гэхэд үрэгдэж дууссан байна.

Хувь хүмүүст татвар хураах эрхийг шилжүүлсэн нь төрийн хяналт, хариуцлага тооцох тогтолцоо үгүй болсон гэсэн үг хараахан биш юм. Монголчууд доголдол гаргасан татварын түрээстэй хариуцлага тооцож байсан талаар хэд хэдэн баримт бий. Татварын түрээс байгуулсан гэрээг шаардлагатай үед цуцлах эрхтэй байжээ. 1279 онд Иранд *мука́та*-г цуцлаж, татварын орлогыг удаан хугацаанд хоцроосон этгээдүүдийг шоронд хорьсон байдаг⁴⁰. Татварын түрээс эрхлэгч хариуцлага

³⁷ Греков, Борис Дмитриевич., Сидоров, Аркадий Лаврович. *Очерки Истории СССР 14-15 вв.* Москва, Академия Наук СССР, 1953, 698-699.

³⁸ Lambton, Ann K. *Mongol Fiscal Administration in Persia (Part I).* *Studia Islamica*, No. 64, 1986, 79-82 ба 98.

³⁹ Thackston, Wheeler M. *Rashiduddin Fazlullah's Jami 'u't-tawarikh, A Compendium of Chronicles: A History of the Mongol.* volume 3. Cambridge, Harvard University, 1998-99, 659.

⁴⁰ Lane, George. *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance.* London and New York, Routledge Curzon, 2003, 139.

алдаж, ашиг сонирхлын зөрчлийн улмаас эрхээ хэтрүүлсний хамгийн хүнд шийтгэл нь цаазын ял байв. 1262 онд дээр дурьдсан Хожа Азизыг цаазалж байж Гүржийн бослого сая намжсан байдаг. Энэ хэрэг явдлын дараа Монголын захиргаа өмнөд Кавказад дахин сэргэсэн ч Гүржийн вант улс хэрэг дээрээ хоёр хуваагдсан юм. Тбилисийн хаан Ил ханы шууд захиргаанд орж, арай жижиг газар нутгийг захирч байсан Кутаиси төвтэй Абхазын гүржүүд харьцангуй бие даах болжээ. Абхазыг эзлэх гэсэн Хүлэгү болон түүний залгамжлагч Абага нарын оролдлого бүтэлгүйтсэн юм⁴¹. Дөнгөж 1330 онд Гүржийн вант улс дахин нэгдсэн байна. Энэ бол Ил хаант улс бутрахаас 5 жилийн өмнө болсон явдал байв.

Татварын түрээсийн гэрээтэй холбоотой гарч байсан өөр асуудал бол гэрээний буруу сонголт юм. Төр, хувийн салбарын аль аль нь буруу сонголтыг хийх тохиолдол байсан. Татварын түрээсийн хувьд хамгийн өндөр орлогыг санал болгосон этгээдтэй төрөөс гэрээ байгуулж байсан учраас хэд хэдэн эрсдэлтэй байв. Хүлээгдэж буй орлогыг татварын түрээс эрхлэгч хэт өндөр тооцох эсвэл өөрийнх нь төрд санал болгосон дүн, гаргах зардлын дүнгээс тухайн газраас хураах татварын орлого бага байх тохиолдол гарч байсан. Өөрөөр хэлбэл татварын түрээс эрхлэгч ашигтай ажилласан ч төлөвлөж байсан орлого бага байснаар түүний сэтгэл ханамж хангалтгүй байх явдал юм. Нөгөө талаас хураасан бодит орлого нь гаргасан зардлаас бага байгаа учраас хувийн салбар санхүүгийн хувьд бүрэн алдагдал хүлээдэг байсан байна. Иймээс эцэст нь орлогыг хэт өндөр үнэлсэн тал дуудлага худалдаанд ялах боломжтой юм. Үүнийг эдийн засгийн шинжлэх ухаанд *ялагчийн хараал* гэж нэрлэдэг. Тухайн газрын эдийн засгийн бүтээмжийн талаар бүрэн мэдээлэлгүй байх, сэтгэл хөдлөл (жишээ нь орлогын талаар хэт өөдрөг төсөөлөл), өрсөлдөөн гэх мэт олон хүчин зүйлс үүний шалтгаан болдог. Хураах орлогыг үнэ хаялцуулсны улмаас их хэмжээний мөнгөн төлбөрийг төрд тушаах ёстой болдог байсан нь эцэстээ татвар төлөгчдийн үүрэх дарамтыг ихэсгэдэг байв. Ил хаант улсад татварын тогтсон хувийг зөрчихийг хатуу хориглож байсан боловч татварын түрээс эрхлэгчид зардлаа нөхөхийн тулд хэт өндөр хэмжээний татвар, хураамж иргэдээс гаргуулж авсаар байжээ. Түүнчлэн татварын түрээс эрхлэгчийг төр буруу сонгох эрсдэлтэй байдаг. Дуудлага худалдаа, улсын санхүүгийн хүндрэл, улс төрийн ашиг сонирхлын улмаас чадвар бага, хүчин чадавх муутай татварын түрээс эрхлэгчийг сонгож, гэрээ байгуулах тохиолдол гарч байв. Энэхүү буруу

⁴¹ Müller, Christian., Pahlitzsch, Johannes. “Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem.” *Arabica* 51, no. 3, 2004, 258-290.

сонголтын нийгмийн зардал их байв. Үүний улмаас улсын орлого буурах, тухайн газрын эдийн засгийн бүтээмж багасах, чадварлаг татварын түрээс эрхлэгчид сонгогдохгүй байх, хүмүүсийн амьжиргааны түвшин дордох, бослого гарах зэрэг хорт үр дагаврууд гарч байсан.

Ёс суртахууны аюул болон буруу сонголтыг 1230-аад оны нэгэн жишээн дээр дэлгэрэнгүй авч үзье. Татварын түрээсийг хятад болон хятан түшмэдүүд анхнаас нь эсэргүүцсээр ирсэн байдаг. Өгэдэй хааны үед олон хүнд татвар хураах эрхийг зарсанталаар эхний хэсэгт дурдсан. Татварын түрээсийн гэрээ олгохыг болиулахаар Елюй Чуцай хааныг ятгаж байсан байна. Гэвч Дундад Азийн худалдаачдын нөлөө төрд улам бүр нэмэгдсээр байв. Хааны гол сайд Чинхай дэмжээний дагуу 1240 онд Абд ал-Рахман гэдэг нэртэй хүнийг Хойд Хятадад татварын түрээс эрхлүүлэхээр томилсон байна. Улсад санхүүгийн нөөцийн хэрэгцээ их байсан тул хамгийн өндөр орлогыг хураахаар санал болгосон хүнд давуу талыг олгож байв. Абд ал-Рахман бол исламын шүтлэгтэн, худалдаачин хүн байсан юм. Татварын түрээсээс болж төрийн засаглал суларч, ард түмэнд их хэмжээний дарамт учрах болно хэмээн Елюй Чуцай эсэргүүцсэн байна. Харин энэ удаа түүний саналыг Өгэдэй хаан хүлээн авсангүй. Удалгүй Абд ал-Рахманд Монголын захиргаанд байгаа Хятад дахь татвар хураадаг бүх хэлтсийг хариуцуулжээ.

Хойд Хятадаас хураах орлогын хэмжээ 1234 онд тогтоосон хэмжээнээс хоёр дахин нэмэгдэж, 44,000 мөнгөн өмбүүнд хүрсэн байна. Монголчууд хүний тоо, мал, хөрөнгөнд оногдуулсан татварын хувь хэмжээнээс гадна муж, тосгоноос хураах татварын хэмжээг тогтоодог байсан. Жишээлбэл, Оросын жижигхэн тосгон, гацаа хүртэл 650-аас 900 граммын мөнгийг тогтмол төлөх ёстой байв. Энэхүү татварыг төлөхийн тулд хөдөөгийн тосгонууд гаднаас мөнгийг илүүдэл хөдөө аж ахуй, ангийн бүтээгдэхүүнээр сольж авч байсан⁴². Улсаас тогтоосон татварын хэмжээг бууруулах тал дээр зарим үед нөлөө бүхий алтан ургийн гишүүд, ноёд, тэдний холбоотон орон нутгийн нөлөө бүхий хүмүүс амжилт олсон байна. Тухайлбал, Херат дахь нэгэн хүчирхэг түшмэдийн албатууд, Хубилайн хувь эзэмшил Хонанд татвараас зайлсхийх, хувь хэмжээг бууруулах явдал гарсан. Хойд Хятадад татварын орлогын хэмжээг өсгөхдөө Абд ал-Рахман орон нутгийн эдийн засгийн байдлыг хэт өөдрөг төсөөлж, хүлээгдэж буй өгөөжийг хэт өндөр тооцсон байна. Ингэж өндөр тооцох болсон нь тухайн цаг үеийн Хятадын эдийн засгийн байдалтай холбоотой юм. Хятад нь эрт цагаас баян тансаг байдлаар олон улсад алдартай. Эдийн засгийн

⁴² Halperin, Charles J. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Bloomington, Indiana University Press, 1987, 84.

түүхч А. Мэддисоны тооцоогоор Хятадын дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 1990 оны зэрэгцүүлэх үнээр манай эриний 1000 онд 26.5 тэрбум олон улсын долларт хүрч байсан нь баруун Азийн улсуудаас 2 дахин, европоос 1.9 дахин их байжээ⁴³. Гэвч тухайн цагт Монголын захиргаанд байсан Хятадын газар нутаг нь Монгол-Алтан улсын дайны хор уршгаас бүрэн сэргэж амжаагүй байв. Хойд Хятадад шинээр тогтоосон татварын хэмжээ нь оновчтой түвшингээсээ хэтэрсэн байсан нь Елюй Чуцайн өргөн барьсан айлтгалаас тод харагддаг. Тухайн үед 22,000 ембүү байсан татварын хэмжээг хоёр дахин нэмэгдүүлэхийн тулд төрийн хатуу хууль цааз хэрэглэх ёстой болох бөгөөд үүний улмаас ард түмэн үгээгүй ядуурч, гэмт хэрэг нэмэгдэх болно гэж тэр анхааруулж байжээ⁴⁴. Өмнө нь Хятадад (үнэт металл) мөнгөөр татвар төлдөггүй байсан тул Өгэдэйн засгийн газрын төсвийн шинэчлэл мөнгөний эрэлтийг огцом өсгөжээ. Энэ нь тэндхийн иргэдэд бас нэгэн дарамт болсон юм. Татварын түрээсийн дуудлага худалдаагаар татварын хэмжээ хэт өндөр тогтсон байсан тул хятадын татвар төлөгчид худалдаачдаас зээлж татварын төлбөрийг барагдуулж байв. Монголчуудын дэмжлэгтэйгээр давуу эрх эдэлж байсан ортаг худалдаачид тэдэнд маш өндөр хүүтэй зээл олгож байсан юм⁴⁵. Хүн хүчний хувьд хүрэлцээгүй байсан учраас монголчууд тэдний үйл ажиллагааг хянах боломжгүй байв. Нөгөө талаас эзэд өөрсдөө ажил гүйцэтгэгчийг тэдний ашиг сонирхлын эсрэг үйлдэл гаргахад шууд бусаар нөлөөлдөг. Монголчууд хамгийн их татварын орлого хураахыг амласан хүнд татварын түрээс эрхлэх зөвшөөрөл богино хугацаатай өгч байсан нь түргэн хугацаанд орлого их олох гэсэн хувийн салбарын эрмэлзлийг дэврээсэн байна.

Удалгүй хойд Хятадад нөхцөл байдал хүндэрч эхэлсэн. Хятадын иргэд татварыг төлөхийн тулд эд хөрөнгө, эхнэр, хүүхдээ хүртэл зарахад хүрчээ⁴⁶. Зарим хүмүүс харьяа газар, нутгаа хаяж зугтсан байна. Юань улсын сударт тухайн цаг үеийг ингэж дүрсэлжээ:

“Энэ жил албан татвар төлөхийн тулд барууны алтыг түшмэдүүд болон ардууд зээлсэн учраас жилд зээлсэн дүн нь хоёр дахин нэмэгдсэн. Үүнийг хурган

⁴³ Maddison, Angus. *Contours of the World Economy, 1–2030 AD: Essays in Macro-Economic History*. Oxford, Oxford University Press, 2007, 379.

⁴⁴ Rachewiltz, Igor de. “Yeh-lü Ch’u-ts’ai, Yeh-lü Chu, Yeh-lü Hsi-liang”. *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200–1300)*, ed. Igor de Rachewiltz et al. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1993, 136–175.

⁴⁵ Allsen, Thomas T. “Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260”. *Asia Major* 2, no. 2. 1989, 102-103.

⁴⁶ Allsen, Thomas T. “Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260”. *Asia Major* 2, no. 2. 1989, 104.

хүү гэж нэрлэдэг. Учруулсан хор хөнөөл нь ноцтой байсан. Улсын мөнгөөр өрийн үлдэгдлийн эргэн төлөлтийг хийх хааны зарлиг гарсан. Бүгд нийлээд 76,000 ембүүнд хүрсэн байна. Бас олон жилийн хугацаатай олгосон зээлийн хүүгийн хэмжээ үндсэн төлбөртэй тэнцүү байх ёстой бөгөөд түүнээс дээш өсөхгүй гэж зарлиг буулгажээ.”⁴⁷

Тогтсон татварын хэмжээг өрийн үлдэгдэлтэй харьцуулахад өрийн дарамт их болсон нь мэдэгдэж байна. Монголын засгийн газраас худалдаачдын зарцуулсан хөрөнгө оруулалтыг бүрэн төлж, хүүгийн түвшинг 100% хүртэл бодож нөхөн төлсөн улсын санд их хохиролтой байсан. Яагаад Өгэдэй хаан ийм шийдвэр гаргахад хүрсэн бэ? Абд ал-Рахман бол Өгэдэй болон түүний хатан Дөрэгэнэтэй маш ойр дотно хүн байсан. Гэвч хаан, албат хоёрын энэ нөхөрсөг харьцаа үүний гол шалтгаан биш байсан юм. Худалдаачдыг дэмжих Монголын төрийн бодлого ч үүнтэй хамаагүй байжээ. Зээлийн хямрал цааш газар авч магадгүй байсан нь хааны санааг хамгийн ихээр зовоож байв.

Худалдаа, татварын түрээсийн ашиг нь нийгмийн дээд давхаргын гишүүдийн сонирхлыг соронзон мэт хүчтэй татаж байжээ. *Ортаг* хэмээн нэрлэгдсэн монголчуудын түнш худалдаачид Чингис хааны үеэс эхлэн язгууртнуудын хөрөнгийг өсгөж өгөхөд туслах болсон юм. Бас хааны сангаас эдгээр ортагт мөнгө олгож байсан байна. *Ортаг*-ууд татварын түрээс эрхлэгчидтэй хамтран ажиллаж байсан байх өндөр магадлалтай. Татварын орлогыг түргэн хураахын тулд Хойд Хятадын иргэдэд их хэмжээгээр зээл олгосон нь зээлийн эрсдэлийн хэмжээг нэмэгдүүлсэн юм. Монголын язгууртнууд өөрсдийн мөнгөн орлогыг *ортаг*-уудад олгож байсан нь тэдний гарт мөнгөний зээлийн эх үүсвэр их хэмжээтэй төвлөрүүлсэн. Эргэн төлөгдөх боломжгүй болсон зээлд хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгийг түгжсэн *ортаг*-ууд монголчуудад оруулсан хөрөнгийг нь эргүүлэн төлөх боломжгүй болсон. Үүний уршгаар Монголын язгууртнууд (ялангуяа хааны гэр бүл, хамаатнууд) асар их хэмжээний хохирол амсах эрсдэлд орсон байна. Иймээс энэ явдлыг Өгэдэй хаан өөрийн биеэр зохицуулахаар болжээ.

Дэлхийн түүхэнд болж байсан олон жишээг харахад зарим шаардлагатай үед татварын түрээс эрхлэгчид гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлэх боломжгүй болсон үед тэднийг дампуурлаас аварч, орлогын түрээсийг цуцлахгүйн тулд улсаас их хэмжээний нөхөн төлбөр олгох, төлбөрөөс хэлтрүүлэх хэрэгтэй болдог байсан⁴⁸.

⁴⁷ 元史，第二章，37.

⁴⁸ Matthew, George T. *The Royal General Farms in Eighteenth-Century France*. New York, Columbia University Press, 1958, 266-269.

Өгэдэй болон түүний засгийн газар өөрсдийг нь санхүүгийн нөөцөөр тасралтгүй хангаж байсан *ортаг*-уудыг золиослохыг хүсээгүй нь мэдээж. Хааны сангаас их хэмжээний мөнгийг зарлагдаж, татвар төлөгчдийн өрийг барагдуулсныг *ортаг* болон тэдний хөрөнгө оруулагч монголчууд ихэд талархан хүлээн авчээ. Ийм шийдвэрт хамгийн их хүчтэй нөлөөлсөн улс төрийн хүчин бол хөрөнгө оруулалтаа аюулгүй эргүүлэн татах гэж хааны гэр бүл, хамаатнууд шаардаж байсан явдал юм. Олон жил өнгөрсөн хойно ч Өгэдэй хааны өгөөмөр зан чанарын талаар хүмүүс мартаагүй байна.

Хойд Хятадын төсвийн асуудлыг сайжруулахаар Өгэдэй 1241 онд Махмуд Ялавачыг захирагчаар томилсон байна. Түүний захиргааны хатуу чанд байдал татварын түрээс эрхлэгчид, *ортаг*-уудад халтай байсан гэж Томас Аллсен үзжээ⁴⁹. Хэрэв татварын түрээс эрхлэгчдэд хатуу хяналт тавьж байсан бол энэ нь тийм удаан үргэлжилсэнгүй. Хаан өөд болсны дараа төрийн хэргийг түр хамаарч байсан их хатан Дөрэгэнэ хааны захирагч Махмуд Ялавачыг зайлуулж, Хятадын захиргаа, санхүүгийн ажлыг Абд ал-Рахманд дахин даалгасан байна. Елюй Чуцай бас дахин эсэргүүцсэн ч түүнийг их хатан сонсоогүй байна. 1246 онд Гүюгийг хаан сууринд суух хүртэл бараг таван жил тэр уг албан тушаалыг хашжээ. Абд ал-Рахманыг цаашдаа хэрхсэн талаар Рашид ал-Дин дараах байдлаар товч өгүүлжээ:

*“Дөрэгэнэ хатны Хятадад захирагчаар илгээсэн ‘Абдал-Рахманыг тэр тонилгож, Хятадын газар нутгийг Сахиб Ялавачид өгсөн.”*⁵⁰

Абд ал-Рахманы талаар өөр дэлгэрэнгүй мэдээлэл Судрын чуулганд байдаггүй. Елюй Чуцай шиг Зүүн Азиас гаралтай олон төрийн түшээд татварын түрээсийг хурцаар шүүмжилж байсан. Дөрэгэнэ хатан төр барьж байх үед Абд ал-Рахман зөвхөн хятад түшмэдүүд гэлтгүй шүтлэг нэгтэй олон дайсантай болсон байв. Ийм учраас тэдний уур хилэнг тайтгаруулж, хаанчлалаа бэхжүүлэхийн тулд шинэ хаан Абд ал-Рахманыг цаазалсан байна. Эцгийнхээ үеийн сайд, түшмэдүүдийг Гүюг эгүүлэн төрийн албанд авч, ээжийнхээ томилсон гол захирагчдаас ганцхан Аргун Агаг үлдээжээ. Хойд Хятадад эдийн засгийн хямрал авчирсан татварын түрээс эрхлэгч, худалдаачин Абд ал-Рахманы хувь заяа ийнхүү эмгэнэлтэйгээр төгссөн байна. Гэвч худалдаачдын нөлөө алтан ургийн гишүүдийн дунд огт буураагүй юм.

Эцэст нь дүгнэхэд монголчуудын засаг захиргааны хүчин чадавх, өргөн хэрэглэж байсан түрээсийн бүтэц нь татварын түрээсийн хэрэгжилтэд нөлөөлсөн

⁴⁹ Allsen, Thomas T. “Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260”. *Asia Major* 2, no. 2. 1989, 103.

⁵⁰ Rashid al-Din, Fazlullah Hamadani. *The Successors of Genghis Khan*, translated by John A. Boyle. New York, Columbia University Press, 1971, 183.

байна. Монголчууд тогтмол дүнгийн гэрээг түгээмэл ашигладаг байв. Тогтмол дүнгийн гэрээ нь монголчуудын засаг захиргаанд богино хугацааны дотор их хэмжээний орлого оруулах боломжийг олгож байсан байна. Орлогын түрээсийн гэрээг ихэвчлэн богино хугацаагаар монголчууд олгодог байжээ. Ил-хаадын улсад гарч байсан улс төрийн тогтворгүй байдал нь татвар хураах ажлыг түрээсээр эрхлэгчдийг богино хугацааны үр ашгийг илүү анхаарахад хүргэж байсан байна. Монголчуудад хүн хүчний нөөц хангалтгүй байснаас болж бодит байдал дээр татварын түрээсийн үйл ажиллагаанд хатуу хяналт тэр бүр тавьж чаддаггүй байв. Үүний улмаас татварын түрээс монголчуудын засаг захиргаанд ихээхэн эрсдэл авчирч байжээ. Тухайлбал, эзлэгдсэн орны иргэд татвар хураагчдын харгислал, хүчирхийлэлд өртөж, татварын хүнд дарамтад орж байсан юм.

Abstract: This article discusses the application of tax farming in the Mongol Empire. A wide variety of taxes were leased by the Mongol rulers to contractors who mostly promised to collect large revenues from particular provinces. Fragmentary primary sources indicate that tax farming was introduced to the fiscal system of the Mongol Empire in the late 1230s and the tax farming system continued in the Ilkhanate. Due to the Mongol administrators' low monitoring capacity, the abusive power of tax farmers led to the fiscal turbulence. While short-term tax farming contracts brought large amounts of money to the khan's treasury within a short period of time, the tax farming system increased the tension between the conquerors and the conquered.

Ном зүй

1. Azabou, Mongi and Jeffrey B. Nugent, "Contractual Choice in Tax Collection Activities: Some Implications of the Experience with Tax Farming." *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/ Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 144, no. 4 (1988), 684-705.
2. Allsen, Thomas, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260." *Asia Major* 2, no. 2 (1989), 83-126
3. Buell, Paul. "Cinqai." in *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200-1300)*, ed. de Rachewiltz, Igor et al. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1993.
4. Cizakca, Murat. "Tax-Farming and Resource Allocation in Past Islamic Societies." *Islamic Economics* 1 (1989), 59-80
5. Collins, James. *Fiscal Limits of Absolutism: Direct Taxation in Early Seventeenth Century France*. Los Angeles and London, University of California Press, 1988.
6. Gibbs, Matt. "Tax farming." *The Encyclopedia of Ancient History*, ed. Bagnall, Roger; Brodersen, Kai; Champion, Craige; and Erskine, Andrew. London, Wiley-Blackwell, 2012.

7. Греков, Борис Дмитриевич и Аркадий Лаврович Сидоров. *Очерки истории СССР 14-15 вв.* Москва, Академия Наук СССР, 1953.
8. Halperin, Charles. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History.* Bloomington, Indiana University Press, 1987.
9. Halperin, Charles. *The Tatar Yoke: The Image of the Mongols in Medieval Russia (Corrected Edition).* Bloomington, Slavic Publishers, 2009.
10. Jang, Sungkyu. *Three Essays on Tax Collection: A Historical Review, A Formal Model, and an Empirical Test of the Government's Contractual Choice of Tax Collection Between Tax Farming and Tax Bureaucracy.* Tallahassee, The Florida State University, 2012.
11. Jackson, Gregory and Anastasia Petraki. *Understanding the Short-termism: Corporate Governance.* Stockholm, Glasshouse Forum, 2011.
12. http://www.glasshouseforum.org/pdf/GF_jackson-petraki_short-termism.pdf
13. Kiser, Edgar, "Markets and Hierarchies in Early Modern Tax Systems: A Principal-Agent. Analysis." *Politics and Society* 22, no. 3 (1994), 284-315.
14. Lambton, Ann. *Continuity and Change in Medieval Persia.* New York: Suny Press, 1988.
15. -----."Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II)." *Studia Islamica*, no. 65 (1987), 97-123.
16. -----."Wakf in Persia". *The Encyclopaedia of Islam, vol. XI: W-Z, ed. Bearman, Peri; Bianquis, Thierry; Bosworth, Edmund; Van Donzel, Heinrichs, Wolfhart.* Leiden, Brill, 2002.
17. Lane, George. *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance.* London and New York, Routledge Curzon, 2003.
18. Ma, Jun, "New Public Management in the Early Modern Period: Lessons from Tax Farming History." *Administrative Theory & Praxis* 25, no. 4 (2003), 435-456.
19. Maddison, Angus. *Contours of the World Economy, 1-2030 AD: Essays in Macro-Economic History.* Oxford, Oxford University Press, 2007.
20. Martinez, Arsenio Peter. "Institutional Development, Revenues and Trade". *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age.* Cambridge, Cambridge University Press, 2009: 89-108
21. Matthew, George. *The Royal General Farms in Eighteenth-Century France.* New York, Columbia University Press, 1958.
22. Muhs, Brian. *The Administration of Egyptian Thebes in The Early Ptolemaic Period, Ph.D. Dissertation.* University of Philadelphia, 1996.
23. Müller, Christian and Johannes Pahlitzsch, "Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem." *Arabica* 51, no. 3 (2004), 258-290.
24. Narayanan, M. P., "Form of Compensation and Managerial Decision Horizon." *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*, no. 31 (1996), 467-491.
25. Насонов, Арсений Николаевич, *Монголы и Русь: История Татарской политики на Руси.* Москва и Ленинград, Академия Наук СССР, 1940.
26. Rashid al-Din, Fazlullah Hamadani. *Rashiduddin Fazlullah's Jami' u' t-tawarikh, A Compendium of Chronicles: A History of the Mongols.* 3 vols. translated by Wheeler M. Thackston. Cambridge, Harvard University Press, 1998-99.
27. Rashid al-Din, Fazlullah Hamadani. *The Successors of Genghis Khan,* translated by John A. Boyle. New York, Columbia University Press, 1971.

28. De Rachewiltz, Igor. "Yeh-lü Ch'u-ts'ai, Yeh-lü Chu, Yeh-lü Hsi-liang." in *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200-1300)*, ed. de Rachewiltz, Igor et al. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1993.
29. Rossabi, Morris. *Khubilai Khan: His Life and Times*. Berkeley, University of California Press, 1988.
30. Schurmann, Herbert. *Economic Structure of the Yuan Dynasty: Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih*. Cambridge: Harvard University Press, 1956.
31. Schurmann, Herbert. "Tributary Practices of the Thirteenth Century." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 19, no. 3/4 (1956), 304-389.
32. Stella, Peter. "Tax Farming: A Radical Solution for Developing Country Tax Problems?." *IMF Staff Papers*. 40, no. 1 (1993).
33. 元史. 北京市: 中华书局出版社, 1976.

**ИЛ ХААНТ УЛСАД ПЕРС ТҮШМЭДИЙН ДАХИҢ СЭРГЭЛТ: ВЕЗИР
САДР АД-ДИН АХМЕД ХАЛИДИ ЗАНЖАНИГИЙН НАМТАР, ҮЙЛ
АЖИЛЛАГАА**

Д.АНХБАЯР

Товч агуулга: Ил хаант улсын төрийн эрхэнд Ахмед Тэгүдэр гарч ирсний дараа перс гаралтай түшмэдийн бүлэглэл хүчирхэгжсэн боловч Аргун ханы үед везирийн тогтолцоог Монгол ноёдын бүлэглэл гартаа оруулсан билээ. Гэвч цэрэг - улс төрийн эрх мэдлийг барьдаг Монгол ноёд иргэний эрхийг ч давхар хариуцсанаар Ил ханы эрх мэдэл, сүр хүчийг сулруулах болов. Иймд Аргун хан нь иргэний захиргаа болох везирийн тогтолцоог Ойрх дорнодын угсаатны цөөнх болох еврей түшмэдийн гарт шилжүүлсэн хэдий ч мусульман олонхийн эсэргүүцэлтэй тулгарав. 1291 онд Гайхату Ил хан өргөмжлөгдөнгүүтээ Хүлэгү, Абага ханы үеийн уламжлалыг даган перс түшмэдүүдийг иргэний захиргааны удирдлагад гаргав. Энэ нөхцөлд Садр ад-Дин Ахмед Халиди Занжани нь монгол ноёдын дэмжлэгэд дулдуйдан везирийн тушаалд томилогдсон бөгөөд Гайхату ханы үеийн эдийн засгийн хямрал, Газан ханы шинэчлэлийн бодлого зэрэг чухал үйл явдлуудад оройлон оролцов. Тэрээр Гайхату ханы үеийн чао-цаасан мөнгөний шинэтгэлийг удирдсан нь сурвалжуудад шүүмжлэлт байдлаар тусгагдсан боловч Ил хаант улсын везирийн албыг гурван удаа хашсан улс төрийн арвин замналтай түүхэн бие хүн билээ. Уг өгүүлэлд Садр ад-Дин Ахмед Халиди Занжанигийн намтар, үйл ажиллагааг тодруулан Ил хаант улсын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүргийг нь тодруулахыг зорив.

Түлхүүр үг: везир, Садр ад-Дин Ахмед Халиди Занжани, чао-цаасан мөнгө, Газан ханы шинэчлэл, алба татвар,

1. Аргун ханы үеийн везирийн тогтолцооны тэнцвэрийг хадгалах оролдлого

Ил хан Тэгүдэрийн хаанчлалын үед Исламын төрийн бодлого явуулах оролдлого идэвхжсэний улмаас Иран гаралтай мусульман түшмэдийн бүлэг ихэд хүчирхэгжсэний нэгэн жишээ нь төрийн везир Шамс Ад-дин Жувейнигийн бүлэглэлийн үйл ажиллагаа юм. Энэ нөхцөлд хан ширээг булаан авсан Аргун хан төрийн тогтолцоог Монгол ноёдын гарт төвлөрүүлэх бодлого баримталсны нэгэн илрэл нь Ил хаант улсын түүхэн дэх цорын ганц Монгол везир Буха чинсанг

томилсон явдал билээ. Гэвч цэрэг-улс төрийн эрхтэнд иргэн-санхүүгийн удирдлага болох везаретийн мэдлийг давхар эдлүүлснээр Ил хаадын түүхэнд цорын ганц *âl-tafvîz* (бүх хэргийг даатгасан буюу хэмжээгүй эрхт) ангиллын везир гарч ирэх нөхцлийг хангасан хэрэг болов. Цэргийн гаралтай язгууртан болох Буха нь везирийн албан үүрэг болох улс орны эдийн засгийг тохинуулах ажилдаа цэргийн сурвалжтаны үндсэн шинж болох хүч хэрэглэх, албан татвар нэмэх байдлаар төрийн санг арвижуулах гэсэн оролдлого нь Иран түшмэдийн дургүйцлийг ч өдөөв. Ийнхүү нэгэн бүлэглэлд улс орны бүх хэргийг атгуулсан хийгээд Буха чинсангийн эрх мэдлийн ашиг сонирхол зэрэг нь Ил ханы засаглал, нэр хүндийг сулруулах ба төрийн эргэлт хийх оролдлогыг ч бий болгов¹. Үр дүнд нь Аргун хан бээр Буха чинсанг цээрлүүлэн шийтгэсний дараа төрийн тогтолцоонд цэрэг-улс төр ба иргэн-санхүүгийн удирдлагын тэнцвэрийг хадгалахын чухлыг гүнзгий ойлгосон. Тэгүдэрийн исламжих бодлогын үр дагавараас болгоомжилсон Аргун хан Иран түшмэдийн нөлөөг багасгахыг онцгойлон хичээж үүний эсрэг Монгол ноёдын бүлэглэлийг гаргаж ирсэн боловч мөн л шийдэл биш байлаа. Аргун хан иргэн-санхүүгийн захиргаанд эртнээс худалдаа, санхүүгийн салбарт мэргэжсэн Ираны Еврей хэсгийнхнийг ашиглах замаар уг орон зайг дүүргэх оролдлого хийв. Ийнхүү Ираны Еврейчүүдийн Ойрх Дорнодын түүхэнд анх удаа төрийн удирдлагад оролцох болсон нь Аргун ханы прагматик бодлогоос гадна бүх шашныг тэгш үзэх “Их Засаг” хуулийн үзэл санаанд ч тулгуурласан хэрэг байв.

Бүтэн нэр нь Са’д уд-довла бин Сафи уд-довла бин Хиббетоллах бин Мухаззиб уд-довла Абхари Яхуди² хэмээх төв Ираны Абхар хотоос гаралтай нэгэн еврей албан хаагчийг Орду хиа тэргүүтэй зарим монгол ноёд дэмжин ордны хүрээлэлд оруулж ирэв. Тэрээр Монгол, Түрэг хэлийг сайтар сурсан³ нь ийнхүү монголчуудын хүрээлэлд орж ирэх үндсэн нөхцөлийг хангаж өгсөн бөгөөд 1287 онд Аргун ханыг өвчин тусахад эмчилсэн⁴ зэргээс нэр хүнд нь баталгаажсан байлаа. Дашрамд дурьдахад дундад зууны үед хамгийн алдартай мэргэжлүүдийн нэгэнд эмч зүй ёсоор тооцогддог байв. Ибн Халдуны онцгойлон тэмдэглэснээр тухайн үеийн хот, суурин газруудад муудсан хүнс, агаарын бохирдол хийгээд хотын иргэдийн хөдөлгөөний дутагдлаас шалтгаалан өвчлөлт өндөр байсан нь

¹ Буха Чинсангийн үйл ажиллагааны тухай дэлгэрэнгүй мэдээллийг: Анхбаяр Д. Ил хаант улсын везирийн тогтолцооны зарим онцлогууд хийгээд Монгол везир Буха чинсан. *Historia Mongolarum*. МУИС-ийн Түүхийн тэнхимийн эрдэм шинжилгээний бичиг. Tom XV, Fasc IV, 2017, 63.

² Qazvîni, Hamdullâh Mostavfi. *Târîx-e Gozîdeh*. tashih Abdolhoseîn Navâyî. Tehran, 1387, 598.

³ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam ‘Abd âl-Muhammed Âyîtî. Tehran, 1383, 132.

⁴ Xavândamîr, Ghîyâs âl-dîn Humâm âl-dîn. *Dastûr al-vûzarâ*. Tashih Seïd Nafisî, Tehran, Shahenshahi 2535, 296.

эмчийн алдар хүндийг улам нэмэгдүүлдэг байв⁵. Үүний дээр ордны хуйвалдаанд бие биенээ хордуулах үзэгдэл өндөр байснаас хаад ноёдын хувьд итгэлтэй эмч гэдэг нь ямар ач холбогдолтойг төсөөлж болно.

Са'д уд-довла Абхари 1284 онд Багдадад Тунсгай хэмээх Монгол шахнагийн туслахаар замналаа эхэлсэн бол 1289 онд Буха чинсангийн дүү Арукийг Багдадаас зайлуулахад оролцсон гавьяаныхаа төлөө Орду хиа ноёны туслалцаатайгаар Багдадын захирагчаар томилогдов⁶. Тэрээр Багдадын захирагчаар ажиллах хугацаандаа Иракийн татварыг бүрэн хурааж, төсвийн алдагдлыг нөхсөн ба Ил ханы санд орох орлогыг 2 дахин нэмэгдүүлсэн⁷ амжилтандаа дулдуйдан 1289 оны 6-р сард Сугурлук дахь Ил ханы ордонд төрийн везирээр өргөмжлөгдөв⁸. Тэрээр үүрэгт ажилдаа томилогдонгуут төвлөрсөн санхүүгийн бодлогыг хэрэгжүүлж эхлэв. Са'д уд-довла Абхаригийн гаргасан анхны тушаалд бүх хэргийг шударгаар шийдэх, бүхий л заргад шариадын хуулийг үндэс болгох, иргэдийг элдэв татвараар дарлахгүй байх, шахна болон маликууд харьяатууддаа илүү татвар ноогдуулахгүй байх зэрэг заалтууд оржээ. Аргун ханы хувийн сангийн захиргааг Са'д уд-довла Абхари мэдэх болсноор богино хугацаанд 1000 түмэн алт цугларчээ⁹. Цэргийн эрхтэнүүдийн зүгээс иргэний хэрэг шүүхийн ажиллагаанд оролцохыг хориглов. Ордны зардлыг танаж, татварыг цагт нь бүрэн хураах ажлыг хариуцсан тусгай түшмэл, элч нарыг томилох болов. Мөн вакф байгуулах ажлыг оцгойлон дэмжиж эхэлсэн тул тоо нь өсөж эхэлсэн аж¹⁰. Төвийн хяналтыг сайжруулах зорилгоор тамга, бэхний нэгдсэн тооллогыг явуулав¹¹. Са'д уд-довла Абхаригийн явуулсан бодлогын дүнд төрийн санд орлогын хэмжээ нэмэгдэж эхэлснээр бүтээн байгуулалтын томоохон ажлуудыг гүйцэтгэх бололцоо буй болов. 1290 онд Тебризд дөрвөн минарет байгуулах ажил эхэлсэн бол удалгүй Тебризийн Шам дүүрэгт Аргуние хотын бүтээн байгуулалт эхлэв. Шахруяз нутагт нэгэн томоохон хотын бүтээн байгуулалт эхэлсэн бөгөөд уг ажилд үлэмж хэмжээний хөрөнгө

⁵ İbn Haldun. *Mukaddime*. Çeviren Zekir Kadiri Ugan, C.II, Ankara, 1954, 443.

⁶ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashîh Muhammed Rûshan, Mustafi Mûsavî. J.II, Tehran, 1383, 1165.

⁷ Uyar, Mustafa. İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele. *AÜDTCFTAD*, C.21, Sayı 33, Ankara, 2003, 134.

⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashîh Muhammed Rûshan, Mustafi Mûsavî. J.II, Tehran, 1383, 1173.

⁹ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam 'Abd âl-Muhammed Âyîfî. Tehran, 1383, 133.

¹⁰ Uyar, Mustafa. İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele. *AÜDTCFTAD*, C.21, Sayı 33, Ankara, 2003, 135.

¹¹ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam 'Abd âl-Muhammed Âyîfî. Tehran, 1383, 135.

төсөвлөжээ¹². Үүнээс гадна монгол удирдагчид, исламын шашинт иргэдийн тааллыг татахын тулд ч зарим шинэлэг алхмуудыг хэрэгжүүлж эхэлжээ. Везирийн орлогч хийгээд нөхрөөр Орду хиа, Жуши ба Кучан хэмээх гурван монгол эмирийг томилсон бөгөөд бүхий л хэрэг, ажлыг эхлээд уг гурван эмирт айлтгасны дараа везирт уламжлах тогтолцоог буй болгожээ¹³. Исламын шашинт иргэдийн тухайд Багдадаас хаж мөргөлд явах иргэдийг тусгайлан дэмжсэн тушаалыг 1289 оны 10-р сард гаргажээ¹⁴. Са'д уд-довла Абхаригийн үйл ажиллагаа багагүй амжилтанд хүрч байсны жишээ нь араб болон перс яруу найрагчдын зүгээс түүнийг магтан дуулсан ном хүртэл бичигдэж байснаас харж болно¹⁵.

Гэвч хүн амын ихэнх нь мусульмануудаас бүрдэх Иран, Арабын нийгэмд ийн еврей шүтлэгт хүн везирийн зиндаанд дэвших нь олон талын эрсдэлтэй байлаа. Тухайлбал, түүхч Карим Ад-дин Аксарай түүнийг “*тэр везир гэж үү. Түүнд олгосон везирийн бичиг нь муурын гарт бариулсан оосор юм уу нохойн хүзүүнд зүүсэн хүзүүвчээс ялгаа юун. Эмирийн зиндаа нь тэр новшийн хөлөнд илжигний чөдөрнөөс ялгаа юун*”¹⁶ хэмээн зүхэж байв. Ялангуяа түүний шинэ шашин үүсгэхээр Аргун ханыг ятгасан явдал нь нийт мусульмануудын эсэргүүцэлтэй тулгарчээ. Са'д уд-довла Абхари нь Аргун ханд хандан Меккад цэрэг илгээн Мусульмануудын ариун шүтээн болох Каба-г шинэ шашны төв болгон өөрчлөх, Багдад Аббасын үед тарьсан моддыг тайран хөлөг онгоц хийхэд ашиглах саналыг дэвшүүлсэн гэдэг. Мусульмануудын хүчийг сулруулахын тулд өөрийн шадар Нажиб Ад-динд нууцаар захиа бичиж 200 хүнийг нууцаар хорлох зарлиг буулгажээ. Мөн 80 хүний нэртэй нууц жагсаалтыг Ширазд буй Шамс уд-довлад илгээсэн байна¹⁷.

Са'д уд-довла Абхаригийн үед төрийн албанд еврей гаралтай түшмэдийн тоо олширсон нь шүүмжлэлийн хүчтэй бай болжээ¹⁸. Үнэхээр ч тэрээр өөрийн

¹² Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashîh Muhammed Rûshan, Mustafî Mûsavî. J.II, Tehran, 1383, 1179; Esfahâniyân, Dâvûd., Hazâlî, 'Alîrizâ. Shahr-hâyî tâzeh bonîyâd dar dovre-ye Îlxânî. *Nâmeḥ-e Anjuman*, 1384, 65.

¹³ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashîh Muhammed Rûshan, Mustafî Mûsavî. J.II, Tehran, 1383, 1175.

¹⁴ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam 'Abd âl-Muhammed Âyîtî. Tehran, 1383, 135.

¹⁵ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam 'Abd âl-Muhammed Âyîtî. Tehran, 1383, 143.

¹⁶ Kerîmüddîn Mahmud. *Mûsâmeret ül-Ahbâr*. Neşr. Osman Turan, Ankara, 1999, 156.

¹⁷ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam 'Abd âl-Muhammed Âyîtî. Tehran, 1383, 145-146.

¹⁸ Бар Хебраесийн туурвилд еврей албан хаагчдын тоо олширсноос болж бусад шашинт иргэдийг дарлан хавчих явдал гарч ирснийг хурцаар шүүмжилсэн байдаг: Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Riza Doğrul, C. II, Ankara, TTKY, 2000, 636-637.

багаа бүрдүүлэхдээ адил угсаат болон төрлийн байдлыг тэргүүнд үзсэн байдаг. Тухайлбал, Багдадын захирагчаар өөрийн дүү Фахр уд-Довла, Мухаззед уд-довла ба Жамал Ад-дин Дестжерданийг, Фарс нутгийн захирагчаар Мунтежиб уд-довла Мунажжамын хүү Шамс уд-довлаг, Диярбекрийн захирагчаар өөрийн дүү Амин уд-довлаг, Тебризийн мушрифийн тушаалд Мухаззед уд-довла Абу Мансур Табибийг томилсон¹⁹.

Энэ нөхцөлд еврейчүүдийг үзэн ядах, хорлон сүйтгэх үзэгдэл гаарах хандлагатай болов. 1291 оны эхээр низари Исмайлын зандалчид Мосул дахь еврей, загалмайтнууд хийгээд Тебризэд буй Са'д уд-довла Абхариг хөнөөх бэлтгэл хийж байхдаа баригджээ²⁰. Мөн энэ онд Багдадад еврейчүүд бол Аллахын хараалыг хүртсэн хүмүүс юм гэх утгатай Кораны хэсэг болон элч Мухаммедийн амьдралын тухай зарим хүүрнэлийн хамт Са'д уд-довла Абхариг зүйл бүрээр шүүмжилсэн ухуулах хуудас олноор тараагджээ. Уг бичигт Са'д уд-довла Абхари нь еврейчүүдийг дэмжсэн бодлого явуулж буй тул Аллахын хараалыг хүртэх ёстой хэмээн онцгойлон заажээ. Са'д уд-довла Абхари уг бичгийн нэг хувийг олсон даруйдаа Аргун ханд үзүүлж холбогдох этгээдүүдийг хатуу шийтгэх эрх олж авчээ²¹.

Гэвч Са'д уд-довла Абхарид дургүйлхсэн Монгол ноёдын бүлэглэл уг везирийн төгсгөлийг шийдвэрлэх үндсэн хүчин болжээ. Түүний эсрэг Монгол ноёдыг эмир Тоган толгойлж байв. Са'д уд-довла Абхаригийн хүчирхэгжил хийгээд Аргун ханы дэмжлэг зэргээс шалтгаалан эмир Тоган нь өөрийгөө гадуурхагдсанд тооцож байв. Мөн везирийн Монгол ноёдод гаргаж буй авир зан нь ихэнх ноёдын дургүйцлийг төрүүлсээр байлаа²². Удалгүй Гончигбал, Тукал болон Тагачар зэрэг нөлөө бүхий ноёд ч Тоганыг дэмжих болов. Яг энэ үед буюу 1291 оны эхээр Аргун хан хүндээр өвдсөн нь тэднийг Са'д уд-довла Абхаригийн эсрэг хөдлөх аятай боломжийг буй болгов. Хуйвалдагчид 1291 оны 3-р сарын 2-нд нэгэн дайллагын үеэр Са'д уд-довла Абхари, Орду хиаг баривчлан авч маргааш нь цаазлав²³. Са'д уд-довла Абхаригийн тойрон хүрээлэгч болох еврей түшмэдүүд бараг бүгдээр цаазлагдсанаар барахгүй Багдад тэргүүтэй томоохон хотуудад мусульманууд еврей хорооллыг дайран их

¹⁹ Rashid al-Din Fazl Allah Hamadani. *Jami' al-tawarix*. Tashih Muhammed Rûshan, Mustafi Mûsavî. J.II, Tehran, 1383, 1175.

²⁰ Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Riza Doğrul, C. II, Ankara, TTKY, 2000., 635.

²¹ Fischel, Walter J. *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*. London, 1937, 112.

²² Uyar, Mustafa. İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele. *AÜDTCTAD*, C.21, Sayı 33, Ankara, 2003, 138.

²³ Rashid al-Din Fazl Allah Hamadani. *Jami' al-tawarix*. Tashih Muhammed Rûshan, Mustafi Mûsavî. J.II, Tehran, 1383, 1181.

хэмжээний хядлага үйлдэгдсэн байна²⁴. Ийнхүү Са'д уд-довла Абхари болон түүний хүрээллийнхэн устгагдсанаар везирийн тогтолцоонд Монгол-Перс түшмэдийн тэнцвэрийг хадгалах нь хамгийн чухал хэмээн эрх баригч хүчин болох Монголчууд ойлгосон нь лавтай.

2. Садр Ад-дин Ахмед Халиди Занжани везирээр томилогдсон нь

Бие хүний хийгээд явуулсан үйл ажиллагааны хувьд сурвалжуудын зүгээс хамгийн ихээр шүүмжлүүлдэг везир бол Садр-и Жахан хэмээн алдаршсан Садр Ад-дин Ахмед Халиди Занжани юм.

Гарал угсааны хувьд Занжаны шүүгч гэр бүлд төрсөн бөгөөд залуу насандаа эмир Тагачарын албанд орлогч түшмэлээр ажиллаж эхэлсэн аж²⁵. Түүний улс төрийн үйл ажиллагааны тухай анхны мэдээ 1280 онд гардаг. Энэ үед түшмэл Мажд ал-Молк Йезди нь везир Шамс Ад-дин Жувейнигийн эсрэг хуйвалдаан зохиохдоо эмир Тагачарын туслалцаатайгаар Абага ханд бараалхжээ. Уг хуйвалдаан эхний үед үр дүнгээ өгч Мажд ал-Молк Йезди Ил хаант улсын *âshraf-e tamâlek* буюу ерөнхий хянан байцаагчаар томилогджээ. Энэ үед Садр Ад-дин Ахмед Халиди Занжани нь Тагачар ноёныг төлөөлөн Мажд ал-Молк Йездитэй хамтран ажиллах болов²⁶. Гэвч энэ хоёрын байгуулсан холбоо удаан үргэлжлээгүй бөгөөд Садр Ад-дин Занжани, Мажд ал-Молк Йездитэй хамтран *Sahib-i Divan* болох Шамс Ад-дин Жувейнигийн эсрэг холбоо тогтоожээ.²⁷ Энэхүү холбоо амжилтгүй болсон боловч эмир Тагачар, Тэгүдэр Ахмедын үед хан хүү Аргуны дэмжлэгийг олсон Садр Ад-дин Занжанигийн улс төрийн үйл ажиллагааг ерөнхийд нь таамаглах боломжтой.

1280 онд Фарс мужийн татварыг Сунжак Ноёнд хариуцуулсан боловч орон нутгийн удирдагчидтай зөрчилдөх болжээ. Абага хан энэ хэрэгт Тагачар ноёныг томилон илгээжээ. Хэрэг явдлыг газар дээр нь судлахын тулд энэ удаа Садр Ад-дин Занжанийг Шираз руу явуулсан ч Абага хан гэнэт нас барснаар энэ хэрэг үр дүнгүй төгсжээ²⁸. Гэхдээ Аргуны үед Буха Чинсан, асуудал болсон Фарс мужийн татварын үлдэгдлийг Садр Ад-дин Занжанигаас хүссэн учир хоорондын харилцаа нь муудсан байна. Энэ нь Бухагийн хүч нөлөө буурах замыг нээжээ. Бухагийн

²⁴ Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Riza Doğrul, C. II, Ankara, TTKY, 2000, 636-637.

²⁵ Xavândamîr, Ghîyâs âl-dîn Humâm âl-dîn. *Dastûr al-vûzarâ*. Tashih Seïd Nafisî, Tehran, Shahenshahi 2535, 305.

²⁶ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1113-1114.

²⁷ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1113-1114.

²⁸ Shirâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 118-119.

эсрэг анхны гомдлыг Садр Ад-дин Занжани гаргажээ. Тэрээр өөрийн эзэн болох Тагачарт хандан Бухагийн хязгааргүй их нөлөөнөөс болж Аргун ханы нэр хүнд унасан ба Буха болон түүний баг улсын удирдлагыг гартаа авсан хэмээжээ²⁹. Энэ гомдлын мөрөөр Буха болон түүний багийнхан зайлуулагджээ. Гэвч хожим Са'д уд-довлагийн үед Садр Ад-дин Занжани нь улс төрийн нөлөөгөө хадгалсаар байжээ. Энэ үед Са'д уд-довла бээр Исламын эсрэг шинэ шашин бий болгохын тулд Аргун ханыг ятгахаар ажиллаж байв. Вассафын гэрчлэн бичсэн мэдээгээр бол, энэ үед Садр Ад-дин Занжани, Са'д уд-довла болон хэдэн ноёдын хамт энэ асуудлаар судалгаа хийх үед түүнтэй аминчлан уулзаж *elnâs 'ala dîn melûkehüm* буюу *хүн шашны дээр байр суурьтай* хэмээх исламын шашны сургаалийг ишлэн ятгахыг оролджээ. Мөн бас Вассафын тэмдэглэснээр Садр Ад-дин үүнийг хүчтэй эсэргүүцсэн байна³⁰.

Аргун ханы үхлийн дараа Монгол ноёдын зөвлөлгөөний дүнд Абага ханы хоёрдугаар хүү Гайхатуг Ил хан болгосонд 1291 оны 7 сарын 23-нд Ахлатад хаан суух ёслол үйлджээ³¹. Гэхдээ Садр Ад-дин Занжанигийн эзэн болох Тагачар ноён, шинэ Ил ханы эсрэг төрийн эргэлт гаргахыг завдсан хэрэгт нэр холбогдов. Энэ удаа Хүлэгү ханы ач хүү болох ханхүү Анбарчи нэг түмэн цэрэгтэй Хорасанд байрлаж байхдаа Гайхату ханы Анатоли руу явсныг ашиглан Ил ханы эрх мэдэлд санаархах болов. Мөн түүнчлэн, 1291 оны өвөл маш хүйтэн болсноор шалтаглан цэргээ авч Рей хүртэл ойртсон байна³². Энэ үед Садр Ад-дин Занжани бас өөрийн дүү Кутб Ад-дин руу элч илгээж Гайхату хан Анатолид Туркменчүүдэд ялагдсан ба бүх ноёд ханхүү Анбарчийг Ил ханаар сонгохоор санал нийлж байгааг сануулаад Анбарчийг дэмжихийг хүсчээ. Гэвч энэ хооронд Гайхату ханы тухай мэдээ худлаа болох нь тодорхой болонгуут Анбарчи өөрийгөө хөнгөхөн татаж авсан ба нууц явуулгын бүх баримтыг Тагачар болон Садр Ад-дин Занжанид оноосон бөгөөд тэднийг шуудхан баривчилсан байна³³. Тебризын гянданд хоригдож байсан тэр хоёрт, хавар нь Гайхату хан өршөөл үзүүлж эрх чөлөөтэйгээ золгожээ³⁴.

²⁹ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1167.

³⁰ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 146.

³¹ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1190; Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 149; Fahr âl-Dîn Dâvûd Banâkatî. *Târîx-e Banâkatî*. Tashîh Jafar Sh'îâr, Tehran, 1378, 444; Аксарай ганцхан жилийг нь 1291 он хэмээн тэмдэглэжээ. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, ТТК, Ankara, 2000, 135. Абул-Фараж 1292 оны 6 сарын 23-н гэхийн зэрэгцээ Гэйхатугин зүрх сэтгэл Анатолид дассан учир энэ саналыг дургүйхэн хүлээн авчээ: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, 638-639.

³² Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 149-150.

³³ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1193-1194.

³⁴ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 150.

Энэ үеийн Ил хаант улсын эдийн засгийн амьдрал хамгийн их хямралтай байв. Угаас Аргун хан нас барсны дараа Сугурлукт байсан улсын эрдэнэсийг бүгдийг нь хоосолжээ³⁵. Бас Өгэдэй хаантай тэнцэхүйц хэмжээгээр хишиг, бэлэг тараасан нь улсын санг их хэмжээгээр үгүйрүүлэхэд хүргэв³⁶. Түүнчлэн түүний нэг удаагийн өгөөмөр хишиг нь 20 эсвэл 30 түмийг давж байсан тухай яриа байдаг³⁷. Нэг удаа хатадад 600000 динарын үнэтэй зүйлсийг бэлэг болгосон³⁸ бөгөөд хожим нь улсын санд байсан бүх үнэт эдлэлүүдийг хатад ба гүнж нарт тараажээ³⁹. Түүний өгөөмөр байдлыг тухайн цаг үеийн Аксарай: “*үнэхээрийн өгөөмөр байдлаасаа болж, дэлхийн бүх эд баялаг нь түүний сэтгэл ба нүдэнд нэгэн муу шумуул шиг л харагдаж байлаа. Дэлхийн эрдэнэсүүд түүний хишигийн өмнө үнэ цэнэгүй шороо шиг л байлаа.*” гэж тодорхойлсон байна⁴⁰. Тийм учраас тэрээр улсын санг хоосруулснаар улс орны хувь заяаг аюулд хүргэснийг тухайн үеийн түүхчид харамсангуйгаар тэмдэглэжээ⁴¹.

Гайхату ийм нөхцөлд эдийн засгийн хямралыг даван туулах, Байду, Газан тэргүүтэй монгол язгууртнуудаас ирэх сөрөг дайралтыг таслан зогсоох зорилгоор везирийн албан тушаалд иран гаралтай хүн томилохыг зөвд үзжээ. Тийм учраас везирийн албанд тохирох болон хүсэлтэй байгаа хүмүүсийн нэрсийн жагсаалт бэлтгэхийг тушаасан⁴² бөгөөд монгол ноёдын дэмжлэгийг авсан Шамс Ад-дин Ахмед-и Лакуши⁴³ тэргүүтэй хүмүүсээс бүрдсэн жагсаалтыг бэлтгэжээ. Гэвч энэ жагсаалтад Садр Ад-дин Занжанигийн нэрийг бичээгүй байна⁴⁴. Энэ хооронд Садр Ад-дин Занжани, Аргун ханы үед цаазаар авахуулсан хүмүүсээс хураасан олзыг Борагчин Эгч тэргүүтэй чухал хүмүүст тараагаад везирт нэр дэвших замаа нээжээ. Урт хугацааны хичээл зүтгэлийн дүнд Гайхату ханы ойрын ноён Акбухагийн дэмжлэгийг олж, зорилгодоо хүрч чаджээ⁴⁵. Гайхату хан бас Садр Ад-дин Занжаниг нэр дэвш хэмээн ятгахын зэрэгцээ, жагсаалтыг харсныхаа дараа түүний нэр яагаад

³⁵ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1350.

³⁶ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 151.

³⁷ Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyanfar, J.V, Tehran, 1385, 4189.

³⁸ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 151.

³⁹ Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyanfar, J.V, Tehran, 1385, 4188.

⁴⁰ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü 'l-Ahbâr*, 136.

⁴¹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, 644; Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1197.

⁴² Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 150.

⁴³ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1195.

⁴⁴ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 150.

⁴⁵ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1195.

байхгүй байгааг асууснаар 1291 оны 11 сарын 18-нд *Sahib-i Divani Memâlik*⁴⁶ цолтойгоор *Ил хаант улсын везирээр сонгожээ. Ил хан бээр Sadr-i Jahan* буюу *Ертөнцийн тэргүүн* нэрийн зэрэгцээ *al zerrin* (улаан тамга), *туг, gurgay* (хоргой), 10000 цэрэг олгожээ. Эрх мэдлийн хувьд, түүний зөвшөөрөлгүйгээр ямарч ханхүү болон ноёд хөрөнгөний зарцуулалт (*mal-i tasarruf*) хийхгүй бөгөөд мөн гомдол гаргах эрхгүй болжээ⁴⁷. *Kadi 'ul-kudât* буюу дээд шүүгчийн албан тушаалаас гадна улсын сан хөмрөг, өглөг, шариат болон шашны хэргүүдийг түүний дүү Кутб Ад-динд өгсөн бөгөөд *Kutb-i Jahan* буюу *Ертөнцийн туйл* нэрээр алдаршуулжээ⁴⁸. Авгынх нь хөвүүдийн нэгийг *Kivamü 'l-mulk* буюу *баялгийн тохироо* хэмээн нэрлэж Тебризийн удирдлагад томилжээ⁴⁹. Рашид Ад-дины өгүүлж буйгаар бүх нэр-хоч болон томилгоонуудыг Садр Ад-дин Занжанигийн хүсэлт, зөвшөөрлийн дагуу шууд хийжээ⁵⁰. Нэр гарч буй ах дүү хоёр Меликийн түвшинд хүрч, хааны орлогчоор томилогдов. *Ash-i Buzurg* (Ордны хоол хүнс хариуцагч), *ulufe-i sipah* (цэргийн хоол хүнс хариуцагч), зарлиг тушаал болон сахиб-и диванд зөвлөхийн албанд Фахр Ад-дин Идачи-г томилжээ⁵¹. Ил ханы шинэ везирээс хүлээлт нь улсын эдийн засгийг сайжруулахийн тулд шийдвэртэй, зоригтой алхам хийх явдал байв. Түүний анхны ажил нь улсын бүх нутгуудад томилсон эмир ба шахна нарыг цөөлөх байжээ. Энэ хооронд Хасан болон Тайжугийн нэрээр *инжү* хариуцуулан томилсон⁵² хүмүүсийг үүргээс нь чөлөөлөхийн зэрэгцээ *инжүт далай дивантай* нэгтгэжээ⁵³. Өмнө нь улсын газар, өмчийн газар болон татварын хэргүүдийг *инжү* болон *далай* хэмээн заагласан байв. *Инжү*, ихэнхидээ язгууртан гэр бүл болон сантай холбоотой нутаг дэвсгэр, *далай* нь иргэдийн үндсэн хөрөнгө болон татварын хамтаар дээд диванд хамааралтай бүс нутгууд юм⁵⁴. Энэ үүднээс нь газрыг нийгэмчлэх оролдлого хэмээн ойлгож болно⁵⁵. Энэхүү үйл ажиллагааны төгсгөлд тодорхой тооны хөрөнгө хуримтлагдав. 1292/1293 онд Шейх ал-Исламын тушаалтай Жемал уд-довла ва Ад-дин Ибрахим бин Мухаммед ал-Тиби

⁴⁶ Rashid âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1195; Fahr âl-Dîn Dâvûd Banâkatî. *Târîx-e Banâkatî*. Tehran, 1378, 444.

⁴⁷ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 151.

⁴⁸ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 151.

⁴⁹ Rashid âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1195-1196.

⁵⁰ Rashid âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1195-1196.

⁵¹ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 151.

⁵² Тэдний үүрэг нь инжүгийн захирагч байв: Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyanfar, J.V, Tehran, 1385, 4188.

⁵³ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 152.

⁵⁴ Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, 238.

⁵⁵ Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, çev. Mehmet Altay Köymen, 23-24 sayılardan ayrı basım, TTK, Ankara, 1942, 283.

бээр Фарс мужийн сүүлийн дөрвөн жилийн *инжү* болон *далай* нийтдээ 4000 түм болсныг тооцсоны дараа зарим зардлыг хүчингүй болгон жил бүр 114 түм байхаар шийдвэрлэжээ. Түүнчлэн тэр жил улсын санд 100 түмэн алт ба 1500 мен сувд хүссэнд, Жемал уд-довла ва Ад-дин Ибрахим бин Мухаммед ал-Тиби хувийн сангаасаа 30000 түмийг бэлнээр төлөөд хааж байжээ⁵⁶.

Инжү нутгийг ийнхүү төрийн албан хэрэгцээнд авах нь зарим Монгол язгууртнуудын ашиг сонирхолтой шууд зөрчилдөж эхлэв. 1293 оны 11 сард урьдын инжүгийн захирагч болох Девлетшах, Хасан болон Тайжу ноён нар Гайхату ханд бараалхаж Садр Ад-дин Занжанигийн эсрэг гомдол гаргажээ. Улсын татварыг хувьдаа ашигласнаас болж зарцуулалт ихэссэнийг мэдүүлээд жишээ болгон улсын сан хоосон байхад Тебризийн *тамга* татвараас бий болсон 80 түмээс 30 илүү түмийг нь өөрийн хувийн сандаа шилжүүлснийг гомдолложээ. Гэвч Гайхату хан энэ мэдүүлэгт ач холбогдол өгөөгүйн зэрэгцээ тэднийг Садр Ад-дин Занжанид хүлээлгэн өгсөн байна. Садр Ад-дин Занжани тэднийг шоронд хорих ял оноосны дараа өршөөжээ⁵⁷. Энэ явдал нь Гайхату ханд сайшаагдсан учир Садр Ад-дин Занжанигийн эрх мэдлийг баталгаажуулсан зарлиг гаргав. Энэ зарлигт улсын бүх хан хөвүүд, эмир болон даргач нарын дэргэд ажиллах бүх албан хаагчид везирийн захиргаанд байхын зэрэгцээ хоол хүнс, цэргийн хөлс болон хоол хүнсний зардалд хүртэл Садр Ад-дин Занжанигаас өөр хүн оролцохгүй гэж зарлигджээ⁵⁸.

Ийнхүү, Садр Ад-дин Занжани, улсын хэмжээнд бүрэн эрх мэдэлтэй болонгуутаа улсын санд тогтвортой байдал үүсгэхэд чиглэсэн ажлуудыг хийж эхэлжээ. Улсын сан хоосрох аюул нүүрлэсэн байв. Энэ ноцтой үед Садр Ад-дин Занжани, улсын санг дүүргэхийн төлөө хууль бус замаар ч хамаагүй арга хэмжээ авахаас өөр аргагүй байдалд хүрчээ. Чухал албан тушаалын томилгоонуудыг мөнгөөр шийдэж эхлэв. Тухайлбал, Садр Ад-дин Занжани болон түүний баг шүүх, шударга ёсны албан тушаалуудад мөнгөөр томилгоо хийсэн нь улсын шударга ёсны тогтолцоонд шударга бус, итгэлгүй байдал мэтийн сөрөг үр дагаврыг бий болгож эхэлсэн байна⁵⁹. Хүлэгү ханы үеэс уламжлан ирсэн ямар нэгэн хэргийн хөөн хэлэлцэх 30 жилийн хугацааны хязгаар үгүй болсон ба мөнгөтөй хэн нэгэн хүссэн хэргээ үүсгэж, ялах нь нийтлэг шинжтэй болжээ⁶⁰. Мөн түүнчлэн зарим гэм

⁵⁶ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 152.

⁵⁷ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 153; Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyānfār, J.V, Tehran, 1385, 4189-4190.

⁵⁸ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 153.

⁵⁹ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadâni. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1410-1412.

⁶⁰ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadâni. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1413.

буруутнууд мөнгө төлөх замаар суллагдах нь ердийн хэрэг болжээ. Аргун ханы үед хоёр болон гурван мужаас улсын санд татвар хураахаар томилогдсон Желал Ад-дин Серустани нэрт нэгэн албан хаагч зорилгоо биелүүлээгүйгээс шоронд сууж байжээ. Садр Ад-дин Занжани түүний өршөөл эрсэн захиаг үзмэгцээ 1000 түм төлвөл суллах ам өгчээ. Үүний дараа зарим эмирүүд энэ байдал улсын хуулийн тогтолцоог эвдэх нөлөөтэй болохыг нь эрх баригчдад мэдүүлсэн боловч амжилт олсонгүй⁶¹.

Өнөө маргаашгүй хоосроход тулсан улсын санг бэхжүүлэхийн тулд мөнгө хүүлийг бас нэгэн арга болгосон боловч эхний өдрөөсөө л буруу болох нь тодорхой болжээ. Учир нь улсын санд дараа эргэн төлөх нөхцөлөөр хөрөнгө болон үйлчилгээ авах, хөлсний татварын хураагчдын зуучлалаар дамжин авилга болон ядуурлыг улам бүр нэмэгдүүлэв. Үүний дотоод мөн чанарыг ойлгоход Рашид Ад-дины мэдээ ихээхэн ач холбогдолтой. Татвар хураагчид, 10 динарыг хүүтэй нь хамт 20 динарын болгодог ба Садр Ад-дин Занжанид 30 динар өгөхдөө хэрвээ маргаан болвол энэ мөнгийг хураахад гарсан хүндрэлийг тоочдог байв. Аргагүйдсэн везир бас түүнд сангаас 40 динар гаргаж өгөх амлалт өгч, авдаг бөгөөд бэлэн мөнгөний хэрэгцээ гарсан үед уг мөнгө болон 10 динарыг илүү хямдаар 6 динараар зарж болдог байсан. Мөн Рашид Ад-дины тэмдэглэсэн нэгэн шог яриагаар бол везирийн төлөөлөгчдийн нэг нь, улсын сангийн төлөө нэгэн худалдаачнаас нэг бүрд нь 5 динар хоёр сарын дараа төлөхөөр хэдэн мянган хонь худалдан авчээ. Гэтэл, хугацаа болоход өрөө төлөх мөнгө байсангүй. Энэ үед хонины нэг хэсэг нь үхсэн бөгөөд үлдсэн хэсгийг нь зарахад төлөх ёстой мөнгөний хүүг нь л төлж чадаж байв. Ийм учраас төлөх хугацааг дахин хоёр сараар сунгажээ⁶². Энэ мэт арга хэрэглэсний дүнд юутай ч хоёр жилийн дотор санд дөнгөж 500 түмийг хуримтлуулж чаджээ⁶³.

Хууль бус үйл ажиллагаанууд болон татварын бодлогын аюултай байдлаас болж эдийн засгийн хямрал дээд хязгаартаа тулав. Татвар хураалт хүссэн хэмжээнд хүрээгүйгээс болж берат буюу эрхийн бичиг олгох зэрэг бодит бус арга хэмжээ хүртэл хэрэгжүүлж эхэлжээ. Рашид Ад-дины мэдээлж буйгаар 1292 онд Йезд мужийн Фирузабад тосгоноос татвар хураахаар ирсэн нэгэн хүн эрхийн бичигтэй 17 хүнтэй тааралдсан байна⁶⁴. Тиймээс тосгон болон хөдөөгийн жижиг суурингууд татвар хураагчдыг ирэхийг мэдээлдэг манаач хөлслөх ба мэдээ авангуутаа нуугддаг болжээ. Түүнчлэн гэрийн дотор нүх ухаж нуух арга ч түгээмэл болсон

⁶¹ Shîrâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 153-154.

⁶² Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1496-1497.

⁶³ Karl Jahn, Îranda Kağit Para, *Belleten*, 285.

⁶⁴ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1422-1423.

байна⁶⁵. Абул-Фаражийн тэмдэглэснээр нөхцөл байдал ийм аюултай болсныг Ил ханы ордны тогооч нарын ахлах Рашид уд-довла хэмээгч нэгэн ордны хүнсний зардлыг өөрийн хэтэвчнээс гаргасан боловч дараа нь буцаан авч чадаагүйн улмаас зугтаасан ажээ. Ийнхүү Гайхату ханы хоол хүнсэнд хонь олох хүртэл хүндрэлтэй асуудал болжээ⁶⁶.

Зоос, мөнгөний тогтолцоо ч томоохон хямралд нэрвэгдэв. Аргун ханы үеэс мөнгөн зоосны сорьцыг 9/10 байхаар шийдвэрлэсэн боловч хэрэг дээрээ 7 эсвэл 8/10 орчим байв. Тухайн үеийн хамгийн тогтвортойд тооцогдож байсан Румийн мөнгөн зоосны сорьц ч 2/10 хүртэл унасан ба үлдсэнийг нь зэсээр хийж байжээ⁶⁷. Цалин тэргүүтэнд төлөх сангийн мөнгө их хэмжээний дутагдалд орсон тул везир Садр Ад-дин Занжани баталгаат эрхийн бичиг гаргасан боловч, 500 динарын эрхийн бичгийн ханш зах зээл дахь 100 румийн мөнгөн зоостой тэнцэхгүй байлаа. Тийм учраас улсын баруун хэсэгт томоохон нүүдлийн давалгаа эхэлсэн байна⁶⁸.

1294 он болоход улсын сангийн жилийн орлого 1800 түм болжээ. Үүнээс 700 түмийг дивануудад тараасан бөгөөд бэлэн мөнгөний асуудлаас болж эрх баригчдын тараадаг өглөг, хишиг тасалдахад хүрчээ. Үүнээс гадна Шираз, Багдадаас хүлээгдэж байсан орлого бас асуудалтай болсноор улсын санд хоосрол нүүрлэв⁶⁹.

Багдад, Мосул, Диярбакр болон Хорасанд байсан цэргийн нэгтгэлүүдийн мал сүрэг халдварт өвчинд нэрвэгдсэн⁷⁰ нь ихэнхидээ нүүдэллэн аж төрдөг Ил ханы армид томоохон сүйрэл болжээ⁷¹.

Ийнхүү Вассафын онцгойлон тэмдэглэснээр, цаасан мөнгийг гүйлгээнд оруулах болсон нь Аргун хан нас барсны дараах бод малын халдварт өвчин, Ил ханы солигдох үед цэргүүдэд тараан өгсөн их хэмжээний мөнгөнөөс болж улсын сан хоосорсон, бүх хүний сэтгэлийг татахын тулд их хэмжээний цалин ба бэлэг тараасан Садр Ад-дин Занжанигийн өгөөмөр байдал ба Ил хан ч мөн адил хандлагыг гаргасан зэрэг дөрвөн томоохон шалтгааныг дурджээ⁷².

⁶⁵ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1420-1422.

⁶⁶ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, 644.

⁶⁷ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1457.

⁶⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1419.

⁶⁹ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 155.

⁷⁰ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 154.

⁷¹ Karl Jahn, Îranda Kağit Para, *Belleten*, 273.

⁷² Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 154; Karl Jahn, Îranda Kağit Para, *Belleten*, 272-273.

Садр Ад-дин Занжани өөрийн туслахуудын нэгэн болох Изз Ад-дин Музаффер бин Мухаммед бин Умидтай зөвлөлдөөд цаасан мөнгөний (çav'un) гүйлгээний тухай санал нэгтэй болжээ⁷³. Пилесувард болсон цэргийн ёслолын дараахан 1294 оны 4 сарын 29-нд энэ асуудлаар зөвлөлдөөн хийсэн байна⁷⁴. Гайхату хан уг асуудлыг Болад Чинсантай зөвлөлдөхийг зарлигджээ⁷⁵. Болад Чинсан мөн чао нь эрх баригчийн тамгатай байж, бүх хятадад зоос болон дирхэмийн оронд хэрэглэгддэг бөгөөд улсын санд байгаа *балыш*-тэй адил үнэлэгддэг зэрэг үндсэн мэдээллүүдийг өгчээ⁷⁶. Үнэхээр ч Хятадад Хубилай хааны зарлигаар иргэдийн гарт байсан алт, мөнгө ба үнэт чулуу зэрэг эдлэлүүдийг сангийн албан хаагчдын зүгээс үнийг нь тогтоосны дараа дүйцэх хэмжээний цаасан мөнгийг хуваарилан өгч байжээ⁷⁷. Өөрөөр хэлбэл нарийвчилсан зохион байгуулалтаар улсын сангийн хөрөнгө орлогыг цаасан мөнгөөр баталгаажуулдаг байв.

Ийнхүү цаасан мөнгө чао-г зохион байгуулалттайгаар хийхийн тулд богинохон зөвлөлдөөн хийв. Энэ үед Шиктүр ноён хэрэв чаог гүйлгээнд оруулбал “улс орныг эвдрэл тэмцэлд хүргэх бөгөөд эзний нэрэнд халтай, цэрэг иргэнийг дайжин зугтаах шалтгаан болно” хэмээн эсэргүүцэв. Гэвч Садр Ад-дин Занжани Гайхату ханд бараалхан “Шиктүр ноён, алтанд маш ихээр дуртай болохоор чао-г хүчингүй болгохоор тэмүүлж байна” гэж заргалдсаны дүнд зарлиг гаргуулж чаджээ. Акбуха, Тагачар, Садр Ад-дин Занжани ба Таммачи Инак нараас бүрдсэн баг чао-г гүйлгээнд гаргахаар Тебриз рүү ирсэн бөгөөд 1294 оны 9 сарын 12-нд гүйлгээнд гаргав. Хэрвээ чао-гаар худалдахыг эсэргүүцэх бол хуулийн хариуцлагад татахыг ч зарлав⁷⁸. Гүйлгээнд гарсан чао нь цаасаар хийсэн, урт дөрвөн өнцөгт хэлбэртэй хоёр захын дээд хэсэгтээ “Lailaheil Allah Muhammed Rasul Allah” гэсэн бичигтэй, үүний дор Гайхату ханы өөр нэгэн нэр болох “Иринчиндорж” гэж бичжээ. Нөгөө хоёр захад хятад үсгээр хэдэн үг бичсэн байжээ. Төвд нь орших зайд түүний ханш болох 10 динар хүртэлх тоог тэмдэглэсэн. Дээр нь “Ертөнцийн эзний зарлигаар 693 онд энэхүү эрхэм чао улс оронд гүйлгээнд гарав. Үүнийг дуурайх болон өөрчлөхийг оролдсон хэн бүхэн үр хүүхдийнхээ хамтаар хуулийн

⁷³ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 155; Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyānfār, J.V, Tehran, 1385, 4190-4191.

⁷⁴ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1196.

⁷⁵ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1197.

⁷⁶ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1197.

⁷⁷ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan Filiz Dokuman, C.I, Tercüman Gazetesi, 1001 temel eser, İstanbul, 1979, 125.

⁷⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1197-1198.

хариуцлага хүлээх бөгөөд диваны зүгээс бүх хөрөнгийг нь хураан авна” хэмээн бичжээ⁷⁹. Үүнээс гадна дээр нь улаан тэмдэг дарсан байна⁸⁰. Энэхүү улаан тэмдэг нь Монгол эрх баригчдын ал тамга байж болохыг зарим судлаачид өгүүлдэг⁸¹. Ибн Фувайтигийн тэмдэглэснээр чао-гийн дээр их эзний тамга дарснаар албан ёсны хүчинтэй болдог хэмээжээ⁸².

Чаогийн тухай зарлигт том ноёдын захиргаан дахь Ирак-и Араб, Диярбакр, Дияр-и Рабиа, Мосул, Майафарикин, Азербайжан, Хорасан, Кирман, Ширазд *Чао үйлдэх газар (Chavhane)* хэмээх хэвлэх үйлдвэр нээсэн ба татвар, бэлтгэл болон сангийн түшмэлүүдийг томилжээ⁸³. Зоосыг чао руу хөрвүүлэхэд 10 динар тутам 9 динарын цаасан мөнгө таацуулна⁸⁴. Ширазд уг ажлын өртөг нь 5 түм болжээ. Чаонаме (Chavname) гэж нэрлэсэн зарлигт чао нь ядуурал хоосролыг үгүй хийх хэлбэрээр баян хоосны ялгааг арилгах зорилготой хэмээжээ. Тийм учраас Ширазын нэгэн шүлэгчийн бичсэн мөрүүдэд “*хэрвээ Чао дэлхийд түгэн дэлгэрвэл, хөрөнгийн сүр хүчин хязгааргүй болно*” гэжээ⁸⁵.

Гэвч цаасан мөнгө чао нь Тебризд гүйлгээнд ороод нэг долоо хоногийн дотор л сөрөг нөлөөлөл үзүүлж эхлэв. Үүний шалтгаан нь санд байх ёстой баталгаа хөрөнгийн дутагдал болон иргэдийн дунд энэ үйл ажиллагааны үр дүнд зоосоор тогтохгүй бусад үнэт эдлэлийг ч санд төвлөрүүлэх заль мэх хэмээн цуурхал дэгдсэн явдал юм⁸⁶. Түүнчлэн Тебризд мөнгө хөрвүүлэх нь иргэдэд алдагдалтай байв⁸⁷. Тийм учраас Тебризийн худалдааны захад чаог гүйлгээнд оруулахад асуудал үүссэнээс болж иргэд хотоос гадагшаа дайжиж эхэлжээ⁸⁸. Ийнхүү гурван өдрийн дотор хотод байсан бүх мухлагууд хаагдсан⁸⁹ ба хот эл хуль болов. Нөөцний хоол хүнс хомсдож эхлэхэд гартаа хүнс тээж яваа хүний замыг зэвсэгт дээрэмчид тосон булаан авангуутаа хүссэн хэмжээгээр нь чао өгөх ба уг хүнсийг хаанаас авсныг нь тулган асууж байжээ⁹⁰. Нэг *мен* гурилийн үнэ нэг динараар нэмэгдэв. 15 динарын

⁷⁹ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 155-156.

⁸⁰ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, 644.

⁸¹ Karl Jahn, Îranda Kağit Para, *Bellekten*, 299.

⁸² Kemâl addîn ‘Abd- al-Rezzâk Ìbn Fûtî, *al-Havâdis al-Jâmi’â*, Tarjama Abd al Muhammed Ayiti, Tehran, 1381, 287.

⁸³ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 155.

⁸⁴ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 156.

⁸⁵ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 156.

⁸⁶ Karl Jahn, Îranda Kağit Para, *Bellekten*, 292.

⁸⁷ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadâni. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1198.

⁸⁸ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, 645.

⁸⁹ Shirâzi, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 156.

⁹⁰ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadâni. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1198.

морины үнийг чао-гаар төлөхөд 50 динараас их болсноос⁹¹ үзэхэд мөнгөний ханшийн уналт 300% хүрснийг ойлгож болно. Түүнчлэн Карл Яны тааварлаж буйгаар үнийн өсөлт 10-12 дахин нэмэгдсэн ажээ⁹². Лекзи ноёныг Багдадад чао гүйлгээнд оруулахаар томилсон боловч Тебризд болсон үйл явдлуудаас мэдээлэл авсан Багдадын иргэд хүлээн авсангүй⁹³.

Ил хаант улсын түүхэн дэх хамгийн том хямрал болж байхад Гайхату хан хангалттай мэдээ, мэдээлэлгүй байсныг сурвалжуудаас үзэж болно. Хямрал дээд хязгаартаа тулсан үед Гайхату хан, нэгэн өдөр Тебризийн захаар өнгөрөхдөө зах хоосон болсныг хараад Садр Ад-дин Занжанигаас шалтгааныг нь асуусанд “Тебризийн томчуудаас Шерефеддин Лакуши нас барсан тул Тебризийн уламжлалаар гашуудал хийхийн тулд бүх хүмүүс захаас явсан” гэж хэлжээ⁹⁴.

Чаог гүйлгээнээс гаргах, металл мөнгөөр худалдаа хийхийн төлөөх иргэдийн шахалт нэмэгдэв. Нэг удаагийн баасан гаргийн мөргөлийн үед чаог хэрэгжүүлэх ажлыг санаачлагчдын нэгэн болох Изз Ад-дин Музафферийг иргэд хараан зүхэж, улмаар уурлаж бухимдсан тэд нийтээрээ занчин хороожээ⁹⁵. Өөр нэгэн баасан гаригийн мөргөлийн үеэр сүмийн буланд идэх юмыг алтаар зарсан шалтгаанаар хэд хэдэн хүнийг Кутб Ад-дин цаазаар авснаар томоохон эсэргүүцлийн хөдөлгөөн өрнөжээ. Иргэдийн эсэргүүцэл газар авч, захад нэгэн бадарчин Садр Ад-дин Занжанигийн морьны жолооноос барьж “түлэгдсэн элэгний үнэр дэлхийг бүрхэж байхад үнэрлээгүй чиний хамрыг яалтай” гэжээ⁹⁶. Хорасанд чао хэвлэх үйлдвэр байгуулахын тулд Орду буха нэрт хүнийг томилсон ба хэдэн тэн ачаа чао, цагаан болон улаан цаас, багаж хэрэгсэл хүргэж ирсэнд ханхүү Газан чийгтэй агаарт эдгээр зүйл тэсэхгүйг хэлж үтэр түргэн шатаалгасныг нэг төрлийн эсэргүүцэл гэж хэлж болно.

Энэ бүх сөрөг зүйлүүдээс болж Садр Ад-дин Занжани хоол хүнсний худалдааг алтаар хийхийг зөвшөөрснөөр амьдрал хэвийн байдалдаа орж эхэлжээ⁹⁷. Абул Фаражийн мэдээлснээр чаог гүйлгээнд оруулах ажиллагаа хоёр сар үргэлжилсэн⁹⁸

⁹¹ Shirāzi, Shahāb āl-dīn ‘Abdāllāh bin Fazl āllāh. *Tahrīr-e Tārīx-e Vassāf*. Tehran, 1383, 156.

⁹² Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, 306.

⁹³ Kemāl addīn ‘Abd- al-Rezzāk İbn Fūti, *al-Havādīs al-Jāmi’a*, Tarjama Abd al Muhammed Ayiti, Tehran, 1381, 287.

⁹⁴ Rashīd āl-Dīn Fazl Āllāh Hamadānī. *Jāmi’ āl-tāwārīx*. J.II, Tehran, 1383, 1198.

⁹⁵ Shirāzi, Shahāb āl-dīn ‘Abdāllāh bin Fazl āllāh. *Tahrīr-e Tārīx-e Vassāf*. Tehran, 1383, 156-157; Muhammed bin Xāvandshāh Mīrxōnd, *Tārīx-e Ravzat āl-sefā*. Tashih Jamshid Qiyāfar, J.V, Tehran, 1385, 4190-4193.

⁹⁶ Rashīd āl-Dīn Fazl Āllāh Hamadānī. *Jāmi’ āl-tāwārīx*. J.II, Tehran, 1383, 1198.

⁹⁷ Rashīd āl-Dīn Fazl Āllāh Hamadānī. *Jāmi’ āl-tāwārīx*. J.II, Tehran, 1383, 1199.

⁹⁸ Gregory Abūl-Farac (Bar Hebraeus), *Abūl-Farac Tarihi*, C. II, 645.

гэдгээс тооцвол 1294 оны 11 сарын дунд үед зоосон мөнгийг дахин гүйлгээнд хэрэглэж эхэлсэн ажээ. Гайхату ханы зарлигаар энэ үед чаог хориглох тухай зарлиг гарсан нь иргэдийн талархалыг хүлээжээ⁹⁹. Ийнхүү Садр Ад-дин Занжанигийн *чао* мөнгийг гүйлгээнд оруулах ажиллагаа төгсөхийн зэрэгцээ түүхэнд Садр-и Чао буюу *чаогийн тэргүүн*¹⁰⁰ хэмээн хочлогдох болжээ.

Энэ үйл явдлын дараа хан хүү Байду бослого гарган 1295 оны 4-р сарын 6-ны өдөр Гайхату хан ялагдаж, цаазлуулснаар Садр Ад-дин Занжани ч везирийн албанаас огцорчээ¹⁰¹.

3. Садр Ад-дин Ахмед Халиди Занжани хоёр дахь удаагаа везирээр томилогдсон нь

Гайхату хан цаазлагдсаны дараа Садр Ад-дин Занжани ч албанаас чөлөөлөгдөнгүүтээ Байду ханы зарлигаар Анатоли руу Тагачар ноёны туслах болгон томилогдсон боловч өөрөө зориудаар саад хийн явахаа хойшлуулсаар байв¹⁰². Түүний гараас везирийн эрх мэдлийг салган авсанд хорсож Байду хан болон Жемал Ад-дин Дестжерданигийн эсрэг дайсагнасан үйл ажиллагаа явуулж байв. Үүний тул Жемал Ад-дин Дестжердани ч түүнийг нүднээс хол байлгахын тулд эзэн болох Тагачар ноёнттой нь хамт Анатоли руу илгээхээр шаргуу зүтгэж байв¹⁰³. Улмаар Жемал Ад-дин Дестжердани түүнийг улсын сангаас 100 түмэн алт хувьдаа завшсан хэрэгт буруутгаж эхэлжээ¹⁰⁴. Садр Ад-дин Занжани ч хариуд нь Тагачар ноёныг Байду болон Жемал Ад-дин Дестжерданигийн эсрэг турхирч эхэлсэн байна¹⁰⁵. Байду ханы сул дорой байдлыг ашиглан Ил ханы ширээнд санаархаж байсан ханхүү Газаны дэргэд хоргодохоор шийдсэн Садр Ад-дин Занжани өөрийн дүү Кутб Ад-дин болон Кивам ал-молктай тохиролцон Тебризээс 1295 оны 8-р сард оргожээ¹⁰⁶. Эхлээд Гилан руу зугтсан¹⁰⁷ ба 1295 оны 8-р сарын 20-нд Сабзварын дэргэдэх Фирузкухын талд байсан ханхүү Газанд бараалхав¹⁰⁸.

⁹⁹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, 645.

¹⁰⁰ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1496.

¹⁰¹ Mohssn Morselpur, *Vezâret dar Fetrat-i Evvelîye Hukûmet-i Îlxânî: ez Ârgûn ta Bâidû* (Hicri 683-694), *MPTÎÎ*, şomare 11, 1391, 117.

¹⁰² Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyānfar, J.V, Tehran, 1385, 4210.

¹⁰³ Fahr âl-Dîn Dâvûd Banâkatî. *Târîx-e Banâkatî*. Tashih Jafar Sh'îâr, Tehran, 1378, 455.

¹⁰⁴ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 181.

¹⁰⁵ Fahr âl-Dîn Dâvûd Banâkatî. *Târîx-e Banâkatî*. Tashih Jafar Sh'îâr, Tehran, 1378, 455.

¹⁰⁶ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashih Bahman Karimi, Tehran, 1362, 909.

¹⁰⁷ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 181; Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyānfar, J.V, Tehran, 1385, 4210.

¹⁰⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashih Bahman Karimi, Tehran, 1362, 910.

Ингэхдээ Тагачар ноён бээр Газантай санал зорилго нэгтэй байгаа хийгээд Байду ханы сул дорой байдал зэрэг чухал мэдээлэл өгөв¹⁰⁹. Үүссэн нөхцөл байдлын улмаас Новруз болон Кутлукшахын удирдлагаар нийт эмирууд зөвлөлгөөн хийхэд Садр Ад-дин Занжани, Тагачар ноёнттой нууц холбоогоо бэхжүүлж чадахаа амлаад хариуд нь везирийн албан тушаалыг дахин эзлэх баталгаа шаардав. Хан хүү Газан энэ саналыг зөвшөөрөнгүүт Садр Ад-дин Занжани нэг туршуулаа Тагачар руу илгээжээ. Үүний дараа Садр Ад-дин Занжани, Новрузын удирдлагын доор Байдугийн эсрэг ажиллагаанд оролцож эхлэв¹¹⁰. Угаас Тагачар тэргүүтэй нөлөө бүхий эмирууд Газанд хандан холбоотон болохоо илэрхийлсэн нь Газанд ашигтайгаар эргэв¹¹¹.

Байдугийн ялагдлын дараа Газан ханы эхний везир нь Садр Ад-дин Занжани болов. Везирийн албан тушаалыг ийн Садр Ад-дин Занжанид өгсөн боловч санхүү эдийн засгийн асуудлуудад эмир Новруз эцсийн шийдвэрийг гаргаж байв¹¹². Тийм учраас түүний хоёр дахь удаагийн везир чухал нөлөөтэй байсангүй. Хондемир болон Вассафаас өөр сурвалжуудад ч энэ тухай дурддаггүй билээ. Вассафын өгүүлснээр хожим нь Садр Ад-дин Занжаниг Новруз өөрийн санаачлагаар чөлөөлсөн ба оронд нь Жемал Ад-дин Дестжерданийг томилсон гэдэг¹¹³-ээс үзэхэд тэрээр хоёрдахь удаа везирээр томилогдсон болох нь харагдана. Рашид Ад-дин ч түүнийг хоёр дахь удаагаа везирээр томилогдсоныг батлах шинжтэй мэдээлдэг. Газан хан ялагчийн хувиар 1295 оны 10-р сарын 4-нд Тебризэд ирсэнд Садр Ад-дин Занжани түүнийг угтахаар гарсан бөгөөд морьноосоо буулгүй мэндэлсэнд Мулай ноён түүнийг хэдэнтээ ташуурдсан тухай мэдээлэхдээ Садр Ад-дин Занжани их зан гаргаж өөрийн зэрэг хэмжээг иргэдэд харуулахыг оролдсон хэмээн цохон тэмдэглэжээ¹¹⁴. Бидний үзэхээр, Садр Ад-дин Занжанигийн энэхүү байдал нь түүний везирийн албан тушаалдаа эрдэн ийн авирласан бололтой. Гэвч өдрөөс өдөрт хүчээ авч буй Новруз түүнийг везирээс огцруулж оронд нь Жемал Ад-дин Дестжерданийг гаргаж иржээ¹¹⁵.

¹⁰⁹ Fahr al-Din Dāvūd Banākātī. *Tārīx-e Banākātī*. Tashih Jafar Sh'īār, Tehran, 1378, 455.

¹¹⁰ Rashīd al-Dīn Fazl Āllāh Hamadānī. *Jāmi' al-tāwārīx*. Tashih Bahman Karimi, Tehran, 1362, 911-912.

¹¹¹ Shīrāzī, Shahāb al-dīn 'Abdāllāh bin Fazl āllāh. *Tahrīr-e Tārīx-e Vassāf*. Tehran, 1383, 182.

¹¹² Xavāndamīr, Ghīyās al-dīn Humām al-dīn. *Dastūr al-vūzarā*. Tashih Seid Nafisi, Tehran, Shahenshahi 2535, 309.

¹¹³ Shīrāzī, Shahāb al-dīn 'Abdāllāh bin Fazl āllāh. *Tahrīr-e Tārīx-e Vassāf*. Tehran, 1383, 184.

¹¹⁴ Rashīd al-Dīn Fazl Āllāh Hamadānī. *Jāmi' al-tāwārīx*. J.II, Tehran, 1383, 1459.

¹¹⁵ Xavāndamīr, Ghīyās al-dīn Humām al-dīn. *Dastūr al-vūzarā*. Tashih Seid Nafisi, Tehran, Shahenshahi 2535, 309, 313.

4. Садр Ад-дин Ахмед Халиди Занжани гурав дахь удаагаа везирээр томилогдсон хийгээд Газан ханы шинэчлэлд оруулсан хувь нэмэр

Садр Ад-дин Занжани везирийн албанаас огцорсон боловч Сахиб-и Диваны албандаа үлджээ. 1295 оны 11-р сард Газан хан Муганы өвөлжөө рүү нүүх үедээ зарлиг гарган Садр Ад-дин Занжаниг Сахиб-и Диван, Мелик Шараф Ад-дин Симнанийг Улуг битикчи буюу Их бичээчид, Муйн Ад-диниийг Диван-и Истифа, Мелик Фахр Ад-дин Хасаныг Диван-и Исрафын тушаалд томилжээ¹¹⁶. Хоорондын эртний өрсөлдөөний улмаас Жемал Ад-дин Дестжердани түүний эсрэг хэрэг үүсгэж хувьдаа завшсан хөрөнгийг нэхэмжилсэн байна. Тагачар ноёны нэр хүнд унасан үе тул тэрээр Булган хатны хамгаалалтанд хоргодож 1296 оны 3-р сар орчимд цагаатгагджээ¹¹⁷.

Аврагдах ганц зам нь Жемал Ад-дин Дестжерданийг үгүй хийхээс өөр аргагүй болсон Садр Ад-дин Занжани, Газан ханы дэргэдэх эмир Новрузыг Мамлюкуудтай нууц холбоо тогтоосон улмаар энэ тухай бичгийг Жемал Ад-дин Дестжердани өөрийн мутраар бичсэн хэмээн мэдүүлсэн¹¹⁸ ба Шейх Махмудтай холбоо тогтоон түүнийг ятгаж чадсны дүнд 1296 оны 10-р сарын 27-нд Жемал Ад-дин Дестжердани цаазаар авахуулжээ¹¹⁹.

Садр Ад-дин Занжанигийн хүчин зүтгэл болон везирийн суудал хоосон байгаагаас Газан ханы зарлигаар Садр Ад-дин Занжани гурав дахь удаагаа везирээр томилогджээ. Жемал Ад-дин Дестжерданийг цаазалснаас гурав хоногийн дараа, 1296 оны 10-р сарын 30-нд Газан хан түүнд соёрхол хүртээн¹²⁰ везирээр томилжээ¹²¹.

Садр Ад-дин Занжани нь везирээр томилогдсоныхоо дараа өөрийн эрх мэдлийг бэхжүүлэхийн тулд эмир Новрузыг үгүй хийх ажиллагааг гардан явуулав. Учир нь Садр Ад-дин Занжани, Жемал Ад-дин Дестжерданийг везирээр томилоход дэмжсэн дэмжлэгээс нь болж Новрузад гомдол тээж байжээ¹²². Новрузын эсрэг хөдлөх боломжийг хүлээж байх үед нь Багдадад болсон нэгэн үйл явдал Садр Ад-дин Занжанид завшаан болов. Новрузын нөхдийн нэг бөгөөд Мамлюк руу элчээр

¹¹⁶ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashih Karl Jahn, İsfahan, 1368, 96.

¹¹⁷ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1265.

¹¹⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1273.

¹¹⁹ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1271; Вассаф тодорхой он цаг тэмдэглэсэнгүй. Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 187.

¹²⁰ Shamîs Sharîk Âmîn. *Farhang-e Estlâhât-e Dîvânî-ye Dôvrân-e Moghól*. Tehran, 1357, 155.

¹²¹ Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyānfar, J.V, Tehran, 1385, 4218-4219.

¹²² Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1274.

илгээгдсэн Алем Ад-дин Кайсерийг 1297 оны 3-р сарын 13-нд Багдадад Шейх Махмуд баривчилсан ажээ¹²³. Энэ хооронд Садр Ад-дин Занжани болон түүний дүү Кутб Ад-дин нар баригдсан Алем ад-дин Кайсеригийн эд зүйлс дотор эмир Новрузаас Мамлюкийн султанд бичсэн гэх хуурамч 6 ширхэг захиаг шургуулсан байна. Хуурамч захианы агуулга нь Газан хан мусульман болсон авч исламын шашныг хүчирхэгжүүлэх хүсэлгүй, энэ шалтгаанаар Новруз бээр дүү Лекзи болон Хажу нартайгаа хамт төрийн эргэлт хийхээр бэлтгэж байгаа ба амжилттай болсон тохиолдолд Мамлюкийн султанд дагаар орох тухай төлөвлөгөөг тайлбарласан ажээ¹²⁴. Садр Ад-дин Занжани болон Шейх Махмудын зохион байгуулсан энэ нууц ажиллагаа амжилттай болж 1297 оны 8-р сарын 14-нд Новруз болон түүний дүү нарыг Газан ханы зарлигаар цаазлав.

Эмир Новруз үгүй болсны дараа Садр Ад-дин Занжанигийн улс төрийн байр суурь улам дээшилж эхлэсэн ба 1297 оны 9-р сарын 14-нд соёрхол болон ал тамгаар шагнагджээ¹²⁵.

Ийнхүү везирийн бүрэн эрх мэдлийг гартаа оруулсны дараа улсын эдийн засгийн байдлыг сайжруулахын тулд хэд хэдэн чухал ажиллагааг эхлүүлэв. Улсын хэмжээнд элчид зарцуулдаг улаг хэмээх татварын хэмжээг ихэсгэсэн хийгээд өртөөний тогтолцоонд бий болсон уналтаас болж худалдааны зам аюултай болсныг зогсоохын тулд шинэ арга хэмжээнүүд авав¹²⁶. Газан ханы шинэчлэлийн хүрээнд авч үздэг энэхүү өөрчлөлтүүд¹²⁷. Ил хаант улсын эдийн засгийн амьдралд чухал байр суурь эзэлдэг. Өгүүлэн буй үеийн өртөөний тогтолцоонд маш аюултай доголдол бий болсон байв. Элч илгээх эрх мэдэл тодорхой хүмүүст л хамааралтай боловч цол хэргэмтэй бүх албан тушаалтнууд болон язгууртнууд жижиг хэрэгт хүртэл элч илгээх болжээ. Энэ шалтгаанаар өртөөнд заримдаа 5000 морь бэлтгэсэн ч хангалтгүй болдог. Үүнээс гадна улаа хэрэглэдэг элч нар иргэдийн хөрөнгийг хураан авах, замд таарсан худалдаачид болон доод тушаалын элчийн унаа хөсгийг хүчээр авах зэрэг нь хэвшил болжээ¹²⁸. Тийм учраас Газан ханы зарлигаар гурван фарсанг¹²⁹ тутамд өртөө байгуулах, өртөө тус бүрт 15 морь бэлэн байлгах бөгөөд

¹²³ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. Tashih Karl Jahn, İsfahan, 1368, 109-110.

¹²⁴ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1274-1275.

¹²⁵ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1281-1282.

¹²⁶ Qazvîni, Hamdullâh Mostavfi. *Târîx-e Gozîdeh*. tashih Abdolhosein Navâyi. Tehran, 1387, 603.

¹²⁷ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, 338.

¹²⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1444-1448.

¹²⁹ Валтер Хинзийн үзлээр *fersa* гэх ургын хэмжүүр нь ойролцоогоор 6 км ажээ. Өөрөөр хэлбэл өгүүлэн буй зай нь ойролцоогоор 18 км болно. Walter Hinz. *İslam'da Ölçü Sistemleri. MÜY, Çeviren Acar Sevim, İstanbul, 1990, 76.*

түүнийг их эмир удирдах, зөвхөн *elchi yaraltu* хэмээх яаралтай элчийг л нөхцөл боломжоор хангахаар шийдвэрлэжээ.¹³⁰ Өртөөгөөр өнгөрсөн элч нарын улааны бичигт ногоон тамга дарах бөгөөд яаралтай эсэхийг тодорхойлсон албан захианы ар талд хаанаас хаашаа хүрэхийг нь тэмдэглэнэ. Мөн өртөө тус бүрд ямар элч хэзээ мордсоныг бүртгэхийн зэрэгцээ хугацаандаа амжсан эсэх тухай тэмдэг бас тавьдаг болжээ¹³¹.

Энэ үеийг хүртэл төвөөс хязгаарын нутаг хүртэлх зам нь зэвсэгт дээрэмчдийн хяналтанд байсан аж. Үүний эсрэг замын аюулгүй байдлыг хангахын тулд тусгай арга хэмжээ авсан байна. Замын аюулгүй байдлыг бэхжүүлэхийн тулд муж бүрийн өөрийн удирдлага дахь нутгуудад болж буй дээрэм тонуулаас үүдэх хохирлыг хариуцаж байх болов. Замуудын аюулгүй байдлыг хангадаг замчид (*rahdaran*) хэмээх албыг идэвхжүүлэн ажлынхаа төлөөнд хоёр тэмээ эсвэл дөрвөн илжиг, үгүй бол нэг луус ачаанаас хагас мөнгөн зоос (*akche*) авах ба үр тариа зөөвөрлөх болон ачаа тээгээгүй хөсгөөс хөлс мөнгө авахгүй байхаар тогтоожээ¹³².

Нүүдэлчдэд зориулсан гувчуур (*kobchur*) татварыг хотын иргэдээс бас авах нь энэ үед түгээмэл болсноос үүдэн хотын иргэд хөдөө нутагт дайжих мэтийн сөрөг үр дагавар гарах болжээ. Тухайлбал: ийм үйл явдлаас болж Казвин дахь баасан гаригийн мөргөлд оролцох хүнгүй болж байжээ. Энэ байдлыг зохицуулахын тулд Садр Ад-дин Занжани, хотын иргэдээс гувчуур хураахыг хориглосон бөгөөд зөвхөн орлогын татвар болох *тамга* татварыг хэвээр нь үлдээжээ. Түүнчлэн ардын амьжиргааны түвшинг дээшлүүлэх гэх мэт эерэг үр дүн үзүүлснийг сурвалжид тэмдэглэжээ¹³³.

Энэ бүхний зэрэгцээ Садр Ад-дины үйл ажиллагаанд зарим сөрөг үр дагаварууд ч ажиглагдаж байв. Газан ханы эхний жилүүдэд гэрэгэ болон зарлиг эзэмшдэг захирагчид, даргач болон шүүгч нар түүнийгээ урвуулан ашиглах явдал их байжээ. Тийм ч учраас Газан хан урьдын болон эхний гурван жилд өгсөн зарлиг болон гэрэгэг хүчингүй болгон улмаар цоо шинэ тогтолцоонд шилжихийг эрмэлзэж байв. Харин энэ асуудалд Садр Ад-дин Занжанигийн баг хайхрамжгүй хандаж, өөрсдийн үзэмжээр гэрэгэ болон зарлиг олгохоо үргэлжлүүлсэн тул Газан хан сануулга өгч байв¹³⁴. Үүнээс гадна шинэ томоохон бүтээн байгуулалтын ажилд зарцуулалтууд төвөг удаж эхлэв. Садр Ад-дин Занжани гурав дах удаа

¹³⁰ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1449.

¹³¹ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 214.

¹³² Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1452-1456.

¹³³ Qazvîni, Hamdullâh Mostavfi. *Târîx-e Gozîdeh*. tashih Abdolhoseîn Navâyi. Tehran, 1387, 603-604.

¹³⁴ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi' âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1474.

везир болсныхоо дараа 1297 оны тав, зургаан сард Арраны өвөлжөөнд Кур голын хөвөөнд шинэ хот байгуулахыг оролджээ. Хэдийгээр цаг агаарын нөхцөл таагүй байсан ч 1000 ажилчин дайчилж ажиллуулжээ. Энэ хотыг байгуулснаар Багдадтай өрсөлдөх хэмжээнд хүрнэ гэсэн уриа нь хүмүүсийн дэмжлэгийг хүлээсэнгүй. Гэтэл хаврын улирал ирэхэд голын ус ихсэж, Алборз, болон Абазын уулсын шар усны үертэй нийлэн хотын барилга үерт автжээ¹³⁵.

Садр Ад-Дин Занжанигийн үед мөнгө хүүлэл үлэмж ихэссэн бөгөөд өрөнд баригдсан зарим хүмүүс амиа хорлох явдал гарч байв¹³⁶. Энэ мэт сөрөг зүйлсээс болж Садр Ад-дин Занжанигийн байр суурь ганхах болов. Түүнчлэн Багдад тэргүүтэй томоохон хотуудад болсон эдийн засгийн хямралыг хүмүүс өмнө хэрэгжүүлсэн чаотай холбон ойлгох явдал газар авчээ¹³⁷. Садр Ад-дин Занжанигийн энэхүү алдаанууд дайснуудад нь аятай боломжийг бий болгож өгөв. Газан ханы итгэлийг олсон Сейд Кутб Ад-дин-и Шираз болон Муин Ад-дин-и Хорасани тэргүүтэй зарим захирагчид 1298 оны 3-р сарын 28-нд Газан ханд бараалхахдаа Садр Ад-дин Занжанигийн татварын бодлогод гарсан алдаа, завхралыг мэдүүлжээ. Эднийг Рашид Ад-дин Фазлуллах Хамадани дэмжсэнээр хэргийн явц нэгэнт түүний эсрэг эргэв¹³⁸. Түүний дараа Садр Ад-дин Занжани бээр 1298 оны 4-р сарын 15-нд эмир Кутлукшахтай Гүржийн татварын талаар маргалдан улмаар Рашид Ад-дин Фазлуллах Хамаданигийн эсрэг гүтгэлэг хийсэн боловч төгсгөлд нь буруутаж 1298 оны 5-р сарын 4-нд Садр Ад-дин Занжанигийг эмир Кутлукшах цаазаар авчээ. Мөн 6-р сарын 3-нд Тебризд түүний дүү шүүгч Кутб Ад-дин болон Кивам ал-молкийг цаазаар аваачжээ. Занжанигийн гэр бүлээс шүүгч Зайн Ад-дин нь Гилан руу зугтсаныг гурван жилийн дараа баривчилж цаазлав¹³⁹. Тухайн үеийн зарим түүхчид түүнийг гэмгүй цаазлагдсан¹⁴⁰ бөгөөд гэгээнтэн буюу *martyr* хэмээн тэмдэглэсэн ч үзэгдэнэ¹⁴¹. Садр Ад-дин Занжаниг цаазаар авсны дараа их хэмжээний өр үлдээсэн хийгээд түүнээс хохирсон хүмүүсийн мянга мянган гомдол үлджээ¹⁴².

¹³⁵ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 189.

¹³⁶ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi'âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1497-1498.

¹³⁷ Kemâl addîn 'Abd- al-Rezzâk 'Ibn Fütî, *al-Havâdis al-Jâmi'a*, Tarjama Abd al Muhammed Ayiti, Tehran, 1381, 298.

¹³⁸ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi'âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1283.

¹³⁹ Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi'âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1284-1285.

¹⁴⁰ Shîrâzî, Shahâb âl-dîn 'Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Tehran, 1383, 209.

¹⁴¹ Qazvinî, Hamdullâh Mostavfi. *Târîx-e Gozideh*. tashih Abdolhosein Navâyî. Tehran, 1387, 604.

¹⁴² Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi'âl-tâwârîx*. J.II, Tehran, 1383, 1497.

Ийнхүү Рашид Ад-дин Фазлуллах Хамаданитай зөрчилдсөнөөс болж ихэнхи сурвалжид зэмлэгдэн бичигдэх болсон Садр Ад-дин Занжани нь ямартай ч томоохон хөтөлбөр дэвшүүлж эдийн засгийг аврахаар зүтгэсэн авч албан тушаалын төлөөх хэнээрхэл, бусдыг золиослох зэрэг чанараасаа болж ихэнхдээ бүтэлгүйтжээ. Гэвч түүхэнд Газан ханы нэрээр тэмдэглэгдэх болсон шинэчлэлийн алба татвар, өртөө улаа зэрэг чухал салбаруудын шинэтгэлд тэрээр чухал хувь нэмэр оруулжээ. Үүнээс гадна Ил хаант улсын түүхэнд гурван удаа везирээр томилогдох ховор хувь заяаны эзэн билээ.

Abstract: The Ilkhanid Vezirate came under Mongol amirs' control even though the crew consisting of persian officials strengthened after Ahmed Teguder ascended the throne of Ilkhanate. However, the fact that the mongol emirs who had already retained military and political power alike seized civilian administration resulted in the weakness of Ilkhanids' centralized power. Thus Argun Khan gave the Vezirate, the main body of civilian administration, into hands of Jewish officials, an ethnic minority in the Near East. encountered the opposition of islamic majority. His effort brought resistance among islamic majority. In the year of 1291 as soon as Geikhatu was enthroned as a Ilkhan, he following the tradition of Hulegu and Abaga khans promoted persian officials to the authority of civilian administration. On this occasion Sadr al-Din Ahmed Halidi Zanjani was appointed to the office of Grand Vezir with the help of mongol emirs. He provided main contribution in many important events to implement Gazan Khan's reforms. He was an historical figure of rich political endeavors, who led the Vezirate three times, although his management of adopting paper money chao under the Geikhatu's government received criticism in later historical sources.

In this article I attempt to clarify political life and deeds of Sadr al-Din Ahmed Halidi Zanjani and to conclude his role in the history of Ilkhanate.

Ном зүй

1. Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Riza Doğrul, C. II, Ankara, TTKY, 2000.
2. Esfahânîyân, Dâvûd., Hazâlî, 'Alîrizâ. *Shahr-hâyî tâzeh bonîyâd dar dovre-ye Îlxânî. Nâmehe-e Anjuman*, 1384.
3. Fahr âl-Dîn Dâvûd Banâkatî. *Târîx-e Banâkatî*. Tashîh Jafar Sh'îâr, Tehran, 1378.
4. Fischel, Walter J. *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*. London, 1937.

5. Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, 644
6. İbn Haldun. *Mukaddime*. Çeviren Zekir Kadiri Ugan, C.II, Ankara, 1954.
7. Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, çev. Mehmet Altay Köymen, 23-24 sayılardan ayrı basım, TTK, Ankara, 1942.
8. Kemâl addîn ‘Abd- al-Rezzâk İbn Fûtî, *al-Havâdis al-Jâmi’a*, Tarjama Abd al Muhammed Ayiti, Tehran, 1381.
9. Kerîmüddin Mahmud. *Müsâmeret ül-Ahbâr*. Neşr. Osman Turan, Ankara, 1999.
10. Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan Filiz Dokuman, C.I, Tercüman Gazetesi, 1001 temel eser, İstanbul, 1979.
11. Mohssn Morselpur, Vezâret dar Fetrat-i Evvelîye Hukûmet-i İlxânî: ez Ârgûn ta Bâidû (Hicri 683-694), *MPTİİ*, şomare 11, 1391.
12. Muhammed bin Xâvandshâh Mîrxônd, *Târîx-e Ravzat âl-sefâ*. Tashih Jamshid Qiyanfar, J.V, Tehran, 1385.
13. Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*.
14. Qazvînî, Hamdullâh Mostavfî. *Târîx-e Gozîdeh*. tashih Abdolhoseîn Navâyî. Tehran, 1387.
15. Rashîd âl-Dîn Fazl Âllâh Hamadânî. *Jâmi’ âl-tâwârîx*. Tashih Muhammed Rûshan, Mustafî Mûsavî. J.II, Tehran, 1383.
16. Shamîs Sharîk Âmîn. *Farhang-e Estlâhât-e Dîvânî-ye Dôvrân-e Moghól*. Tehran, 1357.
17. Shîrâzî, Shahâb âl-dîn ‘Abdâllâh bin Fazl âllâh. *Tahrîr-e Târîx-e Vassâf*. Be qalam ‘Abd âl-Muhammed Âyîtî. Tehran, 1383.
18. Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
19. Uyar, Mustafa. İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve. *AÜDTCFTAD*, C.21, Sayı 33, Ankara, 2003.
20. Walter Hinz. İslam’da Ölçü Sistemleri. *MÜY*, Çeviren Acar Sevim, İstanbul, 1990.
21. Xavândamîr, Ghîyâs âl-dîn Humâm âl-dîn. *Dastûr al-vûzarâ*. Tashih Seîd Nafîsî, Tehran, Shahenshahi 2535.
22. Анхбаяр Д. Ил хаант улсын везирийн тогтолцооны зарим онцлогууд хийгээд Монгол везир Буха чинсан. *Historia Mongolarum*. МУИС-ийн Түүхийн тэнхимийн эрдэм шинжилгээний бичиг. Том XV, Fasc IV, 2017.

**ЧИНГИЙН ШИНЭ ЗАСГИЙН БОДЛОГО БА
ХҮРЭЭНИЙ САЙД САНДО**

А.АРИУНБОЛД

Товч агуулга: Тус өгүүлэлд Чин улсаас 1901 оноос хэрэгжүүлж эхэлсэн “Шинэ засгийн бодлого”-ын хэрэгжих болсон шалтгаан, түүхэн үйл явцыг авч үзсэн бөгөөд тэр дундаа Халх монголд “Шинэ засгийн бодлого”-ыг хэрэгжүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэн ажилласан хүний нэг болох Хүрээнд суусан хамаг сүүлчийн сайд Сандогийн үйл ажиллагааг тодруулан авч үзсэн болно.

Түлхүүр үг: Чингийн шинэ засгийн бодлого, Сандо амбан, Хүрээ.

XIX зууны 90-ээд оноос дэлхийн их гүрнүүд Чин улсыг нөлөөнийхөө хүрээнд хэсэглэн хуваах үйл ажиллагаагаа эхлүүлсэн байдаг. Чин улсын бүрэлдэхүүнд байсан Монгол орон харь гүрнүүдийн нөлөөнд бас өртсөн байна. Тэдгээр гүрнүүд тус оронд бараа таваараа борлуулах, шашин дэлгэрүүлэх, байгалийн баялгыг нь ашиглах, цэрэг дайны түшээ газар болгохыг эрмэлзэх болов. Үүний тулд улс төр, эдийн засгийн идэвхитэй бодлого явуулсан бөгөөд ийм нөхцөлд Чин улс Монгол орныг тэдэнд амархан тавьж өгөхийг хүсээгүй юм. Чин улс Монгол орныг гадаад ертөнцөөс тусгаарлагдмал байлгаж, хилийн халхавч болгон ашигласан хэвээр байлаа.

XIX зууны сүүлчээр буюу 1899-1901 оны хооронд хойд Хятадад гадаад ба дотоодын дарлагчийг эсэргүүцсэн Ихөтуаны (Yi he tuan 义和团) “Шударга эв нэгдлийн баг” бослого гарсан бөгөөд түүнийг Англи, Япон, Америк, Герман, Франц, Хаант Орос, Итали, Австри-Унгар зэрэг найман улсын холбоот цэрэг бут цохиж, 1901 онд Чин улсад дайны төлбөр хэмээн түрэмгий гэрээ тулган хүлээлгэж, 4 дүнчүүр мянган түмэн лан мөнгийг 30 жилийн дотор төлөх бөгөөд хүүтэйгээ нийлбэл 9 дүнчүүр 8000 гаруй лан мөнгөний өрөнд унагасан байдаг¹. Иймд дотоодын дайн дажин, харь улсуудын түрэмгийлэл нь Чин улсын ноёрхолыг хүчтэй ганхуулсан ба улирч хоцорсон улсаа засах уламжлалт бодлого өөрчлөх мөн гаднаас өнгөлзөх улс орнуудын түрэмгийллээс газар нутаг, эзэн хаант төрөө хамгаалан үлдэхийн тулд “Шинэ төрийн”, “Шинэ засгийн бодлогыг” зайлшгүй

¹ Лю Цзиньсо. *Монголын хураангуй түүх*. Хөх хот, 1985, 320

явагдуулах шаардлага гарсан байна. Тухайн үед Чингийн зарим дэвшилтэт үзэлтэй захирагч сайд нараас хаанд олон шинэ айлтгалууд өргөн барьж байлаа. Тухайлбал, Чжан Чжидун болон Лю Кунь нар 1901 онд “Цаазыг өөрчилж. Өөрсдөө хүчье” гэдэг айлтгалдаа Монголчууд нүүдлийн мал аж ахуйг гол болгон амьдардаг бөгөөд сүүлийн хэдэн арван жилийн дотор үгээгүй ядуу болж, зэргэлдээ орших чийрэг Хаант Орос улсын халхавч болгоход муудаж байгаа тул байдлыг харгалзан арга сүвэгчлэхгүй бол болохгүй² хэмээжээ. Ийнхүү хүнд байдлаас гарахын тулд Чин улсын засгийн газраас 1901 оны 1 сарын 29 нд хуулийг өөрчлөн, “Шинэ засгийн бодлого” хэрэгжүүлэх дээд зарлигийг нийтлэн гаргажээ³. Дараа нь Шинэ засагтай холбогдох “Холбоо бүхүй хууль, дүрмийг” үргэлжлүүлэн гаргасан байна. Энэ зарлиг бичиг нийтлэгдсэн явдал нь Монгол төдийгүй гадаад аймгуудад хэрэгжүүлж байсан, хуучин хууль дүрмийг хувьсгаж, шинэ бодлогыг хэрэгжүүлэхэд түлхэц болов. Ингээд 1902 оны 1 сарын 5 нд⁴ Монгол газар Шинэ засгийн бодлогыг ажил болгон хэрэгжүүлэхээр цэргийн журганы зүүн жигүүрийн сайд Бээжингийн Манж найман хошууны томоохон түшмэл Игү (Yigu 貽谷 А.А) хэмээгчийг эхлээд Хол дахиныг амаржуулагч хотноо томилон ирүүлж⁵, Монгол хошуудыг хагалбарлах хэргийг тусгайлан шийтгүүлжээ. Энэ үеэс эхлэн Өвөр Монголын олон хошуудын бэлчээр нутаг их хэмжээгээр хагалбарлагдсан билээ. “Иргэдийг нүүлгэн, хязгаарыг бэхжүүлэх” гэсэн зорилго бүхий, Монгол газрыг хагалбарлах ажил Өвөр монголд ид хүчтэй явагдаж байх энэ хугацаанд, Чингийн зарим сайд нар Ар монголд нэг адилаар атар хагалбарлан тариа тарьж, хязгаарыг бэхжүүлэх явдлыг сэдэх буюу дээд газарт айлтгаж байлаа.

Монгол үндэстний хувьд Чингийн “Шинэ засгийн бодлого” нь тусгаар байдлыг нь устгаж, Хятадын дотоод муж болгох, дөрвөн зүйлийн малаа адгуулан

² *Монгол улсын түүх* 5-р боть, УБ, 2004, 42

³ Шарнууд Содбилэг. ӨМИС-ийн багш, Профессор. Чин улсын сүүлч үеийн манж, хятад сайд нарын дэвшүүлсэн монголыг засах айлтгал бичгүүдийн тухай. Proceedings of the Second International Conference. Past and Present of the Mongolic peoples, Олон улсын хоёрдугаар чуулган, Монгол туургатны эрт ба эдүгээ, August 28-30, 2007, Ulaanbaatar, Mongolia. Edited by. Tokusu Kurebito, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009, 128

⁴ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，84

⁵ Шарнууд Содбилэг. ӨМИС-ийн багш, Профессор. Чин улсын сүүлч үеийн манж, хятад сайд нарын дэвшүүлсэн монголыг засах айлтгал бичгүүдийн тухай. Proceedings of the Second International Conference. Past and Present of the Mongolic peoples, Олон улсын хоёрдугаар чуулган, Монгол туургатны эрт ба эдүгээ, August 28-30, 2007, Ulaanbaatar, Mongolia. Edited by. Tokusu Kurebito, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009, 129

аж төрөх язгуурын амьдралын хэв маягийг нь алдагдуулах, хятад соёл, күнзийн сурталд автагдуулан хятадчилагдах, Монгол газар үй олон хятад тариачдыг гэр бүлийн хамт ирүүлж, суурьшуулах цаашлаад улс төр, эдийн засаг, соёлын хувьд бүрэн колончлогдон, үндэстнийхээ хувьд бүрэн уусгаж мөхөөх аюулт бодлого байсан юм. 1902 онд Хорчины зүүн гарын дундад хошуунд Жоу (тойрог), 1903 онд Түмэд болон Хорчин хошуунд тус бүр нэг нэг Сянь (хошуу), 1904 онд Жалайд, Хорчин баруун гарын хошуунд тин, фу⁶ зэрэг Хятад засаг захиргаа байгуулав. Мөн Монгол орныг шатлан эрхшээн захирахдаа байгуулсан “Гадаад монголын төрийг засаг явдлын яаманд” зарим нэг өөрчлөлт хийсэн байна. Тухайлбал: 1906 онд Гадаад монголын төрийг засаг явдлын яамны харьяанд Байцаах товчоо, Найруулах товчоог нэмж байгуулсан байна⁷. Энэхүү түүхэн үйл ажиллагаа нь үнэн хэрэгтээ 1905 онд явагдсан Орос, Японы дайнаас сэргийлж Монгол газрын хойд хил болон Хөлөн буйр ба Хар мөрөн зэрэг хилийн хязгаар нутаг дахь Монгол харуулуудыг Хятад цэрэг харуулаар сольж, Хятад иргэдийг олноор нь суурьшуулан, гадны түрэмгийллээс сэргийлэх төдийгүй суларч доройтсон эдийн засгаа сэргээх бодлого, үйл ажиллагаа байсан юм. Ингээд Монгол газрын хилийн дээс, захын харуулын нэр, харуулын тоо, хошууны захын овоо, хошууны хилийн дээс, харуулд суусан түшмэл болон цэргийн тоо, сэргийлэн суух цэргийн тоо, нийгмийн байдал, хүн ам зүй, байгалийн баялаг, хаана ямар ашигт малтмал, ан амьтан, мод ургамал байна. Мөн нуур болон гол мөрөн хаана байх, түүнд загас байдаг эсэх, давс хужиртай нуур байгаа юу зэрэг олон судалгааг Халх дөрвөн аймаг төдийгүй Чин улсын бүх хязгаар нутгуудаас байцаалган гаргуулж авсан байна. Энэ судалгааны үндсэн дээр 1907 онд Бянь цзян фан чжи 《边疆方志 A.A》 (Хязгаар нутгийн ойллого) хэмээх олон боть зохиолыг хэвлүүлсэн байна. Тус зохиолын 23 дугаар боть нь Яо Мин Хуй хэмээх зохиогчтой Мэнгү Чжи (Монголын ойллого) хэмээх нэрээр гарсан ажээ. Тус ойллого бичигт: Монгол орны уул ус, газар орны нэр, засаг захиргаа, хүн ам, зан заншил, шашин шүтлэг, гэгээрэл боловсрол, худалдаа арилжаа, баялаг, төмөр зам, харилцаа холбоо, санхүү зэрэг сэдвийг хамарсан гурван дэвтэр, нийт 600 орчим хуудас материал болно⁸. 1906 онд Гадаад монголын төрийг засах явдлын яам, Цэргийн явдлын яам хамтран Өвөр болон Халх монголын олон чуулган, хошууны эдийн засаг, байгалийн баялаг, цэрэг, сургуулийн хэргийг байцаах саналыг эзэн

⁶ Монгол тулсын түүх 5-р боть, УБ, 2004, 42

⁷ Лю Цзиньсо. Монголын хураангуй түүх. Хөх хот, 1985, 252

⁸ Жамсран, Л. Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913). УБ, 1992, 22

хаандаа айлтган зөвшөөрүүлжээ⁹. Дараа жил нь буюу 1907 оны хавар гадаад засаг олон Монгол аймгийн чуулган дарга нар болон Хотон аймгийн ван гүн нарт тушааж 14 зүйлийг байцаалгасан байна. Түүний агуулгыг сийрүүлбэл:

Нэгэн зүйл (1): Хятад иргэд ба монголчуудын тарианы газрын хэмжээ, тарьдаг тариа, атаршсан газрыг сэргээж хагалбарлавал болох эсэх, сул газрыг тодорхойлох.

Нэгэн зүйл (2): Нэрт их ууланд ямар мод ургадаг, хөндлөн гулд хэдэн газар, түүнийг яаж өсгөн тарих, тэр модоор юу үйлдэж болох, хашаа тээвэрлэн худалдаж байгаа эсэх.

Нэгэн зүйл (3): Тайж, харц ардын адуулан тэжээж байгаа дөрвөн зүйлийн мал хэд хичнээн, бэлчээр нь хэдэн газар болох, мал адгуулан бордох аргыг тодорхойлох.

Нэгэн зүйл (4): Ой мод, уул нуруунд олон зүйлийн гөрөөс бий эсэх, ямар ямар хүмүүс тэдгээрийг агнадаг. Тэргүүлсэн хүн байдаг уу?, Ангаас олох орлого хэр зэрэг, агнах аргыг тодорхойлох.

Нэгэн зүйл (5): Малын арьс шир, унгас ноос, яс эвэр зэргийг ашиглаж, боловсруулах үйлдвэр нээвэл ямар.

Нэгэн зүйл (6): Ямар зүйлийн ашигт малтмал хаана байдаг, түүнийг ашиглаж байгаа эсэх, цаашид яаж ашиглах.

Нэгэн зүйл (7): Аль нуурт ямар төрлийн загас байдаг, хятад, монголчууд агнадаг эсэх, түүнийг хэрхэн өөр аргаар агнуулах.

Нэгэн зүйл (8): Давст нуур бий эсэх ямар төрлийн давсыг хашаа тээвэрлэн худалдах, давст нуурын талбай хэчнээн газар, хятад монгол хүмүүс ашигладаг бол ямар үнэ гаальтай байдаг.

Нэгэн зүйл (9): Олон хошууны цэрэг, зэвсгийн тогтоосон тоо хэд, ямар зүйлийн зэр зэвсэгтэй, яаж сурган боловсруулдаг, цэрэг цалин авдаг эсэх, цаашид хэрхэн тэгшитгэн шийтгэх.

Нэгэн зүйл (10): Сургууль бий эсэх, шинээр сургууль байгуулсан газар хэд, юуг баримталж байгуулсан, сургагч багш, сурагч хэд, цаашид яаж төлөвлөж байгаа.

Нэгэн зүйл (11): Аймаг хошуудад хэдэн өртөө байдаг, тэдгээрт ажилдаг хүмүүсийн тоо, зардал сүйтгэл хэчнээн.

Нэгэн зүйл (12): Аймаг хошуудын нутгийн зах зааг, хашаа ямар газраар зах нийлдэг, гадаад улстай зах нийлдэг.

Нэгэн зүйл (13): Худалдааны иргэд хэд, хашаа хүрээ буй эсэх, ямар газар гадаадын хүмүүс голлон худалдаа хийдэг, цаашид худалдаачдыг хэрхэн ирүүлэх.

⁹ МУУТА. М-9, Д-1, ХН - 3992

Нэгэн зүйл (14): Хятадын аль мужаас худалдаачин, цэрэг иргэн ирэхэд тохиромжтой их зам буй, яравчлан төмөр зам барьвал хаанаас залгаж тавих зэргийг байцаажээ¹⁰. Мөн оны сүүлээр Чин улсын төр дотоод, гадаад Монголын олон засаг хошуу 14 зүйлт байцаалтыг хэрхэн явагдуулж байгааг газар дээр нь биечлэн хянах түшмэдийг анги хуваан мордуулсан байна¹¹. Мөн 1907 онд Монголын аймаг хошуудын газрын зургийг зуруулан авч бэлтгэл ажлыг бүрэн хангасны дараа¹² Чин улсын хаан тус ондоо Монгол нутгийг хагалбарлаж тариа тарих зарлиг гаргажээ¹³. Гэвч Халх монголын олон хошуу дээрхи 14 зүйлийн байцаалтыг гаргаж өгөхгүй удаах, элдэв шалтаг тоочиж худал байцаалтуудыг гарган өгч Чин улсын “Шинэ засгийн бодлого”-г эсэргүүцэж байжээ. Тухайлбал: Халхын Түшээт хан аймгийн засаг тэргүүн зэрэг тайж Лувсандовын дээш өргөсөн нэгэн бичигт ...нэгэн зүйл: *...Харьяат захирсан газрын дотор тариалан эрхлэж буй болон эрхлэхэд тохиромжтой газар буй үгүй, аль газар буйг нээх ба одоо хэрхэн шийтгэхийг тодорхойлсугай хэмээснийг хянабаас манай хошууны нутагт тариаланг ядуу иргэд бага сага эрхлэх боловч тариа тарихад тохиромжтой газар үгүй. нэгэн зүйл: “...Харьяат захирсан газрын дотор ямар зүйлийн уурхай буй үгүй, аль газар буйг нээх ба одоо хэрхэн шийтгэхийг тодорхойлсугай хэмээснийг хянабаас манай хошууны нутагт нээж шийтгэх нэг ч уурхай үгүй. Мөн ...Захын дотор давст нуур буй үгүйг тодорхойлсугай хэмээснийг хянабаас манай хошууны нутагт давс гарсан нуур нэг ч үгүй¹⁴...”* хэмээн нийт Халх монгол даяараа 14 зүйлийн байцаалтыг эсэргүүцэж байлаа.

Чингийн төрөөс “Шинэ засгийн бодлого”-ын Хүрээнд хийсэн бас нэгэн ажил бол 1908 оноос Хар мөрөн мужийн захиргаанаас “Бүгдийг захирагч сайд амбан нарын тушаалаар”, “Монгол үгийн бодрол” хэмээх сониныг сард нэг удаа хэвлэн гаргаж байлаа. Сонины эхийг Хятад хэл дээр бэлдэх боловч Монгол хэл дээр орчуулж, дугаар бүр нь 700 хувь хэвлэгдэн Ар, Өвөр монголын аймаг хошуудад үнэгүй тараагддаг байжээ. “Монгол үгийн бодрол” сонинд Чин улсын “Шинэ засгийн бодлого” ба түүний үйл ажиллагааг сурталчилан бичихийн зэрэгцээ Чингийн төрд үнэнчээр хүмүүжүүлэх, бусад улс орны зүгээс Монголд нөлөөлөх замд саад учруулах зорилго бүхүй ухуулан сэнхрүүлэх агуулгатай сонин байжээ¹⁵.

¹⁰ МУУТА. М-9, Д-1, ХН – 3987, МУУТА. М-9, Д-3, ХН – 8379.

¹¹ Жамсран, Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ, 1992, 23

¹² МУУТА. М-9, Д- 1, ХН – 3987.

¹³ Жамсран, Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ, 1992, 24

¹⁴ МУУТА. М-9, Д- 3, ХН - 8379

¹⁵ Дэлэг, Г. *Монгол тогтмол хэвлэлийн түүхэн тэмдэглэл*. УБ, 1965, 6-7

Энэ түүхэн цаг үед өрнөдийн гүрнүүд Монголын газар нутагт санаархах нь улам ихсэж, тэр дундаа Орос, Чин улсын хооронд байгуулсан худалдааны гэрээ, хэлэлцээрийн дагуу Монголд Орсин худалдаа дэлгэрч, Монголчууд Оростой ойртох зам нээгдэв. Иймээс түүнийг сөргүүлэн Чингийн засгийн газар Монголд дахь Хятадын худалдааг аль болох өргөжүүлэх бодлого баримтлан өрсөлдөж байв. Мөн XIX зууны сүүлчээр Хятадын тариалангийн олон газар хүчтэй үер бууж, бас ган гачиг болсноор олон зуун мянган тариачид ядуурчээ. Иймээс бухимдсан тариачид гадаадын капиталист (Хөрөнгөтөн) гүрнүүд хийгээд өөрийн улсынхаа дарлагч ноёд, газрын эздийг эсэргүүцэн удаа дараалан босон тэмцэж байлаа.

Уур хилэн нь бадарсан олон зуун мянган тариачдын бослого тэмцлээс айсан Чин улсын засгийн газар тэднийг тайвшруулж номохруулахын тулд эзэнт гүрний доторх аль сул чөлөөтэй газар суулгахаас өөр аргагүй болжээ¹⁶.

Энэ эгзэгтэй цаг үед Монгол оронд “Шинэ засгийн бодлого”-ыг хэрэгжүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэсэн түүхэн хүний нэг бол Манж сайд Сандо (San Duo 三多 А.А) яах аргагүй мөн юм. Учир юу гэвэл Халх монголд Чин улсын “Шинэ засгийн бодлого” нь Сандог сайд байх хугацаанд зарим талаар идэвхтэй хэрэгжсэн бөгөөд Монголчууд тусгаар тогтнолоо олж авснаар дуусгавар болсон байдаг.

1908 онд Сандог Хол дахиныг амаржуулагч (Sui Yuan 綏远, Хөх хотын дэргэд байсан цэргийн хот А.А) хотын Мэйрэн занги¹⁷ (Дэд дарга)-аар томилжээ. Энэ үед Чин улсын байдал хүндэрч гадаад улсуудын түрэмгийлэл гүнзгийрч байсан цаг тул Сандо Монгол хошуудыг шинээр эмхлэн цэгцлэх дүрмийг зохион гаргасан ба Халх монгол, Өвөр монголын улс төр, эдийн засгийн байдалд өөрчлөлт хийх тухай санал төлөвлөгөө гаргажээ. Халх монгол болон Өвөр монголыг дөрвөн хэсэг хуваан муж болгохоор төлөвлөсөн байна. Үүнд: Өвөр монголын зүүн дөрвөн чуулганыг нэг бүлэг болгон төвийг нь Тао Нан (Тао Нан 洮南 А.А) буюу (Монголоор Шаазгай хот А.А)-оор төв болгох, харин баруун хоёр чуулганыг нэг бүлэг болгоод дээр нь нэмээд Цахар, Түмэд, Алагшааг оруулаад, Сүй Юүнь (Sui Yuan 綏远 А.А) буюу (Хөх хот)-оор төв болгон байгуулах. Тэгвэл мөн Халх монголыг хоёр хэсэг болгон хуваагаад, Сайн ноён хан аймаг, Засагт хан аймаг болоод Ховдын хязгаар, Тарвагатай, Эзнээгийн Торгуудыг нэг бүлэг болгоод төвийг нь Улиастай хот болгон Халхын баруун мужийг байгуулах. Тэгвэл Түшээт хан, Цэцэн хан

¹⁶ Хэрээд Урангуа, Ж. XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919). УБ, 2010, 34

¹⁷ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，84

аймгийг нэгтгээд Хүрээг төв болгож¹⁸ тус тус хамааруулан захируулаад тус бүрд нь мужийн бүгдийг захирах их сайд, жанжин, түшмэл тавьж түүний доор Монгол газрын хэргийг хамаарах 14 товчоо байгуулахаар төлөвлөн заасан байна. Үүнд: 1. Ерөнхий хэргийн товчоо, 2. Цагдан байцаах товчоо, 3. Цагдаагийн хэргийн товчоо, 4. Цэргийн хэргийн товчоо, 5. Цэрэг бэлтгэн боловсруулах товчоо, 6. Атар хагалбарлах товчоо, 7. Аж ахуй эрхлэх товчоо, 8. Эдийн засгийн товчоо, 9. Давтан боловсруулах товчоо, 10. Соёлын товчоо, 11. Шүүх товчоо, 12. Зам харилцааны товчоо, 13. Гадагшаа харилцах товчоо, 14. Зөвлөх товчоо гэх мэт арван дөрвөн товчоо байгуулахаар төлөвлөн тогтоожээ. Дээрхи бүгдийг анхлан байгуулахад нийт 120 түмэн лан мөнгө зарцуулагдах ба жил бүр өгөх мөнгийг багасгаж таван жилийн дараагаас дээрхи товчоонууд өөрийгөө санхүүжүүлэхээр тогтоон заасан байна¹⁹. Сандогийн энэ төсөл нь Монголын хөрөнгөөр Монголчуудыг засаж тохинуулаад улс гэрээ энх тайвнаар бэхжүүлэн, гадаад дайснаас улс орноо сэргийлэн хамгаалах төлөвлөгөө байсан бололтой.

Хүрээ бол Халх монголын гол том хотын нэг бөгөөд энэ газар наймдугаар Богд Живзундамба хутагт суудаг газар болно. 1909 оны 11 сард (1909 оны 10 сард²⁰) Хүрээг хамаарсан Манж сайд Янь -Жи²¹ (Yan Zhi 延祉 А.А) нас өндөр болж бас өвчин ужиг туссан гэсэн шалтгаанаар албан тушаалаасаа бууж нутаг буцсан байна. Түүний дараа Хэвт ёсны хоёрдугаар онд буюу хуучин билгийн тоололоор (1910 оны 2 сарын шинийн нэгний өдөр)²², (Аргын тоололоор 1910 оны 3 сарын 11 болно)-нд Сандо Их Хүрээг хамаарсан сайдаар томилогдон ирж Чин улсын Шинэ засгийн бодлогыг шууд хэрэгжүүлэх ажилдаа оржээ. Энэ тухай Сандо амбан өөрийнхөө айлтгалд дурдахдаа: “... Боол би Хэвт ёстын тэргүүн оны 12 сарын шийнийн 1 нд Гүйхуа (归化 Хөх хот А.А)-оос гарч энэ жилийн цагаан сарын 26-нд Хүрээнд хүрчээ” гээд “... 2 сарын шинийн 1-ний өдөр урьд амбан Янь –Жи (Yan Zhi 延祉 А.А)-гаас түшмэл томилон амбаны тамга, бичиг, данс харааг хүргэж иржээ. Дариу ширээн дэрээ хүж асааж хааны зүг сөгдөн

¹⁸ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，86

¹⁹ 光绪朝朱批奏折（蒙古族）三多奏议 Бүрэн засагчийн үеийн айлтгал бичгүүд (Монгол үндэстэн) Сандогийн айлтгал бичгүүд.

²⁰ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，85

²¹ Монгол улсын түүх 5-р боть. УБ, 2004, 43

²² Нацагдорж, Ш. Манжийн эрхшээлд байсан үеийн халхын хураангуй түүх (1691-1911). УБ, 1963, 206

мөргөж, хүлээн аваад тушаалдаа оров” гээд “... Өмнөх сайд Янь–Жи (Yan Zhi 延祉 А.А)-гийн Шинэ засгийн хүрээнд хийж байсан цэрэг, сургууль, худалдаа, уурхай, хар тамхийг цаазлах зэрэг урьд төрийн үеийн бэлтгэж хийсэн хэмжээт эрхэт засгийн ажлуудыг Хүрээний Монгол сайдтай хамжин, хамтаар гүйцэтгэе” Хэвт ёстын 2 дугаар оны 2 сарын шинийн нэгэн²³ хэмээн хаанд өргөсөн айлтгалдаа бичсэн байна. Улмаар тэр шинэ цэрэг төсөвлөн боловсруулах саналыг дээд газарт тавьсаны дагуу, Чин улсын Цэргийн зөвлөлийн яам Хүрээг хамаарсан сайдын санал ёсоор “Хүрээний цэрэг бэлтгэх газар” гэгчийг байгуулахаар шийдвэр гаргаж, түүний ерөнхийлөн шийтгэх түшэмлээр Тан Зай Ли²⁴ (Tang Zai Li 唐在礼) гэгчийг томилон “... Хүрээнд Хэвт ёстын 2-р оны 12 сарын 17 нд (1910 оны 2 сар) хүрч ирсэн бөгөөд түүнд “Хүрээний цэргийг бэлтгэх газрын ерөнхий эрхлэгчийн тамга” гэх үсэгтэй тамгыг гардуулан өгсөн байна²⁵. Тан Зай Ли, түшмэл, бичээч, зарлага, 60-70 хүн болоод хамгаалах Хятад цэрэг 30- аад хүнийг дагуулж иржээ²⁶. Сандо болон Тан Зай Ли нар өөрийн албан газарт зориулан Маймаа хот буюу одоогийн (Улаанбаатар хотын Амгалан) зүүн урд захын Модчин гэдэг газар шинэ маягийн цэргийн хуарангийн барилгыг бариулан суужээ²⁷. Ингээд Хүрээнд байсан Сюахуагийн сэргийлэх цэргийн хороо болон зүүн хоёр аймгийн Монгол цэргүүдийг Сандогийн санаачлан байгуулсан Хүрээний цэрэг бэлтгэх газрын мэдэлд шилжүүлэв. Энэ завсар Хүрээг хамаарсан сайд Сандо Шинэ засгийн ажлаа яаравчлан гүйцэтгэж байлаа. Энд нэгэн шинэ баримтыг дурдахад Хүрээнд Сандог сайд болоод ирэхэд өмнө тогтсон ёсоор амбанд үйлчлэх үзэсгэлэнтэй дөрвөн залуу эмэгтэйг бэлтгэн өгдөг журамтай байжээ. Үнэндээ энэхүү амбанд

²³ 《库伦奏议》，全国图书馆文献缩微复制中心，2004年，第（3-8）页。《Хүрээний айлтгал бичгүүд》，Бүх улсын номын сангийн сурвалж бичгийг филм болгон хадгалах төв. Бээжин, 2004 он. 3-8 тал)

²⁴ Тан Зай Ли 1880 онд Шанхайд төрсөн. 1895 онд Шанхайн хэлний сургуульд элсэн орж суралцсан байна. Улмаар 1898 онд томилогтоор Японд суралцахаар явж “Японы хуурай замын цэргийн даргын сургуулийн Хятадын ангийн буут цэргийн ангид” суралцсан байна. 1902 оны 3 сард сургуулиа төгсөөд ахин Японы бууны үйлдвэрийн сургуульд сураад төгссөний дараа Хятаддаа буцаж иржээ. Тэрээр умардын цэргийн боловсролын газарт зөвлөгч, туслагч, зөвлөх хэлтсийн туслах эрхлэгчээр ажиллажээ. Дараа нь Шандун мужын тавдугаар балгасны буу зэвсэг хамаарагч, Жин Зи Жин цэрэг боловсруулах газрын, заан сургах хэлтсийн эрхлэгчээр ажиллажээ. Тан Зай Ли дэд Залангаар шагнагдаж байв. 1910 оны 2 сард шинээр ирсэн Хүрээн дэх амбан Сандогийн цэргийн бэлтгэлийн газарт эрхлэгчээр томилогдон очиж ажиллаж байв. Тан Зай Ли 1964 онд нас барсан байна.

²⁵ 《库伦奏议》，全国图书馆文献缩微复制中心，2004年，第（426）页。《Хүрээний айлтгал бичгүүд》，Бүх улсын номын сангийн сурвалж бичгийг филм болгон хадгалах төв. Бээжин, 2004 он. 426 тал)

²⁶ МУУТА, М-9, ХН-4136, 140

²⁷ Нацагдорж, Ш. Манжийн эрхшээлд байсан үеийн халхын хураангуй түүх (1691-1911). УБ, 1963, 259

үйлчлэх дөрвөн эмэгтэй нь амбаныг хянаж тагнах зорилготой байсан ба Сандо Хүрээний сайдаар очсоны дараа дээрх журмыг хориглосон²⁸ шийдвэр гаргасан байдаг. Дараа нь Сандо Хүрээнд шинээр: 1. Ерөнхий хэргийн товчоо, 2. Цагдан байцаах товчоо, 3. Цагдаагийн хэргийн товчоо, 4. Цэргийн хэргийн товчоо, 5. Цэрэг бэлтгэн боловсруулах товчоо, 6. Атар хагалбарлах товчоо, 7. Аж ахуй эрхлэх товчоо, 8. Эдийн засгийн товчоо, 9. Давтан боловсруулах товчоо, 10. Соёлын товчоо, 11. Шүүх товчоо²⁹, 12. Зам харилцааны товчоо, 13. Гадагшаа харилцах товчоо, 14. Зөвлөх товчоо, 15. Ой модны түрээсийн ерөнхий болон салбар товчоо, 16. Эрүүлийг хамгаалах ерөнхий хороо болон салбар товчоо, 17. Худалдааны явдлыг хянан байцаах товчоо, 18. Хэмжээт засгийн явдлыг сүвэгчлэн бэлтгэх товчоо болон эрэгтэй, эмэгтэй бага сургууль³⁰ зэрэг хорь орчим шинэ албан газрыг байгуулсан байна. Ийнхүү олон тооны албан газар шинээр байгуулснаар эдгээрт ажиллах албан хаагчдын өдөр тутмын хэрэглэх зардал, орон сууц, түлээ нүүрс, олбог дэвсгэр, уналга ачлага, унах морь зэрэг бүхэл зүйлсийг ард олноос татварлан гаргуулж, хүнд зовлонд унагааж байлаа. 1910 оны сүүлчээр хуучин Амбасын яамны төв том байшингийн гадна ба дотор талыг яаравчлан сэлбэн засуулсан байдаг. Энэ тухай тэр цаг үед амьдарч байсан ахмад түүхч Навааннамжил “Өвгөн Бичээчийн Үгүүлэл” бүтээлдээ хуучин амбасын яамны төв том байшинг улаан хуар алтан хээтэй сонин сайхнаар гоёмсоглож, гадаа нь байдаг юаньпай, муньпай гэдэг үүдний хаалгыг улаан ваар тоосгоор дээвэрлэн саравчийг нь гоёод мөн том чулуун арсланг дүрслэн үйлдэж, үүдний хоёр талд босгов. Хар шөргийг улаан болгон “Богд эзний түмэн өлзийт ордон” (Манжийн хааны) гэж нэрлээд хүрээний Манж сайд суух албан өргөө болгожээ. Ингээд “Богд эзний түмэн өлзийт ордон”-д баяр хийх болж, мөн яамны үүдэнд хааш хаашаа нэг зуу буюу хоёр зуу хир алд хэмжээтэй модон шалыг байрлуулан засч ногоон таримал модон дундуур зугаацан сэлгүүцэх гоёмсог бүхээг босгоод, ший жүжгийн тайзыг байгуулж, элдэв торгоор чимж үзэмжтэй болгон ший гаргаж, өнөө сэрүүцэх, зугаацах газруудад Манж Монгол сайд, дайчлан байцаах сайдууд, Манж Монгол түшмэд зэрэг олон Манж Хятадууд хуралдан сууж архи амсан, будаалга идэж өнөө ший жүжгээ үзэн суух нь үнэхээр хөгжилтэй харагдаж³¹ байлаа хэмээн тухайн үеийн хүрээний байдлыг

²⁸ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，90

²⁹ 光绪朝朱批奏折（蒙古族）三多奏议 Бүрэн засагчийн үеийн айлтгал бичгүүд (Монгол үндэстэн) Сандогийн айлтгал бичгүүд.

³⁰ Нацагдорж, Ш. *Манжийн эрхшээлд байсан үеийн Халхын хураангуй түүх (1691-1911)*. УБ, 1963, 259

³¹ Навааннамжил, Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ, 1956, 173

нүдэнд харагдтал бичиж үлдээсэн байна. Бас Сандо амбан Хүрээний зарим гол гол төв гудамж, зээлийг тохижуулж лаанпан гэрэлтүүлэг хийлгэжээ³². Тухайн үед Хүрээ нь Халх монголын хамгийн том хот суурин газар байсан боловч хот төлөвлөлт болоод соёлч аж байдлаар маруухан хоцрогдмол байсны дээр нилээд бохир заваан байсан бололтой. Иймээс Сандо амбаны бас нэгэн хийсэн ажил бол Хүрээний баруун дамнуурчны гудманд байсан хятад монгол жижиг худалдаачин, гуталчин, төмөрчин, оёдолчин, дархан, бас бус жижиг дэлгүүр ил худалдаа зэргийг шууд албадан зөөлгөж, хуучин амбасын яамны наад талын талбай дээр гудамжилан байрлуулж, зүүн баруун талд нь Орос маягийн өндөр хаалга босгож, түүгээр худалдаачин ба энгийн иргэдийг орж гаргах болгов. Мөн тэр худалдааны газрын өмнө талд ший бүжиглэх өндөр тайз байшинг байгуулж, өдөр бүр Хятад ший бүжиг тоглуулж³³ Хүрээний ард олныг соёлжуулж зугаацуулах ажлыг хийжээ. Хүрээний иргэдийг ил задгай биеэ засахыг нь болиулж, гол газруудад жорлон барьж өгөв. Бас яам албан газрын эрүү шүүлтийг хориглож, түүний оронд аливаа хэргийг мөрдөн байцаалтаар хянан гүйцэтгэх шийдвэр гаргасан төдийгүй ялтан хэрэгтнийг гав тушаагаар гавлаж, тушихгүй, буутай цэрэг дагаж харгалздаг болгожээ. Энэ үед хийсэн бас нэгэн шинэлэг зүйл нь Хүрээний дотоод дэг журмыг сахиулдаг цагдаа нарын хуучин хувцсыг шинэ маягийн европ хувцсаар сольж, Хүрээний гол гол замын уулзвар дээр пост - манааны жижиг шовгор пин барьж цагдаа нарыг суулгах болов.³⁴ Эдгээр шинэчлэлтийг анх хийхэд Хүрээний олон хүн гайхан бишрэхийн зэрэгцээ, хуучин ёсыг эвдэж байгаад Гандан хийдийн зарим дээд лам нар, ноёдууд дурамжхан хүлээн авч, элдэв яриа гаргаж байсан мэдээ байдаг. Учир нь Чингийн шинэ засгийн бодлого нь уруудан доройтож буй улсаа аврах амин хувийн бодлого байсан боловч тус бодлого дунд ардчилсан дэвшилтэт зарим нэг шинэ зүйл байсныг бид зөвшөөрөх ёстой байх. Тухайлбал: Үндсэн хуулийг зохиох, эрүү шүүлтийг устгах, хүрээ хийд ба лам нарын нөлөөг багасгах, сургууль соёлыг хөгжүүлэх гэх мэтийн чухал шинэчлэлтүүд байсан нь тухайн үеийн ихэс дээдэс лам нарын дургүйцлийг хүргэсэн бололтой. Гэтэл яг үнэндээ энэ шинэчлэл бол Манж Чингийн үеийн хоцрогдсон соёл, ёс заншил, хууль дүрэм, хэм хэмжээг өөрчилж, шинэ эрин үеийн Европ дахины боловсронгуй хөгжил дэвшил, журмыг дууриасан, Шинэ засгийн шинэ дэвшилтэт өөрчлөлт байсныг бид хүлээн зөвшөөрөх хэрэгтэй. Шинэ засгийн бодлогын хүрээнд 1908

³² Жамсран, Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ, 1992, 18

³³ Навааннамжил, Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ, 1956, 174

³⁴ Навааннамжил, Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ, 1956, 174

онд Хүрээнд, 1910 онд Улиастайд сургуулийн танхим байгуулах шийдвэр гарч, сурган тэжээх сургууль байгуулжээ³⁵. Тус сурган тэжээх сургуульд сурагчдыг шалган авч Манж, Монгол, Хятад үг, бичиг сургаад, хааны бичсэн дөрвөн зүйлийн үсэг хавсарсан толь бичгийг гол болгон заан сургадаг байжээ.

1910 онд Монгол газрыг хагалбарлан тариалахыг хориглосон урьдын хуулийг хүчингүй болгож, Монголд ирж тариа тарих Хятад иргэдийг хөхүүлэн дэмжихийн хамт гэднийг эхнэр хүүхэдтэйгээ явахыг зөвшөөрсөн байна³⁶. Энэ мэтээр Монголын бүх аймагт үй олон Хятад тариачид ирүүлэн, малын үлэмжхэн бэлчээрийг тариан талбай болгох ажил шаргуу явагджээ. Мөн Сандо амбан Монгол оронд олон зуун жил хэвшиж тогтсон шарын шашны ёсыг зөрчиж залуу лам нарыг цэргийн албанд татах, цагдаа³⁷ болгох зэргээр дайчилсан ажиллагаа нь Монголын ноёд, дээд лам нарын дургүйцлийг ихээр хөдөлгөв. Живзундамба хутагт тэргүүтэй Халхын язгууртан, дээд лам нар Гадаад монголын төрийг засах явдлын яаманд бичиг өргөж, шашныг дарласан Манж сайд Сандогийн балмад үйл ажиллагааг илчлэн шүүмжлээд, түүнийг даруу хойш эргүүлэн татахыг гуйж, улмаар түүний оронд “Төв шудрага хүнийг сонгон ирүүлж, Хүрээний хэрэг явдлыг язгуурын хуучин журмаар” явагдуулахыг шаардан хүсэж байжээ. Өөрөөр хэлбэл Монголын ноёд, дээд лам нар “Чингийн төрд зонхилох болсон Хятад түшмэдийн башир арга, атгаг санааны эцсийн зорилго бол монголчуудыг хятадчилах явдал юм байна хэмээн сэргэж ойлгосны үр дүнд, шарын шашин болон Монгол язгуурын ёсоо хамгаалах зорилгоор дамжуулан, улс үндэстнээ аврах их үйлийг сэдэж эхлүүлсэн байдаг.

Энэхүү харгис бодлогыг Монголчууд “Үндсийг таслах, шашныг устгах” харштай хэмээн анхнаасаа эхлэн дургүйцэж “Язгуурын ёсоо журамлах” уриан доор түүнийг эсэргүүцэн босож, туурга тусгаар улсаа байгуулахын төлөө босч тэмцэхэд уг бодлого урьдач нөхцөл болсон байна³⁸. Өвөр монгол Манжид эзлэгдсэнээс хойш 275 жил, Халх монгол 220 жил, Баруун монгол 156 жилийн дараа Монголын ард түмний үндэсний эрх чөлөөний төлөө тэмцэл нь харь үндэстний ноёрхолыг устгаж, тусгаар тогтнолоо тунхаглаж, нийт Монгол овогтноо нэгтгэхийн төлөөх тэмцэл болж хувирсан юм.

Энэ нөхцөл байдалд Монголчууд задран унаж буй Чин улс Шинэ засгийн

³⁵ Манжийн дарангуйллын үеийн монголын сургууль (1776-1911) эх бичгүүдийн эмхтгэл. УБ, 1965, 138, 174

³⁶ Монгол улсын түүх 5-р боть. УБ, 2004, 46

³⁷ Ли Пён Ре. 1911 онд Монголын үндэсний тусгаар тогтнолыг сэргээн тунхагласан түүхийг нэхэн шинжлэхүй. УБ, 2011, 83

³⁸ Хэрээд Урангуа, Ж. XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919) . УБ, 2010, 35

бодлогыг эрчимжүүлж байгааг сайн ойлгож байлаа. Өвөр монголд болсон үйл явдлыг мэдэж байсан Халх монголчууд тийм байдалд орохгүйн тулд Манжаас салж тусгаар тогтнохоор шийдэж, эрх чөлөөгөө олох арга замыг хайж эхлэв. Ингээд 1911 оны зун 7 сарын 16-нд Халх Монголын шарын шашны тэргүүн Живзундамба хутагтад Бат оршил өргөх буюу Даншиг наадам хийсэн байдаг³⁹. Энэ наадмаар газар бүрээс ирсэн дөрвөн аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин, хэбэй, засаг ба засаг бус ноёд, тайж, хутагт хувилгааддууд богд гэгээнд мандал өргөх хэргээр Эрдэнэ Шанзадвын яаманд нууцаар цуглав. Хуран цугласан олон ирж гүйцмэгц Да лам Цэрэнчимэд хурлыг нээн хэлсэн нь: Энд хүрэлцэн ирж соёрхсон аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин, хэбэй, засаг ба засаг бус ноёд, тайж, хутагт хувилгаад та бүхэнд Богд гэгээний зүгээс Чин улсын Шинэ засгийн бодлогыг хүлээх эсэхийг эрс тэс санал гаргаж, нэгтгэн мэдүүлэхийг даатгасан билээ. Иймд та бүхнийг энд саналаа хэлж соёрхохыг хүсч байна хэмээн хэлжээ.

Ноёдын дунд нилээд маргаан дэгдэв. Чин ван Ханддорж тэргүүтэй хэсэг ноёд нь Шинэ засгийн бодлогыг дагаж чадахгүй гэдгээ эрс тэс мэдүүлсэн байна. Харин зарим хэсэг нь газар хагалах, баялаг ашиглах зэргийг эсэргүүцсэн бол улсын хойчийг бодож сургууль байгуулах, цэргийн сургалт явуулах зэргийг нь дэмжжэ гэх мэт санал гаргаж сүрхий зөрөлдсөн байна. Энэ уулзалтан дээр Өвөр монголын Хайсан оролцсон ба өөрийн үгийг хэлж, Халх монголоос энэ хэргийг үүдэн гаргаваас Өвөрлөгч ахан дүүс дэмжин оролцоход бэлэн байгааг илэрхийлэв⁴⁰. Ингээд тус хурал өдөржин хэлэлцээд тодорхой шийдвэрт хүч чадалгүй орой нь тарсан байна. Үдэш нь Түшээт хан Дашням, Цэцэн хан Навааннэрэн, Засагт хан Содномравдан, Сайн ноён хан Намнансүрэн, Да лам Цэрэнчимэд, Чин ван Ханддорж, Түшээт хан аймгийн чуулган дарга Түшээ гүн Чагдаржав, Эрдэнэ ван Намсрай, Далай ван Гомбосүрэн, Хайсан нарын хэсэг хүмүүс Богд хан уулын Нүхтийн аманд тусгайлан зассан нууц гэрт хуран цуглав. Зоог барьсаны дараа Чин ван Ханддорж ам нээж: Манай Халхын ихэс дээдэс цөм Шинэ засгийн бодлогыг эсэргүүцэн тэмцэх санаатай байна. Гэвч бид ганцаар Чин улсын Шинэ

³⁹ Халхын дөрвөн аймаг, их шавийн таван газраас монголын шарын шашны тэргүүн Жавзандамба хутагтад урт наслахыг ерөөж, өргөл барьц барихдаа, эрийн гурван наадам хийдэг ёслолыг даншиг өргөх наадам гэдэг. Даншиг гэдэг нь түвд үг бөгөөд монголоор “Бат оршил” гэсэн утгатай ажээ. Ийм ёслол наадмыг анхдугаар богд Жавзандамба хутагт өндөр гэгээн Занабазарын үеэс тэмдэглэж иржээ. Эхэн үедээ гурван жилд нэг удаа тэмдэглэдэг байснаа наймдугаар богд Жавзандамба хутагтын үеэс жил бүрийн зуны сүүл сард тогтмол тэмдэглэдэг болжээ. Аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин, хэбэй, засаг ба засаг бус ноёд, тайж нар, богдод мөргөж бараалхахаас гадна, өөр хоорондоо ажил хэргийн зөвлөлгөөн хийдэг байв. Даншиг наадам арваад хоног үргэлжилдэг ба бүх зардлыг халхын ард түмэн гаргадаг байжээ.

⁴⁰ Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 54

засгийн бодлогыг эсэргүүцэн тэмцэх аваас Чин улсын төрд тэрслэн, өөртөө засах эрх олохоос цаашгүй. Иймд хань түшиг эрж, их Орос улсын дэмжлэгийг авах нь чухал байна гэжээ. Тэгэхэд Да лам Цэрэнчимэд: Сандо амбаныг өнгөрсөн жилийн үймээнээр буцаан явуулах хүсэлтийг гаргасан ч, их журган хүлээж аваагүй. Одоо бид Шинэ засгийн бодлогыг эсэргүүцсэн ч мөн л хүлээж авахгүй болов уу. Тэгэхээр бид хүчийг үзүүлэн, төрийг тусгаарлах хэргийг сэдэхээс өөр аргагүй. Их Орос улсаас тусламж дэмжлэг авахаас нааш хөдөлж болохгүй. Богд гэгээн ч тийм бодолтой байгаа⁴¹ гэж ярив.

Орос явах төлөөлөгчид бэлтгэлээ сэмхэн базааж байх хооронд Да лам Цэрэнчимэд хөдөө явна гэсэн цуу үг тараагаад, Богд гэгээнд бараалхан авч явах бичигтээ мутрынх нь үсгийг авчээ. Богд гэгээн өмсөж байсан цамцаа тайлан өгч, “Үүнийг өмсөөд яв хэрэг бүтээж иртэл битгий тайлаарай”⁴² гээд зорьсон хэрэг бүтэхийн ерөөлийг тавьжээ.

Хандорж, Цэрэнчимэд, Хайсан нарыг Орос явсан мэдээг авсан Сандо амбан Шанзудба Бадамдоржийг дуудан авчирч, тулган байцаасанд тэр хэрэг үнэн гэж хүлээжээ. Сандо амбан Санкт Петербург явсан төлөөлөгч нарыг буцаан авчирах шаардлага тавихад хариуд нь Богд гэгээн тэднийг ирэхэд ял тулгахгүй байх, Шинэ засгийн бодлогыг зогсоох болзол тавьсан байна. Хэрвээ энэ бүгдийг зөвшөөрвөл буцаан дуудна гэжээ. Энэ хооронд Орос явсан төлөөлөгчид хүрээнд үлдсэн журмын нөхөдтэйгөө холбоотой байсан бололтой учир нь Манжийн хилийн харуул тэднийг баривчлахаар хайж байгааг сэрэмжлүүлэн мэдэгдсэн байдаг. Улмаар Сандо амбан дэлбэртлээ уурлаж, тэднийг бариулахаар, харьяат Хятад цэргээс хориод хүнийг томилон гаргаж, хойт хязгаар руу явуулж байжээ⁴³. Чин ван Ханддорж өөрийн хошууны балар ойгоор дамжин хил нэвтэрч, одоогийн Хутаг Өндөр, Бугат сумын заагт орших Цонхлон ууланд нууцаар бүгэн, Хүрээний байдлыг сэм ажиглан хүлээв. Да лам Цэрэнчимэд Эрхүү хотноо дахин хагас сар хүлээгээд Орос цэргийн эмчийн хувцас өмсөн зүсээ буруулан байж, Хүрээнд сэм иржээ. Харин Хайсан цагийн байдлыг харгалзан мөн Оросоос авах зэвсгийн тусламжийн хариуг хүлээхээр Эрхүүд үлдсэн байна⁴⁴. Чин ван Ханддорж тэргүүтэй хүмүүс Их Орос оронд одсон тухай мэдээ олны дунд ам дамжин яригдаж, Монголчуудын дунд тусгаар тогтнол, эрх чөлөөний төлөөх халуун сэтгэлийг бадрааж байсныг тухайн

⁴¹ Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 55

⁴² Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 57

⁴³ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ, 2014, 60

⁴⁴ Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 60

үед баруун Монголд худалдааны ажил эрхэлж байсан А.В.Бурдуков тэмдэглэн үлдээхдээ: Өргөөд Богдын наадмын үеэр Монголын зарим ноёд Богд ууланд гарч нууц зөвөлгөөн хийжээ. Дараа нь Ханддорж, Цэрэнчимэд хоёр алга болсон тухай яриа нэмэгдэж, тэр хоёр Оросын хаанаас тусламж гуйхаар нууцаар Петербург явсан юм байх хэмээн их л нууцхан хэлэлцэх болов. Энэ бүх цуу яриа нүүдэлчдийн нэгэн янзын амьдрал ахуйд, шинэ уур амьсгал оруулж, Хятадын хүлээснээс гарах найдварыг тэдэнд өөрийн эрхгүй төрүүлж байсан⁴⁵ гэж бичиж үлдээжээ.

1911 оны 10 дугаар сард Цонхлон уулнаас Чин ван Ханддорж бууж ирэв. Хүрээний ихэс дээдэс цуглан цагийн байдлыг ярилцахад Оросын байдал эргэлзээ төрүүлж, цаг алдах нигууртай тул, Оросын байдлыг харж цаг алдалгүйгээр тусгаар тогтнолынхоо төлөө хөдлөх хэрэгтэй хэмээн тохирцгоов. Энэ хуралдаанаар “Хүрээний хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар”-ыг байгуулж тэргүүнээр нь Түшээ гүн Чагдаржавыг томилсон байна. Мөн Халхын дөрвөн аймгаас тус бүр 1000 цэргийг Хүрээнд татахаар зарлажээ⁴⁶. Байдлыг сэжиглэсэн Сандо амбан Гүн Чагдаржаваас энэ тухай тодруулан асуухад, дотор газар үймээн самуун их гарч байгаа сурагтай” бид цэрэг цуглуулж хаан төрөө хамгаалах санаатай. Харин амбан та зэвсэг олж өгнө үү” гэж хариулжээ.⁴⁷ Цэргүүдийг голчлон Түшээт хан аймгийн Дайчин вангийн хошуу болон Цэцэн хан аймгаас татан авчирсныг харахад Чин ван Ханддорж, Далай ван Гомбосүрэн нар голлох үүрэг гүйцэтгэсэн бололтой. Юуны түрүүнд Хүрээний ойрхи хошуудаас 500 орчим цэрэг цугларсан байдаг⁴⁸. Энэ цугларсан цэргийн 189 нь Чин ван Ханддоржийн хошууны цэргүүд байлаа⁴⁹. Энэ байдлын тухай Швед худалдаачин Ларсон дурсахдаа: “Монголын ноёд Манж амбан Сандод тун тааламжгүй байна. Тухайлбал Ханддорж ван түүнийг ирсэн зүгрүүгээ буюу цагаан хэрмийн цаад талруу сурсан дуугаа дуулаад тонилбол сайн сан”⁵⁰ гэж хэлж байсан хэмээн бичиж үлдээжээ.

Ингээд Хүрээний ноёдоос өргөх бичиг барьж “Өмнө газар их самуун дэгдэж, олон мужид шинэ төр байгуулан, өөртөө улс байгуулан тогтож буй чимээ машид олон болсон ба Манжийн хааны эрх мэдэл маш өчүүхэн болжээ. Одоо манай Монгол яахин хүмүүжвээс сайн болохыг тодорхойгоор заан соёрхохыг хүсч мандал өргөмүй” гэж хүсчээ. Богд гэгээн хариуд нь “Таны асуусан маш сайн. Ер нь аливаа

⁴⁵ Бурдуков, А.В. *Хуучин ба Шинэ монголд (дурдатгалууд)*. УБ, 1987, 29-30

⁴⁶ Пунцагноров, Ц. *Монголын автономит үеийн түүх*. УБ, 1959, 36

⁴⁷ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба*. УБ, 2008, 48

⁴⁸ Пунцагноров, Ц. *Монголын автономит үеийн түүх*. УБ, 1959, 36

⁴⁹ Болдбаатар, Ж. *Эрдэнэ дайчин хошой чин ван Ханддорж*. УБ, 2011, 134-136

⁵⁰ *Монгол гүн Ларсон*. УБ, 2015, 60

юманд цаг хэмжээгүй нь огт үгүй, Манж Хятадын энэ байдал цөм цаг болсных билээ. Харин одоо манай Монгол овгийн олон аймаг бүгдээр нийлж, өөртөө улс болон тогтож, шарын шашнаа бататган дэлгэрүүлж бусдын эрх мэдэлд дарлагдах зовлон зүдгүүрийг үзэхгүй цаг болсон. Гэвч бүгдээр нэгэн сэтгэлээр хүч гаргаж чармайн зүтгэхэд харгалзмуй”⁵¹ хэмээн айлдсан нь тусгаар тогтнолын төлөө босон тэмцэх уриа дуудлага болсон байна. Сандо амбан Ар монголд болж буй үйл явдал болон олон аймгийн хувиссан байдал учрыг бүрэн тодорхойлон гаргаж, харьяат Чин улсынхаа засгийн газарт мэдүүлсэн боловч Чин улсын дотоодод нэгэнт намын хувьсгал дэгдэж, өөр зуураа самууран тэмцэлдэж байсан учир огтхонч хайхарч анхаараагүй байна.

Иймд авч явуулсан арга хэмжээ нь тус болохгүйг мэдэрсэн Сандо амбан Монгол сайд Пунцагцэрэн, Хүрээнд суугаа Цэцэн хан аймгийг хамаарсан чуулган дарга байсан Цэрэннямаа, Хүрээний Эрдэнэ Шазудба Бадамдорж нарыг дуудан аваачиж, Монголын хувьсах байдлын хэдийнээ сонссон, сайд миний биеийг хөөх бичиг зохиосон чимээ байна хэмээн хэлжээ. Тэгээд тэр шөнөө Манж яамны хүмүүс үймэлдэн айж, яаманд хадгалаж байсан мөнгөө хуваан авч гэр гэртээ харьсан байна⁵². 1911 оны 11 сарын 18 орой Богд тусгай дөрвөн хүнийг томилон Сандо амбанруу илгээж Богдын зарлигийг уншиж сонгоход амбан ихэд гайхаж байснаа, хамаг бие нь дагжин чичирч, сандал дээрээ сууснаа, удтал юу ч дуугараагүй байна⁵³.

Сандо уг бичгийг авсан даруйдаа дагалдах манж, хятад түшмэдүүдээ авч Хүрээн дэх Орос улсын консулын газар өмгөөлөл, хамгаалал эрж очжээ. Тэр өдөр нь Манжийн амбаны сууж байсан Манж яамны газрыг татан буулгаж, хэрэглэж байсан гэр, хашаа сав, хэрэглэлийг данслан хурааж, улсын санд шилжүүлэн авчээ.

Ингээд Хүрээн дэх Манжийн хамгийн сүүлчийн сайд Сандо, бусад түшмэдийн хамтаар 1911 оны 12 сарын 4-нд Хүрээнээс гарч, Хиагт хот хүртэл өртөөгөөр дамжин, орос, казак цэргээр харгалзуулан, хамгаалуулж Оросын хилээр гарсан байна⁵⁴. Энэ үед Хүрээний харчууд, иргэд Манж сайд, түүний цэрэг, цагдааг үзэн ядаж ил далдаар тэднийг шүүмжлэн уран хошин үг, дуу зохиох явдал олонтоо гарч байжээ. Тухайн үед Сандо амбаныг Монголоос хөөсөнтэй холбогдуулан

⁵¹ Болдбаатар, Ж. *Монголын 1911 оны үндэсний хувьсгалын зүтгэлтнүүд*. УБ, 2011, 191

⁵² Магсаржав, Н. *Монгол улсын шинэ түүх*. УБ, 1994, 10

⁵³ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ, 2014, 61

⁵⁴ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ, 2014, 61

Монголчууд шоолон дуу зохиож байсныг ахмад түүхч Л.Дүгэрсүрэн Улаанбаатар хотын түүх номондоо бичиж үлдээсэн байна.

Тус дууны үг нь: *“Орой бүхэн асаад байдаг*

Оросын лаанпан унтраа бизээ хө

Олон түмнийг ноёлоод байдаг

Өнөө муу амбан чинь хөөгдөө бизээ хө

Үдэш бүхэн ноцоод байдаг

Үмхий лампанг унтраа бизээ хө

Үй олныг жанжлаад байдаг

*Өнөө муу амбан чинь хаачсан билээ хө...”*⁵⁵ гэж дуулж байжээ. Ингээд “Халхын Хүрээний бүх хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар” Түр засгийн газрын үүргийг албан ёсоор биелүүлж эхэлсэн бөгөөд Халхын хүрээний бүх хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар нь 12 сарын 3-нд Чин улсын Хэвт ёсны он тооллыг халав. Ингээд цагагчин гахай жилийн өвлийн дунд сарын шинийн есөн буюу 1911 оны 12 сарын 29 баасан гаригт Жибзундамба хутагтыг шашин төрийг хослон баригч “Түмэн наст наран гэрэлт” хаанаар, түүний хатан Дондогдуламыг “Улсын их дарь эх”-ээр өргөмжлөөд тусгаар тогтносон Монгол улсыг байгуулсныг зарлан, улсын цолыг “Олноо өргөгдсөн” хэмээн зарлан тунхаглажээ.

Мөн өдөр шашин төрийг хослон барьсан хааны зарилгаар Засгийн газрыг 5 яамтайгаар байгуулж, Монголын тусгаар тогтнолын төлөө идвэхтэй хүчин зүтгэсэн Халх монголын лам, ноёдыг хэргэм зэргээр шагнаж, төрийн чухал албан тушаалд томилсноос гадна Өвөр монголоос ирсэн зарим зүтгэлтнүүдийг төрийн дээд албанд томилсон төдийгүй хөгшид настангуудад мөнгө, таяг зэргийг тус тус шагнан хүртээж, ялтай хүмүүсийг суллан тавьсан байна.

Энэ зарлигаар Монголын тусгаар улс байгуулахыг сэдэж, үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөнийг удирдан зохион байгуулсан Түшээт хан аймгийн жанжин, засаг, хошой чин ван Ханддоржийг Гадаад хэргийг эрхлэн шийтгэгч яамны, Их хүрээний да лам Цэрэнчимэдийг Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны, Түшээт хан аймгийн чуулган дарга, засаг, улсын түшээ, гүн Чагдаржавыг Сангийн хамаг хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны, Сэцэн хан аймгийн хамаарсан жанжин, засаг, бэйс Гомбосүрэнг Цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны, Түшээт хан аймгийн улсад туслагч гүн, засаг, Намсрайг Шүүн таслах хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны сайдаар тус тус томилж, хаан төрдөө үнэнч байх

⁵⁵ Дүгэрсүрэн, Л. *Улаанбаатар хотын түүхээс*. УБ, 1956, 46

тангараг өргүүлж цол хэргэмээр шагнасан⁵⁶ байна.

Ийнхүү Монголчууд Чин улсын ноёрхолыг үлдэн хөөж, туурга тусгаар Монгол улсаа байгуулсан явдал нь нийт Монгол үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөний түүхэн ялалт байсан юм.

Дүгнэлт

Чин улсын төрөөс зарласан “Шинэ засгийн бодлого” нь тухайн үеийн дэлхий дахины хувиралт болоод хүчирхэг улсуудын колончлох бодлогын нөлөөллөөс үүдэн, Чин улс нь улсаа засах уламжлалт бодлогоо өөрчлөх зайлашгүй шаардлага урган гарсан байдаг. Чингийн Шинэ засгийн бодлого нь улс төр, эдийн засаг, соёлын салбарт шинэчлэлт хийгдэхээр төлөвлөгдсөн бөгөөд түүн дотроо улс төрийн хувьд үндсэн хуульт байгуулалд шилжих, цэрэг армидаа шинэчлэлт хийх явдал байсан юм.

Шинэ засгийн бодлогын доторх эдийн засгийн арга хэмжээ нь нэлээд чухал байр эзэлж байсан юм. Тухайлбал, Монгол нутагт Хятад иргэдийг олноор суурьшуулж тариа тариулах, байгалийн баялгийг нь ашиглах байдлаар ашиг олох явдал байлаа. Мөн өөрсдийн эрх ашгийн үүднээс банк, сургууль, хэвлэл, урлаг соёлын газруудыг шинээр байгуулсан ба томоохон хот суурингуудыг шинэчлэн тохижуулж, шинэ цагийн боловсон хотын өнгө төрөхтэй болгожээ.

Ялангуяа Сандо амбан Халх монгол оронд Чингийн Шинэ засгийн бодлогыг богино хугацаанд идэвхитэй хэрэгжүүлсэн бөгөөд Хүрээнд олон шинэ өөрчлөлтүүдийг хийсэн байдаг. Өнөөдөр Сандо хэмээх энэ түүхэн хүний намтар судлалын ажил манай түүхийн шинжлэх ухаанд хоосон нэгэн орон зай байгааг нөхвөрлөн судлах нь чухал байгаа юм. Сандогийн намтар зөвхөн Хүрээнд ирсэн цагаас хөөгдөн явах цаг хүртлэх үйл ажиллагаа нь манай түүх бичлэгт өнөөдрийг хүртэл бичигдэж ирсэн юм. Гэтэл Хүрээнд ирэхээс өмнөх үе болоод Хүрээнээс хөөгдөн явснаас хойших амьдрал үйл хэрэг нь өнөөдрийг хүртэл балархай хэвээр байсаар байна. Сандо амбан Хүрээнд ирээд шинэ засагтай холбогдох олон ажлуудыг хийсэн бөгөөд тэдгээрийг эмхлэн цэгцэлж, түүх бичлэгт оруулж өгөх нь энэ үеийн түүхийг гүйцэд болгох чухал нэгэн ажил болно.

Тэрээр Хүрээнд Шинэ засгийн бодлогын ажлыг явагдуулахад Халх монголын ихэс дээдэстэй зөрчилдөх явдал олонтаа гарч байсан боловч тэр цаг үедээ аль аль талынх нь эрх ашиг хөндөгдөж байсныг бид нэг талыг барилгүйгээр түүхэнд зөв хандаж, дүгнэлт өгөх хэрэгтэй болов уу.

⁵⁶ *Монгол улсын түүх* 5-р боть. УБ, 2004, 59

Монгол газарт Шинэ засгийн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд зайлшгүй Монголын эрх баригчдыг түших шаардлагатай байсан бөгөөд монголын хаад ноёд, хутагт хувилгаадуд ил далд байдлаар эсэргүүцэж өөр хоорондоо зөвшилцөн эрх чөлөөгөө олж авахын төлөө нууцаар эвсэн нэгдэж байлаа. Ингээд 1911 оны 12 сарын 29-ний өдөр Чин улсаас тусгаарлан төр улсаа байгуулсан билээ.

Abstract: The Qing government's "New policies" is due to the influence of globalization and the colonial policy of the powerful forces of the nation, Qing empire had to change traditional policy of nationalization. The new policy of the new government was planned to be reformed in the political, economic and cultural sectors and in particular, it would have to be politically transformed to constitutional institutions and to reform the army.

The new government of Qing empire policy has been implemented in Mongolia for a short period of time and has made many new changes in the framework by Sando governor. Today it is important to study the biography of Sando to explore the existence of a space in our history of science.

Ном зүй

Нэг. Архивын баримт бичиг

1. МУҮТА. М-9, Д- 1, ХН – 3992
2. МУҮТА. М-9, Д-1, ХН – 3987
3. МУҮТА. М-9, Д-3, ХН – 8379
4. МУҮТА, М-9, ХН-4136, 140

Хоёр. Архивын баримт бичгийн эмхтгэл

1. Манжийн дарангуйллын үеийн Монголын сургууль (1776-1911) эх бичгүүдийн эмхтгэл. УБ., 1965
2. 光緒朝朱批奏折 (蒙古族) 三多奏议 Бүрэн засагчийн үеийн айлтгал бичгүүд (Монгол үндэстэн) Сандогийн айлтгал бичгүүд.
3. 《库伦奏议》，全国图书馆文献缩微复制中心，2004年，页. (《Хүрээний айлтгал бичгүүд》, Бүх улсын номын сангийн сурвалж бичгийг филм болгон хадгалах төв. Бээжин, 2004 он)

Гурав. Судалгааны ном зохиол, өгүүллүүд

1. Навааннамжил Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ., 1956
2. Дүгэрсүрэн Л. *Улаанбаатар хотын түүхээс*. УБ., 1956

3. Пунцагноров Ц. *Монголын автономит үеийн түүх*. УБ., 1959
4. Нацагдорж Ш. *Манжийн эрхиээлд байсан үеийн халхын хураангуй түүх (1691-1911)*. УБ., 1963
5. Дэлэг Г. *Монгол тогтмол хэвлэлийн түүхэн тэмдэглэл*. УБ., 1965
6. Лю Цзиньсо. *Монголын хураангуй түүх*. Хөх хот, 1985
7. Бурдуков А.В. *Хуучин ба Шинэ монголд (дурдатгалууд)*. УБ., 1987
8. Жамсран Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ., 1992
9. Магсаржав Н. *Монгол улсын шинэ түүх*. УБ., 1994
10. *Монгол тулсын түүх*. V боть, УБ., 200#3
11. Батсайхан О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба*. УБ., 2008
12. Хэрээд Урангуа Ж. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919)*. УБ., 2010
13. Ли Пён Ре. 1911 онд *Монголын үнэсний тусгаар тогтнолыг сэргээн тунхагласан түүхийг нэхэн шижлэхүй*. УБ., 2011
14. Ёндонгийн Отгонбаяр. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ., 2011
15. Болдбаатар Ж. *Эрдэнэ дайчин хошой чин ван Ханддорж*. УБ., 2011
16. Болдбаатар Ж. *Монголын 1911 оны үндэсний хувьсгалын зүтгэлтнүүд*. УБ., 2011
17. Батсайхан О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ., 2014
18. *Монгол гүн Ларсон*. УБ., 2015
19. Шарнууд Содбилэг. ӨМИС- ийн багш, Профессор. Чин улсын сүүлч үеийн манж, хятад сайд нарын дэвшүүлсэн монголыг засах айлтгал бичгүүдийн тухай. Proceedings of the Second International Conference. Past end Present of the Mongolinc peoples, Олон улсын хоёрдугаар чуулган, Монгол туургатны эрт ба эдүгээ, August 28-30, 2007., Ulaanbaatar, Mongolia. Edited by. Tokusu Kurebito, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009
20. 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2 期，84

1912 ОНЫ ХОВДЫН БАЙЛДААНЫ ТУХАЙ

Б.БАТСҮРЭН

Товч агуулга. Үндэсний хувьсгалын гол зорилго Монголын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээн мандуулах үйл хэргийг гардан зохион байгуулах түр засгийн газрын үүргийг гүйцэтгэгч Халхын Хүрээний бүх хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар (ХХБХТЕШГ)-аас цагаагчин гахай жилийн өвлийн тэргүүн сарын арван нэгэнд (1911.12.1) одоо хуучин журмаар өөрсдөөн улс болон шинэ төр байгуулан тогтоохоо зарласан билээ. Тусгаар тогтнолоо хамгаалахын төлөө бүхий л арга зам, хүч хэрэгсэл ашиглан тэмцэх шаардлага монголчуудын өмнө тулгарч түүнийг хэрхэн шийдвэрлэж ирсэн түүхийн нэг гэрч бол Ховд хотыг 1912 оны 8-р сарын 20-нд чөлөөлсөн байлдаан юм. Тус өгүүлэлд энэ тухай асуудлыг сэдэвчлэн, тодорхой үе шатуудад хувааж, монголчууд улс төр-цэргийн арга хэрэглэж, харийнхны гараас Ховдын хязгаар, Ховд хотыг яаж чөлөөлсөн түүхийг өгүүлэхийг зорьжээ. Тухайн асуудалд холбогдуулан зохиогч өөрийн зүгээс зарим нэг цоо шинэ санал дэвшүүлж, холбогдох баримт мэдээгээр нотлохыг оролдов.

Түлхүүр үг. *Ховдын хязгаар, дайчилгаа, цэргийн тоо хүн хүч, буу зэвсэг, хангалт*

Тулгар төрийг дахин нээн тусгаар улсаа сэргээн мандуулсны хойно цэрэг зэвсгийн хүч хэрэглэн хот суурин чөлөөлсөн тулалдааны нэг нь Ховдын байлдаан юм.

I

Шинэ үеийн монгол, манж, орос, хятад зэрэг хэлээрх түүх сурвалжид Ховдын хязгаар гэж нэрлэх болсон бүс нутаг XVI-XVII зууны үед Халхын баруунгарт багтаж, хөрш Оросын түүхийн баримт бичгүүдэд Алтан хааны улс гэж тэмдэглэгдэж явсан түүхтэй. 1616-1617 оны баримтаар, Гэрсэнзийн ахмад хөвгүүн Ашихай, Ашихайн дэд хүү Түмэндарын үр сад болох Алтан хаад Хэмчиг (Камчига/Кемчиг) голын хөндий болон Увс (Упса) нуур орчим нутагладаг байжээ.¹ Нэгэн үе Халхын Алтан хааны хүч чадал, эрх мэдэл эрс нэмэгдэж газар нутаг нь

¹ Гонгор, Д. *Халх товчоон*. I. УБ, 1970, 196, 199; Фишер I.Э. *Сибирская история съ самого открытія Сибири до завоеванія сей земли російскимъ оружіемъ*. СПб, 1774, 264; *Русско-монгольские отношения 1607-1636*. Сборник документов. Сост. Л.М.Гатауллины, М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. Отв. ред. И.Я.Златкин, Н.В.Устюгов. М, 1959, 58, 61.

ихэд тэлж Алтайн нуруунаас нэлээд алсуур баруун хил нь өнгөрч байв. Тухайлбал, XVI зууны дал-наяд оны заагаас XVII зууны гуч-дөчөөд оны хооронд жар-далаад жилийн хугацаанд Алтан хааны баруун хил Ховог Сайр хүрч байсныг тэр үеийн Оросын баримт гэрчилж байна. Хожим Ойрадын үндсэн нутаг болсон. 1640 оны зун Баатар хунтайжтай уулзсан Оросын Тобольск хотын элч, контайш Мунгалын (Монголын) хил Кибоксар (Ховог Сайр) гэдэг газар хот байгуулж газар хагалж суухаар шийдсэн тухай мэдээлж байгаа бол Баатар хунтайжийн хот бариулж байсан Ховог Сайр гэдэг газар Монголын хилд их ойрхон нутаг болохыг бусад баримтууд гэрчилж байна.²

Үүнээс үзвэл хожмын нэршлээр Ховдын хязгаар гэгдэх болсон бүс нутаг лав XVI-XVII зууны үеэс Халх Монголын мэдлийн, эрх ашгийнх нь бүс нутаг байсаар иржээ. Тиймээс сэргэн мандсан Монгол улс хөрөнгө санхүү буурай, хүч тамир гүйцэд сууж амжаагүй байсан хэдий ч Ховдын бүс нутаг, цаашлаад түүний салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг байсаар ирсэн Алтайн хязгаарыг* өөрийн мэдэлд буцааж авахын төлөө тэмцэж эхэлжээ.

Монгол цэрэг Ховдыг эзлэн авах нь Алтай, Шинжаан (Синьцзян)-д шууд аюул учруулж³, тухайн бүс нутаг дахь Нийслэл Хүрээний Засгийн газрын эрх мэдэл улам батжих төдийгүй залгаа нутгуудад Монголын нөлөө бүрмөсөн тогтох боломж нээгдэнэ гэсэн үг.

Тиймээс Ховд хотын төлөө угтаа уг бүс нутгийн төлөө Манж түүнийг залгамжлахыг туйлаас хүсэгч Дундад иргэн улстай зэвсэг зөрүүлэх нь бараг зайлшгүй учирч тохиолдох үйл явдал байсан гэхэд хэтрүүлэг болохгүй.

Зөвлөлдөж бодлого хийж, газар орныг ариун цэвэр болгож түвшитгэх үйл ажиллагаа: Баруун хязгаарын газар орны сэжиглэлтэй түгшүүртэй байдал

² Златкин, И.Я. *История Джунгарского ханства 1635-1758*. Изд. второе. М, 1983, 109; *Русско-монгольские отношения 1636-1654*. Сборник документов. Сост. М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. Отв. ред. И.Я.Златкин, Н.В.Устюгов. М, 1974, 151.

* Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тасалж байгуулах нөхцлийг Оросын судлаач В.А.Моисеевын үзэхээр, тус нутагт олноор ирж суурьших болсон хасагууд үүсгэж бий болгожээ. Тэд Манж Чин улс, Хаант Оросын хооронд байнга нүүх эсвэл нутгийн монголчуудтай бэлчээр усны маргаан өдөөх зэргээр байнга түвэг удах болсон гэдэг. Гэвч манж нар ч гэсэн алс хол орших монголчуудын нутагт хасагуудыг олон тоогоор суурьшуулж өөрсдийн хараанд оруулж, монгол нутгаас бүрмөсөн тасдан авахыг эрмэлзжээ. Үнэхээр ч урианхай 7 хошуутай боловч хүн ам нь 600 өрх байсан, харин хасагууд 10-12 (11940) мянган өрх 70-80 мянган хүнтэй байсан гэж оросын архивын баримтуудад дурдаж байна. (Моисеев В.А. *Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг.* и его положение накануне Синьхайской революции // *Алтайский вестник*. 2002. №2, 44-47). Тэгэхээр Алтайн хязгаар шинэ Монгол улсын мэдлээс тасрах шалтгаан – хасагууд, тэднийг ашигласан Манж, залгамжилсан ДИУ-ын төрийн бодлоготой шууд холбоотой.

³ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96.

1912 оны эхээр даамжрав. Ховд хотод Халхын хэрэг шийтгэх жасаанд суусан Магсаржав юлианы 1-р сарын 28(2.10)-ний шөнө Ховдоос гарч Нийслэл Хүрээг зорьжээ.⁴ Түүний бие хаврын дунд сарын шинэдээр (1912.3.19-28) Нийслэлд хүрэлцэн иржээ.⁵

Монгол улсын Засгийн газраас торгууд гүн Төмөржин, халх түшмэл Лхагва нарыг томилон гаргаж, баруун хязгаарын байдал дүрсийг хянан сурвалжилж лавлан мэдэж мэдээлэн мэдүүлэх ба бас харьяат хязгаарын олон монголчуудад цагийн байдал, засгийн бодлого зорилт зэргийг тайлбарлан ухуулах сэтгэл хүчнийг нэгтгэн хөдөлгөж Ховд хотод суугаа манж хятад сайд түшмэл цэргийн албаны хүмүүсийг хөөн зайлуулах хэргийг удирдуулахаар илгээв.

Томилсон түшмэдийг Манж-Хятадын тал 5-р сарын 27-нд шоронд хорьж эрүүдэн шүүж 7-р сарын 9-нд буудаж хороосон нь энхийн замаар асуудлыг шийдвэрлэх бололцоогүйг гэрчилж Монгол улсад дайн зарласан хэрэг болов.⁶

Түүний дээр хязгаар нутгийн “ойрадууд хятадуудыг үзэн яддаг хэрнээ Халхын язгууртнуудын төрийн хэргийн чадварт үл итгэх [ба] халхчууд биднийг муу л юманд уруу татна, сүүлд нь хятадууд биднийг хүйс тэмтрэх биз”⁷ гэсэн түгээмэл, амь бөх этгээд сэтгэлгээ, мөн “Зүүнгарыг манж нар устгаж мөхөөсөн тухай домоглон хэлэлцэж, түүнд халх нар буруутай гэж ойлгодог [ойрадууд] өөрсдийгөө Халхаас тусгай [тусгаар тогтносон] өөр улс байсан, Манжид дагаар орж эзлэгдсэнээс хойш нэг улсад багтаж байгаа, урьд Халх, Ойрад хоёр эн тэнцүү байсан гэж хэлэлцдэг”⁸ нийт ойрадуудын түүхэн дурсамж нэрмээс болж байв. Түүнчлэн, Ховдод бат суусаар байгаа хятадууд ойрадуудыг эс дагаваас цэрэглэж дайлна гэсэн айлгалт, сүрдүүлэг⁹ үүргээ гүйцэтгэсэн нь мэдээж.

Бүс нутгийн ноёд түшмэд, зарим ард иргэдийн сэжиглэнгүй, эргэлзсэн, үл итгэсэн нөхцөл байдал харин ч Ховдын манж сайдад завшаан болж Шинэ хязгаарын (Шинжаан/Синьцзян) Шар сүм, Гучэн, Манас, Үрүмч хотоос цэрэг

⁴ Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг. УБ, 1992, 17; Нямдорж Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 33; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 59.

⁵ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 61.

⁶ Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг. УБ, 1992, 17; Жамсран Л. “Ховдыг чөлөөлсөн тухай хоёр баримт”. *Монголын түүх судлалын өгүүлүүд*. I. УБ, 2000, 121-122.

⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57, 64

⁸ Сүхбаатар На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он)*. УБ, 2000, 20.

⁹ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 64.

зэвсэг үлэмжхэнийг татан ирүүлж сурган боловсруулах зэргээр ихэд сэргийлэн дайнд бэлтгэхэд таатай хөрс, ашигтай нөхцөл болж байлаа.¹⁰

Баруун хязгаарын цэрэг-улс төрийн нөхцөл байдлыг харгалзан үзсэн Нийслэл Хүрээний эрх баригчид эхний удаа Ховдын хязгаартай залгаа Засагт хан аймгийн хошуу ноён Гончигдамбыг олноо өргөгдсөний анхдугаар оны өвлийн сүүл сарын 30-нд (1912.2.18) Улиастай, Ховдын сайдаар томилжээ. Олноо өргөгдсөний хоёрдугаар оны цагаан сарын 15-нд (1912.3.3) нутагтаа ирсэн Гончигдамба Улиастай одооноос өмнө хошуутайгаа залгаа дүрвэд, баяд хошуудын ихэс дээдэстэй холбоо барьж улмаар юлианы 3-р сарын 6(19)-нд Содномжамцой, Түмэн гүн нарын нутгийн хэдэн ноёд түшмэлтэй өөрийн хүрээндээ уулзав¹¹.

Үр дүнд нь дүрвэд, баядын 6-10 хошуу* 3-р сарын 13(26)-нд Монголд дагаар орохыг шийдсэн гэдэг¹². Харамсалтай нь эдгээр хошууд улс төр болон бусад янз бүрийн шалтгааны улмаас гаргасан шийдвэрээ шууд ажил болгож чадалгүй байсаар дөнгөж 7-р сарын 9-нд Монголын хязгаарын сайд нараар дамжуулж Нийслэл Хүрээний эрх баригч нарт батлах бичгээ илгээсэн юм. Ингэж удсан явдал баяд, дүрвэдийн хошуудын эрх баригчдын дунд “Хүрээнд байгуулагдсан засгийн газартай хэрхэн харилцах, Ховдын хязгаарын цаашдын хувь заяа ямар байх талаар чуулган дарга, хошуу ноёдын дотор янз бүрийн үзэл баримтлал гарч [байсантай холбоотой ба ер нь] Ховд болон баруун хязгаарын байдал Хүрээний засгийн газрын бодож төлөвлөснөөс хүнд байсан юм.”¹³

Орон нутгийн дүрвэд баядын нөлөөтэй, хүн ам олонтой хошуудын эрх баригч нарын улс төрийн тааварлашгүй нөхцөл байдал, хааяа хааяа цухалзах нуугдмал ашиг сонирхол зэрэг нь Нийслэл Хүрээний эрх баригчдыг яаравчилж, тэднийг шахаж шаардах хэрэгтэй болсныг харуулав. Тиймээс Ховдын манж сайд

¹⁰ *Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг.* УБ, 1992, 17; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 64.

¹¹ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921).* УБ, 2010, 34; Дашдаваа Ч., Цолмон С., Наранжаргал Д., Цогзолмаа Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича.* УБ, 2011, 173; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 64.

* Зарим мэдээгээр эхлээд 6 хошуу ийн шийдсэн гэдэг. Нийт хязгаар нутгаар авч үзвэл эхний шатанд бараг гуравны нэг нь сэргэн мандсан Монгол улсыг дагахаар шийджээ. Ховдын хязгаарт “дүрвэд хоёр аймаг, Алтайн урианхайн 7 хошуу, торгууд, захчин, мянгад, өөлдийг оролцуулан хошуу 28, сум 77” (БНМАУ-ын түүх. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 190) байсан гэж үздэг.

¹² Нямдорж, Б. “Олноо Өргөгдсөн Монгол Улс Ховд, Алтайн хязгаарын олон хошуудыг дагуулсан нь”. *Studia Historica.* Том. XXXIII, fasc. 5. УБ, 2002, 60.

¹³ Сүхбаатар, На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он).* УБ, 2000, 20, 19.

түшмэдийг дүрвэд лүгээ зөвлөлдөж бодлого хийж түргэлэн зайлуулж газар орныг ариун цэвэр болгож түвшитгэх ажилагааг түргэвчлэн явуулахын тулд баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдаар Зоригт бэйс Наваанцэрэн, хавсруулж хэрэг шийтгэлцүүлэхээр Жалханз хутагт Дамдинбазар нарыг билгийн тооллын зуны дунд сарын шинийн нэгэн буюу юлианы 6-р сарын 3(16)-нд томилжээ. Туршлага, нэр хүнд, баяд, дүрвэд нарын дундах шашны нэр нөлөө, нутгийн залгаа байдал, газар орон, хүн ардтай нь төв Халхын ноёдыг бодвол илүү ойр дөт зэргийг харгалзаж ийм шийдвэр гаргажээ. Зарлиг гарах үеэр Жалханз хутагт өөрийн хошуунаас гарч Баядын нутгийг чиглэн хөдөлсөн цаг тохиожээ. Тэрээр зуны эхэн сарын 17-нд (1912.6.1) нутгаасаа мордож юлианы 6-р сарын 5(18)-нд Дэжээлин хийдэд (Увс, Хяргас сум) хүрэлцэн ирээд байхдаа зарлиг хүлээж авчээ. Удалгүй 6-р сарын 15(28)-нд араас нь Зоригт бэйс Наваанцэрэн баядад очсон юм.¹⁴ Хязгаарын асуудлыг зохицуулж цэрэг дайчилж Ховдыг дайлахад туслах ёстой сайдууд зуны дунд сарын 19 (1912.7.3)-ний орчим дэд да ван Түгээмэл нарын зэрэг хошуудыг дайрч, жанжин чин вангийн газар хүрч, Далай хан, Чин ван лугаа учирч олон хошуудын батлах бичгийг авах ба Ховдын манж нарыг бодлого хийж түргэлэн зайлуулах зэрэг хэргийг шаардан гүйцэтгэн шийтгүүлэхийг маш түргэвчлэн эрхлэх болов.¹⁵

Юуны өмнө хоёр сайд Улаангомд 7-р сарын 3-8-ны хооронд онц чуулган зарлан нутгийн эрх баригчдыг цуглуулж, хуралдав.¹⁶

Улаангомыг сонгосон нь санамсаргүй үйлдэл биш, Улаангом нь Халхад талтай нутгийн нөлөө бүхий том язгууртан ноён Содномжамцойн хошууны нутаг.¹⁷

¹⁴ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 69; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 74; Нямдорж Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 55, 58.

¹⁵ *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 39.

¹⁶ Нямдорж Б. “Р.Наваанцэрэн баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах хэрэгт хүчин зүтгэсэн нь”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн*. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014, 29.

¹⁷ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 71.

* 1912 оны 3-р сарын 6(19)-нд Гончигдамбатай уулзаад Улаангомд буцаж очсон дүрвэдийн чин ван Содномжамцойд тус хүрээний лам нар ихэрхэж “Чи Халхын газар одож, бидний улсыг хамаа (хэнд) өгвөө? Юунд халх мэт хувцас хэрэглэмой. Одоогийн отго, жинс, тамга гурвыг булаан авч тахил үйлдэн, мөн чиний биеийг эсвээс хөнгөлмуй, эсвээс байлмуй, жич өөр хүнээр ноён болгомуу” гэх зэргээр давшилж байжээ. Ардаа эзэнтэй, түлхээстэй хэрэг мэт харагдана. Бас Нацаг бэйс гэгчээс дүрвэд далай ханд бичсэн захидлын үгэнд “энэ Халхын сайд бэйсээс бидний дүрвэд нараар Ховдын манж нарыг үлдэн хөөлгөхөөр ирсэн нь лав бид нарыг хорлох санаа мөн буйзаа” гэх зэргээр үл итгэж, эсэргүүцэх санаагаа илэрхийлсэн байдаг. (Түмэнжаргал Д. “Дөрвөд,

Монгол төрөө дагахгүй, Манжийг халсан Хятадыг бараадна гэж сэтгэлдээ горьдож байсан* нь аргагүйдэн улс орноо дагах болов, эргэлзэж тээнэгэлзэж дундыг баримталж байсан нь сэтгэл шуударч, эхнээсээ Монголдоо итгэж дэмжиж¹⁸ байсан нь улам бат итгэлтэй болсон тус чуулганд орон нутгийн эрхтэн дархтангууд оролцсон явдал бүс нутгийг хамарсан улс төрийн талбарт сэргэн мандсан залуу Монголын төрийн төлөөлөгчид ялалт байгуулсан болохыг зарлан тунхагласан явдал болжээ.

Ингэж 1912 оны 3-р сарын 19-нд Засагт ханы Лу гүний хүрээнд дүрвэд, баядын Содножамцой нарын ноёд язгууртнуудтай Гончигдамба сайд уулзаж¹⁹ эхлүүлсэн улс төрийн урт удаан яриа хэлэлцээр, ятгалга үндсэндээ 7-р сарын 3-8-ны хооронд Улаангомд болсон онц чуулганаар дуусгавар болжээ гэж бас үзэж болно.

Сурвалжид энэ тухай “... тэдний улсын [ойрадуудын] эргэлзэн татгалзсан сэтгэл шулуудаж буруугаас зайлж, зөв дор хандлыг илэрхийлж, дүрвэд, урианхай, өөлд нийлсэн 20 илүү хошуу, үлгэрлэвээс тэжээсэн шувуу үүрэндээ ирэх мэт дагаар ирсэн” гэж цохон тэмдэглэжээ.²⁰

Бүс нутгийн төлөөх нийт 179-184 хоног үргэлжилсэн Монгол, Хятадын улс төрийн далдуур өрсөлдөөнд халхчууд ялалт байгуулав.

Халхаас өөр хэмээн сэтгэж, хахууль амлаж тал татан улсдаа нэгтгэж авах гэсэн Дундад иргэн улсын хүсэл, оролдлого, зүтгэл хичээл талаар болов.

“Баруун хязгаарыг тогтоох цэргийг дайчлах” ажиллагаа: Монголын Засгийн газар Наваанцэрэн, Дамдинбазар нарыг 1912 оны 6-р сарын 16-нд сайдаар томилж дүрвэд хоёр аймагт гол анхаарлаа хандуулахтай зэрэгцэн Ховдыг цэрэглэн байлдаж чөлөөлөхөөр шийдэж, арга хэмжээ авч эхлэв. Юуны өмнө дайчилгаа зохион байгуулахаар шийджээ. Тэр үед явагдсан цэргийн дайчилгааны онцлогоос хамаарч хоёр чиглэлд хуваан авч үзье.

Нийслэл Хүрээ, Халхын баруун хоёр аймаг. Олноо өргөгдсөний хоёрдугаар оны зуны дунд сарын шинийн 9-нд (1912.6.23) баруун хязгаарыг түвшитгэн тогтоох сайдад барга Дамдинсүрэн, халх Магсаржав нарыг томилж тус бүрт нь 25 цэрэг

баяд, торгууд, мянгад, өөлд, Алтай, Тагнын урианхай нарыг дагаар оруулахад Р.Наваанцэрэн, Л.Гончигдамба нарын гүйцэтгэсэн үүрэг”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн.* Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014, 35)

¹⁸ Сүхбаатар, На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он)*. УБ, 2000, 21.

¹⁹ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 266.

²⁰ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 76.

дагалдуулан Ховдын зүг илгээв. Хүн нэг бүрийн зэвсэг нь тус бүр 25 сумтай бердан буу байжээ.²¹ Ингэж хожим бүрэлдсэн цэргийн гол цөмийг төвөөс илгээсэн юм.

Монголын цэргийн эрхтнүүд найм, ес хоног давхиад 7-р сарын 1-ний орчим Улиастайд очжээ. Тэр өдөр Халхын хошууд Ховд хотыг чөлөөлөх дайнд цэрэг дайчлах зарлиг хүлээж авсан юм. Сайд нар нэмж дайчилсан цэргийг авч билгийн тооллын зуны дунд сарын 22 (7.6)-нд Улиастайгаас мордож, 6-р сарын 27 (7.10)-нд Ховдоос зуугаад км зайтай газар цэргийг төвлөрүүлэхээр бодож төлөвлөсөн ч²² хугацаандаа амжсангүй, төлөвлөсөн нь биелсэнгүй.

Гэвч нэг асуудал шийджээ. Улиастай хүргэл өртөө улаагаар явж байсан тавин цэрэг тус хотноо өөрсдийн гэсэн уналга, хөсөгтэй болсон.²³

Халхын баруун хоёр аймгаас бүгд 3 мянган (2 мянга) цэргийг дайчлан Захбулаг өртөөнд хуралдах бичгийг аймгуудын чуулганд илгээгээд билгийн улирлын тавдугаар сарын хорин таванд (1912.7.9) цааш мордов. Бараг цэрэг цугларах дараагийн болзоог товложээ гэж ойлгогдож байна, А.В.Бурдуковын мэдээлэхээр 7-р сарын 14-нөөс хэтрэхгүй цугларах ёстой гэж зарлажээ.²⁴

Улиастайгаас хөдлөхдөө манж сайдын хураалгасан усан баймили буу тавиад байсныг авч Хүрэннээс дагалдуулсан цэрэгтээ түгээн өгсөн Дамдинсүрэн, Магсаржав нар цааш замаа үргэлжлүүлжээ.²⁵ Нийслэл Хүрэннээс мордсон 50 цэрэг хүн нэг бүрийн бердан буугаар зэвсэглэсэн тул усан баймили буюу тавиад япон бууг нэмж авсан тэгээд түгээсэн гэх мэдээг хожим нэмж ирэх цэрэгт зориулж буу, галт хэрэгсэл нөөцөлжээ гэж үзлээ.

Хоёр сайд Улиастайд саатаж баруун хоёр аймгаас цэрэг татах ажиллагааг Гончигдамбын хамт зохион байгуулж, Улиастайгаас мордох үед Улаангомьн хоёр сайд ч Онц чуулганы дараа цэрэг дайчлах бичиг хошуудад илгээж эхлэв. Дүрвэдийн зүүнгараас 450, баруунгараас 250, Мянгад хошуунаас 100, Сайн ноён хан аймгийн бэйл Сандагдоржийн харьяат урианхайгаас 200 цэрэг татаж Улаангомд зургаан сарын шинийн нэгэнд (1912.7.15) цуглахыг мэдэгджээ.²⁶

²¹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 27.

²² Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 59; Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 70.

²³ *Монгол ардын журамт цэргийн дуртгалууд*. Дэд дэвтэр. УБ, 1985, 30.

²⁴ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 60.

²⁵ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29.

²⁶ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 70-71; *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 42-43.

Цэрэг дайчлах мэдээнээс үзвэл 1912 оны 7-р сарын 1–8/15-ний хооронд Засагт хан, Сайн ноёны хоёр аймгийн хошуудаас 2000 эсвэл 1200* цэрэг татаж 7-р сарын 14-нд Захбулагт хуралдуулах ажиллагааг Улиастай хотоос Гончигдамба, Дамдинсүрэн, Магсаржав нар, Ховдын хязгаараас 1000 цэрэг татаж 7-р сарын 15-нд Улаангомд цугларах ажиллагааг Улаангомоос Наваанцэрэн, Дамдинбазар нар гардан зохион байгуулахаар оролджээ.

Засаг хан, Сайн ноён хан аймаг, Ховдын хязгаараас тус бүр 1000 нийт 3000 цэрэг цугларахаас 66.6 % (2000 хүн) нь, харин Халхын Засагт ханаас 800, Сайн ноён хан аймгаас 400 цэрэг, Ховдоос 1000 цэрэг дайчлахаар дахин төлөвлөсөн бодлогоор бол орон нутгаас дайчлагдах 2200 цэргийн 54.5 %-ийг халх цэрэг бүрдүүлэх ёстой байжээ. Дээрх хоёр аль ч тоонд Монголын цэргийн хоёр сайдыг Нийслэл Хүрээнээс анх дагаж гарсан 50 цэрэг, Захчин хоёр хошуунаас сайн дураар ирсэн гэх 30 хүнийг багтаагаагүй болно.

Цэргийн тоо нэмээгүй ч зэвсэг нөөцөлж, хүн нэг бүрийн унаатай болсон хоёр сайдын цэрэг Улиастайгаас 7-р сарын 9-нд мордож хэд хоног явж 13-наас өмнө эсвэл тэр өдөр, Улиастайгаас 334-335 орчим км зайтай Захбулагийн өртөөнд ирэхэд нь шинэ дайчлан зарласан цэргүүд хуралдан ирээгүй тул арга буюу тус өртөөнөөс гурван майхан гаргуулж гол замаас нуугдмал газар буудаллан хоёр хоног болоход шинэ дайчилсан цэргүүд уван цуван ирж хүрээлэн бууж эхлэв. Засагт хан аймгийн Гончигдамба нарын 4 хошууны 80 цэрэг түрүүлж ирснээр зуугаад цэрэгтэй болов.²⁷

Хоёр сайд ирж буй чимээг авсан, Захчин Да-гийн нутагт хоёр гурван сар суусан Дамбийжанцан гэгч тэр орчмоос гучаад хүн цуглуулж дагуулан монголын цэрэг Ховдын ойролцоо газар буухад угтаж, билгийн улирлын зуны адаг сарын шинийн нэгэнд (1912.7.15) сайд нартай уулзан цэрэгт нь элсэв.²⁸

Цэргийн үндсэн хүч болох ёстой Засагт хан, Сайн ноён аймгийн цэрэг хараахан хүрэлцэн ирж амжаагүй л байлаа.

Эдгээр хэсэг бусад мэдээнүүдээс харвал 7-р сарын 13-наас 15-ний үед, Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын хоёр сайд Захбулагийн өртөөнд сууж байхад

* Сайд Гончигдамбаас Жалханз хутагтад илгээсэн захидалд, баруун хоёр аймгаас нэгжгээд мянган цэрэг зарлаж шаардан тушаагаад зохих газраа элч бичиг явуулснаа мэдэгджээ. (*Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 75-76) Өөр нэг мэдээгээр сүүлд 2 мянга биш харин Засагт хан аймгаас 800, Сайн ноён хан аймгаас 400 цэрэг татахаар болжээ. (Очирбат Г, Банзрагч Ч, Мижээхүү Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 91)

²⁷ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29.

²⁸ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 10-11.

монгол цэргийн тоо хамгийн ихдээ 160 (Нийслэл хүрээ, Засагт ханы 4 хошуу, Захчин 2 хошууны 50+80+30) орчим хүнд хүрчээ.

Харин зарласан бичиг дагуу 7-р сарын 15-ний орчмоос шинэ дайчилсан цэргүүд уван цуван ирж буужухуй. Засагт хан аймгийн 400-гаад цэргийг Сүжигт гүн Сэтэвцэдэнсүрэнжав удирдан очжээ.²⁹ Зарим судлаач Засагт хан аймгаас энэ үед 800 орчим цэрэг ирсэн гэж үзсэн³⁰ ч сурвалжид Засагт хан аймгийн хориод хошууны бүгд 400-аад цэрэг ирснийг хүлээн авснаа Дамдинсүрэн нар айлтгасан мэдээ бий.³¹ Тиймээс Засагт ханы хориод хошууны 400 орчим цэрэг (урьд 7.13-ний орчим ирсэн 80-тай нийлээд) 7-р сарын 15-наас 19-ний хооронд Ховдыг дайлах цэрэгтэй Захбулагт нийлжээ гэж үзэх үндэслэлтэй. Чингэснээр Ховдыг дайлах монгол цэргийн нийт тоо 7-р сарын 19-ний орчим 480-д хүрчээ.

Бараг таван зуун хүнтэй болсон монгол цэрэг Захбулагаас мордож Захбулагаас 55 орчим км харин Ховдоос 40 мод газар (42.7-43 км) зайтай³² Хар Усны дэргэд бүхүй Ганц Харганы өртөөнд зуны сүүл сарын 6-нд (1912.7.20) шилжин байрлав. Х.Чойбалсан “энэ үед хуучин, шинэ цэрэг, морь гурван зуугаад болжухуй” гэж бичжээ.³³

Үнэн хэрэгтэй монгол цэргийн тоо үүнээс хавьгүй их болсон юм.

Тогтох тайжийн харьяат болон барга, солон, дагуур нийлсэн 48 цэрэг ирэв.³⁴ Мөн Андрей Федорович Васильевийн сургасан зуутаас 80 цэрэг ирсэн байна. 1912 оны 3-р сарын 10(23?)-нд Монголд ирсэн Өвөрбайгалын хасаг цэргийн Читийн 1-р хорооны есаул А.Ф.Васильев юлианы тооллын 4-р сарын эхээр (1912.4.14-23) эхний зуутыг сургаад юлианы тооллын 6-р сарын дундуур (1912.6.25-7.1) төгсгөжээ. Дараагийн сургалтад туслуулахаар үлдээсэн хорин цэргээс бусдыг даруй Ховд руу илгээсэн гэдэг.³⁵

Багцаагаар 6-р сарын 25-наас 7-р сарын 1-ны хооронд тэднийг Ховд руу илгээжээ. Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын 50 цэрэг эхлээд Улиастай хүрч, дараа нь Улиастайгаас гарч Захбулагт хүрэхэд 14 хоног зарцуулсан хугацааг баримталвал есаул А.Ф.Васильевийн сургасан цэргүүд, Дамдинсүрэн, Магсаржав нарыг Хар Усны өртөөнд шилжин байрлах үеэр эсвэл шилжин байрлаад удаагүй байхад нь ирж нэгдсэн байх магадлалтай.

²⁹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29; Очир А, Гэрэлбадрах Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*. УБ, 2003, 74.

³⁰ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 84.

³¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 202.

³² Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 71.

³³ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 30.

³⁴ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 80-81.

³⁵ Дальний Востокъ. №3, 21-го января 1913 г. *Свѣдѣнія из періодической печати*. Иркутскъ, 1913, 3; *Монгол-Оросын цэргийн хамтын ажиллагаа (1911-1946)*. Баримтын эмхтгэл. I боть, 1911-1936. УБ, 2007, 51, 412.

Ингэснээр 7-р сарын 20/21 гэхэд монголчууд 610 орчим цэрэг цуглуулж чадсан бөгөөд 402 орчим нь бердан, усан баймили зэрэг буутай байв.

А.В.Бурдуковын бичсэнээр бол Хар Ус нуурт байсан монгол цэргийн 200 нь берданаар зэвсэглэсэн байжээ.³⁶

Зөрүүтэй баримтуудаас үзвэл нэг бүрийн буудлагын зэвсгээр нийт бүрэлдэхүүний 65.9 % нь хангагдсан ба дөнгөж 21% буюу 130 орчим цэрэг л дарийн утаа үнэрлэсэн эсвэл цэргийн сургалтанд хамрагджээ. Цугларсан цэргийн дал наяд нь барга, горлос, солон, дагуур, захчин нараас бүрэлдэж байв. Үлдсэн нь халх цэрэг юм.

Дамдинсүрэн, Магсаржав нар 1912 оны 7-р сарын хоринд Ховдын босго өртөө Хар Усанд ирсний дараа цэргээ хороо, анги, аравнаар тэгшлэн засч, арван хүнд галын дарга, тавин хүн тутамд ангийн дарга, дөрвөн анги тутам хорооны дарга, жагсаалын дарга, бичээч томилов.³⁷

Хар Усанд дөрөв хоноод 7-р сарын 24-нд монгол цэрэг Ховдоос баруун өмнө 10 хэм орчим чигт, бараг 7 км зайд орших Талын Хайрханд шилжин байрлав. Хар Уснаас Талын Хайрхан хүртэл ойролцоогоор 44-45 орчим км зайтай.

Монгол цэрэг хэрхэн шилжин байрласан, замдаа яаж явсан, юу тохиолдсон талаар Х.Чойбалсан номондоо: монголын цэргийн удирдлага 7-р сарын 24-ны “тэр үдэш цэргийн буудал хороог нүүлгэж [урагшлахаар шийдвэрлэж] 4 анги харуул [гарган хөдлөв]. Харуулын тэргүүч ангид Магсаржавын бие хориод цэрэгтэй Модон овоог чиглэв. Нөгөө нэг анги нь 10 цэрэг Алаг толгойг чиглэн явав. Нэгэн анги нь 4 хүн Модон овооны зүүн талд ойрхон бүхий Эмээлт хөтөлийг чиглэв. Эдний дараагаар их цэрэг дагалдан явж байв. Учир нь хятадын дайснаас эдгээр газруудад суулгасан хэмээх харуулын цэргүүдээс эсэргүүцэх буюу ар талаар гэнэдүүлэн ороож магадгүй хэмээн сэргийлсэн болой. Ийнхүү явж байхад Ховдын дайснууд мэдэж мөнхүү хотын өмнөд талаар орогнож? (brünaju?) байлдахаар завдахад Магсаржав ба зүүнгар болж явсан цэргүүд морьдыг тал газар уяж хол хол тархан сууж хааяа нэг буудаж байхад тэдгээр хятад цэргүүд баахан буудаж бужигналдан үймэх завсарт монгол цэргүүд харуулын хойгуур явж Ховдын баруун өмнө бүхүй Талын Хайрхан хэмээх газар очиж буудаллав. Хятадын харуулын цэрэг ч үзэгдсэнгүй. Хятад цэргүүд буцаж хотод ...”³⁸ орсон гэж өгүүлсэн билээ.

³⁶ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 71.

³⁷ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 192; Гангааням С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993, 13.

³⁸ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 33-35.

Талын Улаан буюу Талын Хайрханыг сонгосон нь учиртай байх. Нэгд, Алтайн Шар сүм (Тулт)-ээс Алтайн уулсыг давж ирдэг хамгийн дөт замыг хаах, хоёрт, Ховдоос цэрэг гарч ирэнгүүт даруй мэдэх боломжтой юм. Уулнаас хааш хаашаа 15 км газар хараатай, задгай талд байршилтай нь морин цэрэгт тохиромжтой, эгзэгтэй цагт маш түргэн маневарлах боломж олгоно гэсэн үг.

Монгол цэрэг Талын Хайрханд ирж байрласны дараахан Сайн ноён хан аймгийн 300 цэрэг хамгийн түрүүнд нэхэн гүйцэж иржээ.³⁹

Мөн Тагна урианхайгаас сайн дурынхан иржээ. “Эдгээр шинэ цэргүүдийг ирэх замын ялدامыг дагуулан буудаллуулав.”⁴⁰

Тал Хайрханд дагуулж ирсэн 610 цэрэг дээр нэмэгдэж шинээр цэрэг ирснээр тоо нь нийт мянгад хүрэв.⁴¹

Нийслэл Хүрээний эрх баригчид 8-р сарын эхээр Ховдын цэргийн хүчийг зузаатгахын тулд дахин цэрэг илгээхээр шийдвэрлэж 8-р сарын 2-нд Хайсан гүнд цэрэг захируулан өртөөгөөр мордуулахаар болов. Зүүн хоёр аймаг, Нийслэл Хүрээний 300 цэргийг өртөөгөөр өдөр бүр нэг ангиар (50 хүн) илгээж эхлэв. Хайсан гүн өөрөө зуны сүүл сарын 23 (1912.8.6)-нд Нийслэл Хүрээнээс мордож 12 хоног явж Улиастайд намрын эхэн сарын шинийн 5 (1912.8.17)-нд иржээ. Хайсан гүн Улиастайд ирээд 3-4 хоногт багтаан “Улиастайн сайд ба аливаа газраас нэгэн сарын хэрэглэлийг батлуулан авч харьяат цэргүүдийн хамт мөн шинийн 8 (8.20)-нд хөсгөөр мордож”⁴² Ховдыг зүглэв.

Хайсан гүний ерөнхийлөн захирсан цэргийн эхний ээлж Улиастайд зургаан сарын 30 (8.12)-ны өдрөөс өмнө ирсэн байна.⁴³

Тэгэхээр 300 хүнтэй цэргийн бүлгийн эхний анги Нийслэлээс 8-р сарын 1 гэхэд гарсан гэсэн үг. Насантогтохын захирсан Нийслэлийн эхний зуут Ховдод 8-р сарын 14-нөөс – 18-ний хооронд иржээ. Үүнийг Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын 8-р сарын 27-ны айлтгал бичгийн “Мэйрэн тогосын отго Насантогтох болбоос хамт явсан гүн Хайсангийн цэргээс өөрийн цэргийг авч тэргүүлэн довтолгон зүтгэн ирж Ховдын шинийн наймны өдөр байлдахад тэргүүлэн”⁴⁴ оролцсон гэж мэдүүлсэн баримт гэрчилж байна.

³⁹ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 60.

⁴⁰ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 35.

⁴¹ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 28-29.

⁴² Болдбаатар, Ж. Чин зүтгэлт Хайсан гүн. УБ, 2002, 28-29.

⁴³ Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун). Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 92.

⁴⁴ Дэндэв, Л. Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921). Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 210.

Ховдыг дайлах цэрэгт 1912.6.23-наас – 8.14/18-ний хооронд Нийслэл Хүрэнээс илгээсэн, хүч нэмэгдүүлсэн цэргийн тухай товчоог хүснэгтээр харуулья.

Хүснэг 1.

	Цэргийн тоо	НХ-нээс мордсон	Улиастайд ирсэн,мордсон	Ховдод ирсэн
Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын цэрэг	50	1912.6.23	- 1912.7.1 - 1912.7.9	1912.7.13-нд Захбулагт ирсэн
Есаул Васильевийн сургасан зуут	80	1912.6.25/7.1	?	1912.7.20-24-ний хооронд Хар Усны өртөөнд ирсэн
Тогтохын харьяат болон барга, солон, дагуурчууд	48 (23)	?	?	1912.7.20-24-ний хооронд Хар Усны өртөөнд ирсэн
НХ-ний 1-р хороо (Насантогтохын хороо?) Халхын зүүн хоёр аймгийн цэрэг	100? 200?	1912.8.1-8.6 өдөр бүр 1 ангиар мордсон	Эхний анги 1912.8.12 эсвэл 12-ноос өмнө Улиастайг дайрч өнгөрсөн	1912.8.14-18-ний хооронд Ховдод ирсэн байх?
Бүгд	478			

Нийслэлээс илгээгсдийн бусад цэргээс ялгарах нэг онцлог бол бүгд бердан винтов (карабин)-р, зарим цөөн хэсэг нь усан баймили зэрэг винтовоор зэвсэглэсэн ба 180-230 нь цэргийн хэрэгт их бага хэмжээгээр сургагдаж бэлтгэгдсэн, харин 23-48 нь байлдааны зохих түвшний туршлагатай цэрэг байсанд оршино. Тэр цагийн Европ маягийн армийн шинжид бага ч гэсэн дөхөж очсон цэрэг гэж ойлгож болох талтай.

Орон нутгаас татагдсан цэрэг дотор жин дарах тоо олонтой нь Засагт хан, Сайн ноён хан аймгийн хошуудаас дайчилсан цэргүүд болох бөгөөд дайчилгаа хэрхэн явагдсан байдлыг мөн хүснэгтээр харуулья.

Улиастай төвтэй дайчилгаа: Гончигдамба, Жалцанцэдэнгомбо		
Төлөвлөсөн нь	Бодит хэрэг дээрээ	Ховдод хүрэлцэн очсон нь
1. Эхний удаа ЗХ аймгаас 1000 цэрэг татах ёстой байсан. 2. 2 дахь удаа ЗХ аймгаас 800 цэрэг татах болсон гэж судлаачид үзсэн	ЗХ аймгийн Гончигдамба нарын 4 хошууны 80 цэрэг	Захбулагт 1912.7.13/14 гэхэд ирсэн.
	Үлдсэн хошуудын 400 (320?) цэрэг	Захбулагт 1912.7.15-19-ний хооронд ирж нэгдсэн
1. Эхний удаа СНХ аймгаас 1000 цэрэг татах ёстой байсан. 2. 2 дахь удаа СНХ аймгаас 400 цэрэг татах болсон гэж судлаачид үзсэн	СНХ аймгийн цэрэг 300 хүн	Талын Улаан (Хайрхан) ууланд монгол цэрэг буудалласан хойно буюу 1912.7.24-26-ний хооронд ирсэн байх магадлалтай?
Бүгд: 2000 эсвэл 1200	700	

Улаангомьн чиглэл. Наваанцэрэн, Дамдинбазар нар 7-р сарын 3-8-ны үед Улаангомд болж өнгөрсөн чуулганы үр дүн болох дагаар орохыг илэрхийлсэн батлах бичгүүдийг дээд газраа мэдүүлэх их ажлын хажуугаар дайчилгаа зохион байгуулжээ. Чухам цэрэг дайчлах ажил, хошуудыг дагаар оруулах ажиллагаатай холбоотой явагдсан онцлогтой.

Улс төрийн талбарт байгуулсан ялалтаа баталгаажуулж цэргийн талбарт амжилт олохын тулд Наваанцэрэн, Дамдинбазар нар онц чуулганы дараа билгийн улирлын тавдугаар сарын хоёрдугаар хагаст (7-р сарын 6/8-наас хойш) орон нутгийн ихэс ноёдод цэрэг гаргахыг мэдэгдэж бичиг илгээж эхлэв. Дүрвэдийн зүүнгараас 450, баруунгараас 250, Мянгад хошуунаас 100, Сайн ноён хан аймгийн бэйл Сандагдоржийн харьяат Хэмчиг голын урд этгээд, Тагнын нурууны ард байрлах хошууны урианхай нараас 200 цэрэг татахаар тооцоолж, Улаангомьн газар зургаан сарын шинийн нэгэн (1912.7.15) гэхэд бэлэн цугларсан байхаар тушаан төлөвлөжээ.⁴⁵

Ховдыг дайлах цэргийн гуравны нэгийг дүрвэд хоёр чуулганаас дайчлахаар Монголын Засгийн газар төлөвлөсөн бололтой.

Дайчилгааны ажлыг зохион байгуулж эхлэхтэй зэрэг шахуу Ховдын манж нарыг зайлахыг мэдэгдэж шаардсан бичгийг 7-р сарын 8-нд илгээжээ. 7-р сарын

⁴⁵ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 70-71; *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 42-43.

11-нд бичиг хүлээж авсан⁴⁶ Ховдын манж-хятад сайд нарын өгсөн хариунаас (7.12-15 хооронд хариу ирсэн байх?) байлдах нь гарцаагүй болсныг тэд гүйцэд ойлгов. Ингээд сайдууд “цэргийн сүрийг бадруулах нь чухал болов уу хэмээн дүрвэд, урианхайн газраас мянга илүү цэрэг” дайчилж зургаан сарын шинийн нэгний (7.15) дотор Улаангомьн газраа бэлэн цуглахаар төлөвлөсөн ажлаа бодит хэрэг болгохоор зорьж яаравчлах болов.

Дайчилгаа эрчимжиж дүрвэд, баяд хошуудын ноёдоос цэрэг бэлтгэх ажлыг эрчимжүүлэх болсныг А.В.Бурдуков ч ажиглаж, бид зусландаа гарсан үед 6-р сард хошуудын ноёд цэрэг татах явдлыг түргэгсэсэн гэж бичжээ.⁴⁷ Юлианы 6-р сарын сүүлээр ажиглагдсан идэвхжил нь григорианы 7-р сарын 8-13-нд онолдох нь дээр дурдсан баримтуудтай таарч байна.

Гэсэн хэдий ч дайчилгааны явц Ховдод үүсээд байгаа дайны цагийн нөхцөл байдлаас хоцорсоор байсан тул Ховдоос Дамдинсүрэн нар тэднийг цэргээ түргэн авч ирэхийг шаардах нь нэмэгджээ. Энэ тухай Дамдинбазар, бэйс Гончигдамбад бичсэн захиандаа мэдэгджээ. Түүнд “дүрвэд, урианхайн газраас мянга илүү цэрэг гаргаж зарлан тушаасан нь хараахан гүйцэлдэн чадахгүй хүлээлгэн атал сая гүн Дамдинсүрэн нараас Хутагт миний биеийг Хар Ус өртөөгөөр иртүгэй хэмээн шаардан ирсэн учир Улаангomoос шинийн 5 (7.19)-нд гарч сайд Зоригт бэйс, Да жанжин чин ван нарын хамтаар хөсөг хэрэглэлээр аялан явж буй нь замын зуур бороо үргэлжлэн тохиолдож баахан боогдон буй боловч яаравчлан явахуйг” хичээж байгаагаа мэдэгджээ.

Захианаас үзвэл, Захбулагт Засагт хан аймгийн цэргүүд цувж ирж байсан үеэр буюу зуны адаг сарын шинийн таванд (1912.7.19) Улаангом орсон сайдууд уул газар цугларах цэргийн тоо гүйцээгүй ч бэлэн цугларсан цэргийг авч Ховдыг чиглэн хөсөг хэрэглэж морджээ. Зам зууртаа дүрвэд, баяд хошуудаас дайчлах цэргийн тоог гүйцээсэн бололтой, чухам хаана хэзээ гэдгийг нарийвчлах боломжоор тааруу байна.

Сайд нар дайчлагдсан орон нутгийн цэргийн хамт мянгад хошуунд ирэхэд тус хошуунаас 20 цэрэг элсэн орохын сацуу 20 морийг цэргийн агтанд бэлэглэжээ.⁴⁸

⁴⁶ *Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл. Баримт бичгийн эмхтгэл (1900-1914)*. УБ, 1982, 145-146; Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 99 зүүлт 311.

⁴⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 73.

⁴⁸ Бадамхатан, С.” Мянгад хошууны угсаатны байдал”. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд*. II боть. УБ, 2004, 235.

Багцаагаар 7-р сарын 30-наас 8-р сарын 3-ны хооронд Ховдын ойр Мянгад хошууны нутагт ирсэн Дамдинбазар нар тус хошууны нутагт хэсэг сууж байгаад долдугаар сарын эхээр (8-р сарын 13-15?) Ховдод ойртжээ. Дилав хутагтын дуртгалд Жалханз хутагт “хотын дэргэд бүхий Шар сүмийн ойр зүүнтээ байх Ямаат хэмээх уулын өвөрт хүрээ” буусан гэж тэмдэглэжээ.⁴⁹

Дамдинбазар, Наваанцэрэн сайд Ховдод яг хэдэн цэрэг авчирсныг гэрчлэх баримтууд байна. Сайд бэйс Гончигдамбаас ДХБЗШ Яамны сайд Цэрэнчимэдэд өргөсөн бичигт “Жалханз гэгээн, Зоригт бэйс нар 700 гаруй хүн ...” Ховд руу илгээсэн тухай өгүүлдэг.⁵⁰

Мөн байлдаанд идэвх зүтгэл гаргасан ноёд, түшмэд, цэргийг шагнасан нэрсийн жагсаалт бүхий өөр нэг баримтаар анги захирч ирсэн сумын занги, залан, орлон хөөгч 18 хүний нэр дурдагдсан нь хязгаараас нийтдээ 900 цэрэг татагдсаныг гэрчилж байна. Дан ганц дүрвэд, баяд цэргийн тоо биш нь ойлгомжтой. Алтайн урианхай, өөлд цэргийн тоотой нийлээд 900 болсныг энэ мэдээ гэрчилж байна. Учир нь айлтгалд дурдсан 13 ноёны нэр дунд алтайн урианхайн Цагаанбилэг, өөлдийн Ламжав нарын 3 ноёны нэр байгаа нь тэд нэг хороо (200 орчим?) цэрэг дагуулж ирснийг харуулж байна.⁵¹ Гэхдээ алтайн урианхай, өөлд цэрэг дүрвэд, баяд цэргээс түрүүлж ирсэн нь дараах баримтаас харагдана.

Тагнын урианхайгаас ирсэн цэрэгтэй нэгдэж 300 хүнтэй болсон өөлд, урианхай цэргийг Шар сүмийн хажууд байрлаж байхад нь дэргэдүүр нь 7-р сарын хорин хэднээр Алтайн Шар сүмээс ирсэн 40 хятад цэрэг Ховд руу тоох ч үгүй явсаар хот орсон⁵² гэх мэдээг үндэслэвэл урианхай, өөлд цэргүүд дүрвэд, баяд цэргээс түрүүлж 7-р сарын хорин хэдэн гэхэд Ховдод ирчихсэн байсан юм.

Дурдсан тус хоёр баримт нь Улаангомоос хоёр сайд 700 гаруй (замд нь элссэн мянгадын 20 цэрэгтэй нийлээд 720) цэрэгтэй ирснийг баталж байна.

Зэр зэвсэг, сум галт хэрэгсэлийн хангалт. Дайнд хүний хүчин зүйл хэзээд чухал байсан ч муу зэр зэвсэгтэй, өлсгөлөн, хувцас хэрэгсэл хэр тааруу армийн тулалдах чадвар асуудалтай байх нь мэдээж. Монголчууд “ойрын дайн байлдаан үзээгүй бөгөөд зэвсэг хэмээх нь хошуудын хадгалж байх нум сум, хуяг дуулга зэрэг нь хааяа хууль ёсоор байцаан бүртгэхэд үзүүлэхээс бус хэрэглэж болох юм

⁴⁹ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 89; Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 8.

⁵⁰ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 60.

⁵¹ Дашням, Г., Гантулга, Ц., Сүхбаатар, На. *Баруун Монголын хан, хэргэмтэн, засаг, тайж, түшмэд, ямба олсон лам, суусан газар орныг байцаасан цэс оршив*. УБ, 2003, 23-36, 39-48.

⁵² Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 78.

үгүй” байжээ. Зарим хошууны санд мэр сэр “хуучин машит буу, замагт буу” гэх хуучны зэвсэг байсан л бололтой. Гэвч хошууд сангийн зэвсэг гэхээр зүйлгүй байсан тул Ховд руу дайлаар мордогсод нутгаасаа гарч төвлөрсөн газарт ирэх хүртэл бороохой шийдэм, цөөн хэдхэн цахиур буутай байх явдал ердийн үзэгдэл байжээ.⁵³ Яаж ийгээд хүн хүч цуглуулах нь нэг өөр хэрэг харин түүнийг зэвсэглэж, сургаж цэрэг болгох нь ярвигтай түвэгтэй, хугацаа шаардсан няхуур ажил болох учраас Дамдинсүрэн, Магсаржав нар Ховдыг явуут довтлолгүй энэ бүх асуудлаа цэгцэлж байж дайрахыг бодсон байх магадлалтай. Тиймээс хоёр цэргийн сайд Улиастайгаас цааш мордохдоо тавин цэрэгтэй хэрнээ нэлээдгүй хэрэгсэл, хангамж авч явсан юм болов уу. Г.Очирбат нарын үзэхээр тэд 7-р сарын 9-нд Улиастайгаас мордохдоо “сангаас морь 500, тэмээ 150, хөтөч 63 хүний хамт мөн их буу 8, орос буу 174, урт богино жад 51, төмөр хуйтай сэлэм 69, ширмэн бортого 12-ийг дарийн хамт, хайрцаг нэг бүрт 2000-г агуулсан 24 хайрцаг сум, нэг бүрт 20-г агуулсан бууны 66 боодол сум, шинэ бамбай 300, хуучин бамбай 184, гуулин хэнгэрэг 2, гуулин бүрээ 3, шинэ цагаа майхан 22-г ... Засагт хан аймгийн ... 8 хошуунаас агт морь 300, тэмээ 100-г нэмэн дайчилж” авч явжээ.⁵⁴

Дамдинсүрэн, Магсаржав нар агт морь 800, тэмээ 250, 49320 сум, дарьтай 12 ширмэн бортого болон орос буу гэх нэртэй 174 буудлагын зэвсэг авч явжээ. Тэдэнд туслуулахаар 63 хөтөч гаргасан бололтой. Тэд хүрэх газарт хэрэгслийг аваачих үүрэгтэй байсан гэж таамаглаж байна. Улиастай Ховдын 14 өртөөнд тус бүр хоёр л өрх айл үйлчилж байсан тул энэ их хэмжээний хэрэгсэл хангамжийг хүчрэхгүй нь ойлгомжтой. Тиймээс эдгээр хөтөч нэртэй 63 хүн тээврийн ангийн үүрэг гүйцэтгэжээ.

Захбугагт байх үеийн монгол цэрэгт Нийслэл Хүрээнээс авч гарсан 50 бердан буу, Улиастайгаас авсан японы 50 усан баймили буу болон ямар загварынх нь мэдэгдэхгүй 174 орос буу нийт 274 буу, 50570 сумны нөөц хуримтлагджээ. Цэргийн тоо 480 байсан билээ.

Монгол цэрэг 7-р сарын 24-нд Талын Улаан ууланд шилжин байрлаад нэмэлт хүчний тоо эрс нэмэгдэхийг тооцоолж дараагийн томоохон хангалтыг бичиг илгээж авчээ. Үүнд, 1152 сумтай 35 хайрцаг, 500 ширхэг бууг авчруулжээ.⁵⁵

⁵³ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 9; Гангааням С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993, 143; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79.

⁵⁴ Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 91.

⁵⁵ Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 91.

Улиастай руу 8-р сарын эхээр элч зарж “их бага бирдаан бууны сум тус тус түмээд, урьд Оросоос ирсэн 1000 бууны дутуу 140 бууг элч зарж, нэн түргэлэн хүргэж ирүүлсүгэй хэмээхийг уламжлан сонсгож, захитугай”⁵⁶ гэсэн өөр нэг баримтаар эхний хүсэлтийн дараа дахин гуравдахь удаа сум, буу нэмж захижээ.

7-р сарын 9-нөөс 8-р сарын эхэнд холбогдох тус гурван мэдээгээр бол лав 109640 сум, 814 буу, 69 сэлэм, 484 бамбай, 8 ширхэг хуучны их буу (жижиг нищаль байх), 800 морь, 250 тэмээний хангалт авсан байх учиртай.

Хар Ус өртөөнд байхад Нийслэлээс ирсэн 128 цэрэг сургалтанд хамрагдсан ба дайн байлдаанд орж байсан туршлагтай цэргүүд учраас хувийн буудлагын зэвсэгтэйгээ ирсэн байх учиртай гэсэн таамаг зөв гэж үзвэл, мөн 50 бердан, 50 усан баймилитай нэгтгэвэл нийт 228 буу болох ба Талын Улаанд байрласан монгол цэрэг 7-р сарын хорьд гэхэд 1042 буудлагын зэвсэгтэй болсон байх учиртай. Тэр үеийн монгол цэргийн тоог мянга орчим гэж бичих нь элбэг. Зуун хувь буудлагын зэвсгээр хангагдсан дүр зураг харагдаад байгаа юм даа. Дээрээс нь буу болгон зуу давсан сумны нөөцтэй байж болох тооцоо гарч байна. Учир нь нийслэлээс авч гарсан 50 берданд тус бүр 25 сум өгсөн, гурван баримтын 109640 сумыг нэгтгэвэл нийт 110890 сум монгол цэрэгт байжээ.

Гэхдээ сая өгүүлсэн мэдээн доторх тоо баримт дансных уу эсвэл бодитой хэрэгжсэн ажиллагааны дүн үү гэдгийг ялгахгүйгээр шууд хэрэглэвэл монгол цэргийн хүн хүчний баримт тоон дээр гаргасан алдааг давтах нь мэдээж.

Нийслэл Хүрээнээс ирсэн 128 хүн зэвсэггүй мордсон бол бууны тоо 914 болно. Зэвсэг захисан баримтаас хамгийн олон тоотой 500 ширхэг бууны асуудал эргэлзээтэй гэвэл монголчууд 7-р сарын хорьдын үед ердөө 274 ширхэг буутай байсан гэсэн үг. Хожим 8.3-нд олзны 80 буу, 8.3-наас хойш захисан 140 буу, 8.14-ноос хойш ирсэн Хүрээний хорооны цэрэг 100 буутай гэвэл 8.20 гэхэд дөнгөж 594-794 буутай болсон гэсэн үг.

Нийслэл Хүрээ, Улиастайгаас зохион байгуулсан хангалтаас гадна дайны олзны буу зэвсгээр цэргээ хангасан нэг л удаагийн тохиолдол байна. Үүнд, 1912.8.3-ний өдөр баргын хориод цэрэг, Тогтох тайжийн 7 цэрэг, халхын 300, тагна урианхайн 87 цэргийг Дамдинсүрэн ерөнхийд нь захирч Бугат хошуугаар ирсэн хятадын 140 орчим цэрэгтэй тулалдаж бүрэн устгасан ба 80 буу, 10 мянган сум олзолжээ. Энэ “зэвсгээр дүрвэд, баяд, урианхайн цэргүүдийг зэвсэглэв.”⁵⁷

⁵⁶ Түмэнжаргал, Д. *Монголын лам, ноёдын мянган захидал*. III. УБ, 2010, 59-60.

⁵⁷ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 84.

Буу, сумтай холбоотой баримтуудыг нэгтгэвэл 8-р сарын 4 гэхэд 1200 хүнтэй болсон монгол цэрэгт: 944 бердан, 50 усан баймили, 80 уяан чиеэн, барга, Тогтох тайжийн харьяат нарын загвар нь мэдэгдэхгүй 48 орчим буу нийт 1122 буудлагын зэвсэг, 119640 сум хийгээд 8 пицаль* -тай байсан тооцоо гарч байна.

Мөн 800 морь, 250 тэмээг хангалтаар, 180 морийг худалдааны пүүснээс авч, 90 морь, 80 тэмээ, 2 луус олзолсон мэдээ байдаг. Нийт 1070 агт морь, 330 тэмээтэй байжээ. Энэ тоонд Улиастайгаас унаажсан Нийслэлийн анхны 50 цэрэг, Засаг хан, Сайн ноён хан, Дүрвэдийн 2 аймаг зэрэг орон нутгаас татагдсан цэргүүдийн хувийн унааг оруулаагүй. Тэд доод тал нь 1800 агт морьдтой байх ёстой.

Ховдын манж амбан цэргээ бэхэлж, хүчээ зузаатгасан нь

Манжийн үеийн хууль заавраар бол Ховдод доод тушаалын түшмэл 15, ногоон тугийн түшмэл 1, доод албаны 8 түшмэл, морьтой, явган цэрэг 224 манж цэрэг, цалин идэх 100 монгол цэрэг, яам тамгын газрын хар бор ажилд зүтгэх 20 цэргийн хөтөл гэсэн орон тоотой байжээ.⁵⁸

Гэтэл А.В.Бурдуковын бичснээр 1912 оны хоёрдугаар сар орчим мянгаад хүнтэй Ховд хотод зуугаад хүнтэй цэргийн жижиг хороо байсан гэнэ.⁵⁹

Ер нь А.В.Бурдуков өөрөө ч Ховдын манж-хятадын цэргийн анги хэдэн хүнтэйг яг нарийн мэдэж байсан эсэх нь эргэлзээтэй харагддаг. Учир нь “Сибирийн амьдрал” сонины 2-р сарын дугаарт “100 гаруй хятад цэрэг” байна гэж бичиж байснаа В.Л.Котвичид 3-р сард бичсэн захидалдаа “Ховдод 160 хятад цэрэг байгаа ч өрөвдөлтэй дон кихотууд шиг байдаг”⁶⁰ гэж дуулгажээ. Палт ван 5-р сард Алтайн ерөнхий захирагчаар томилогдож Пу Жунь-д туслахаа амласны дараа Ховдын байдал эрс өөрчлөгдөж, манж-хятадууд цэргээр сурган бэлтгэх нь эрчимжиж “бараг хоёр мянгаад хүнтэй гарнизонтой болж чадахаар байлаа” гэж үзсэн байх

* Улиастайгаас авч явсан “их буу” гэдэг нь үнэн хэрэгтээ XVII/XVIII зууны үеийн пицаль (hand canon) буу бололтой. 1923 онд Монголд ирж их бууны сургалт явуулж байсан Н.С.Соркиний дуртгалд, нэгэн өрөөнд байрлуулсан дөнгөж цуглуулж эмхэлж эхэлсэн их бууны музейгээ бид Хатанбаатарт үзүүлэх үеэр тэр XVII зууны үеийн нэгэн гар пицаль авч яаж бууддагийг биднээс асуулаа. Мэдэхгүй учир сандрахыг минь ажаад Хатанбаатар нэг цэрэг дуудаж өвдөлгүүлээд мөрөн дээр нь бугаа тавь яаж бууддгийг үзүүлсэн юм. Биднээс нэг маань энэ гурван зуугаад жилийн настай пицалийг та яаж мэддэг юм бэ? гэж асуухад Магсаржав инээгээд, яг ийм бугаар ердөө 11 жилийн өмнө Ховдод монголын босогчдын ангийг даргалж байхдаа буудаж байснаа ярьсан гэсэн мэдээ хадгалагдаж үлджээ. (Соркин Н.С. *В начале пути*. М, 1978, 108) Тиймээс Улиастайгаас авч мордсон гэх 8 их буу гэгч үнэн хэрэгтээ пицаль бололтой.

⁵⁸ Сүхбаатар, На. *Ойрад монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд*. II. УБ, 2001, 15-16, 18.

⁵⁹ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 28.

⁶⁰ Дашдаваа, Ч., Цолмон, С., Наранжаргал, Д., Цогзолмаа, Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича*. УБ, 2011, 172.

юм. Хоёр мянган байсан гэж үздэг судлаачид бас бий.⁶¹ Хятад түүхчдийн бичихээр 1912 онд Ховдын сайд Пу Жуний мэдэлд 360-370 цэрэг байжээ.⁶²

Аргын тооллын 5-р сарын хорьдын үед холбогдох нэг дурсамжаар бол Ховдод мянгаад цэрэг сууж байсан гэх мэдээ байна. Хоёр сарын дараа буюу 7-р сарын 13-20-ны үед хамаарах архивын мэдээг үндэслэж Ховдод манжийн мянгаад цэрэг байсан гэж монголын түүхчид бичдэг.⁶³

100, 360-370 эсвэл 1000 эсвэл бүр 2000 байсан гэх асар зөрүүтэй тоонууд судалгааны бүтээлүүдэд дурдагдаж байгаа нь асуудлыг чухалд авч үзэлгүй баримтыг шууд тусгасантай холбоотой учир, бид арга зүйн энэ алдааг үл давтахын тулд хэчнээн цэрэг байсан, хэдий хэрийн хүнийг шинэ Хятад улс илгээсэн болохыг нягтлахыг оролдоно.

Лань Мэйхуагийн үзэхээр Ховдын манж амбан Пу Жунь (溥潤, pu-run)-ийг дэмжиж, Монголыг залхаан цээрлүүлэх дайн хийхэд нь туслах зорилготой Алтайгаас цэрэг илгээх ажиллагааг Янь Нянь (延年, yan-nian) гэгч гардан гүйцэтгэж байжээ. Тэр 1912 оны 5-р сард Ховдын хэбэй амбанаар томилогдсон ч ажлаа авч чадаагүй юм. Ховдыг алдсанд Синьцзян мужийн амбан захирагч Ян Цэнсинь (楊增新, yang-zeng-xin) түүнийг буруутган зэмлэж байсныг бодоход тэрээр Ховд руу илгээх цэрэг болон улмаар Ховдыг эзэлж ДИУ-д нэгтгэх үйл хэргийг хариуцаж байсан нь үнэн бололтой. Харин дүрвэд, баяд хошуудын дунд улс төрийн хагалан бутаргах ажиллагаа явуулж, ойрадуудыг шинэ ДИУ-д нэгтгэх хэргийг оролдож байсан торгуудын ван Палт нь Алтайн ерөнхий захирагчаар мөн 1912 оны 5-р сард томилжээ.⁶⁴

Сурвалж, судалгааны бүтээлүүдээс үзвэл Ховдын амбан Пу Жунь-д хүч нэмэгдүүлэхээр 5 удаа цэрэг илгээжээ.

Хэдий хэрийн хүчийг Алтайн Палт ван, Янь Нянь нар илгээсэн тухай өгүүлэхээс өмнө Пу Жунь хэрхэн цэргийн хүчээ нэмэгдүүлэхийг оролдсон тухай өгүүлэх нь зүйтэй байх.

⁶¹ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57; *Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх*. Доорд. Бээжин, 1995, 1930.

⁶² *Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх*. Доорд. Бээжин, 1995, 1930.

⁶³ Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 71; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. Ш. УБ, 2011, 36.

⁶⁴ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96, 98.

Судалгааны бүтээл, дуртгалд Ховдын сайд Пу Жунь 360-370 цэрэг дээрээ нэмж хотод суурьшсан хятад иргэдээс цэрэгт элсүүлж бараг хоёр мянган цэрэгтэй болсон⁶⁵ гэх өгүүлбэрүүд тааралддаг. “Хоёр мянгаад цэрэгтэй” болсон гэдэг нь “мянгаад” гэсэн тооны хажууд бүр эргэлзээтэй харагдаж байна. Бодит хэрэг дээрээ байдал арай өөрөөр харагдах байх.

Пу Жунь амбан Ховд хотын хятад иргэдэд юлианы 1-р сарын 28 (2.10)-нд зэр зэвсэг тарааж өгсөн мэдээ байна. Уг үйл явдлын талаар сүүлд монгол цэрэгт бууж өгсөн хойноо амбан, худалдааны иргэд “зэрэг зэргээр хотод орж цэргийн зэвсэг тавин олгож хот зээлийг батлан сахиму хэмээн гуйсан учир галт буу хоёр зууг, дарь хорголжийн хамт тавин”⁶⁶ олгосон гэж мэдүүлжээ.

Дараа нь билгийн улирлын хоёрдугаар сар (3.19-4.17)-д Улаангомд Хэмчигийн урианхай нар хятадуудын пүүсийг дээрэмдсэний улмаас Ховдод зугтаж ирсэн хятад худалдаачдаас 60 хүн элсүүлж “пүүсний баатар” гэж нэрлэсэн бол дахиад 100 худалдааны иргэдийг элсүүлж “хотыг хамгаалах цэрэг” болгоод цөмд дамнах буу* (фальконет), галт буу (цахиур буу), хорголж, дарь олгосон” байна.⁶⁷

Тэгэхлээр Пу Жунь амбаны газрын цэрэг хэрэг дээрээ дотоодын нөөцөө ашиглаж 360-аад хүнд зэвсэг олгож үүнээс 160-ийг нь цэрэг болгож амжжээ.

- А.В.Бурдуковын бичсэнээр хятадын тал 2 доод тушаалын офицер, 30 цэрэг илгээсэн нь Ховдод 7-р сарын 2-нд иржээ. Нэмж 200 цэрэг (өөр нэг мэдээгээр 130 хүнтэй морьт хороо) явуулахаар шийдсэн гэдгээ Палт ван Ховдын амбанд дуулгажээ.⁶⁸ Анхны нэмэлт хүч ингэж ирсэн юм.

- Үүний дараа Алтайн Шар сүмээс Толбо нуураар дамжуулан цэрэг явуулсан байна. Хэдий тооны цэрэг илгээсэн мэдээг олж үзэж чадсангүй. Монголчууд тосож байлдаад гуч орчмыг алж, хорийг нь олзолж, ганц нэг л хүн Ховд хот руу алдсан гэх мэдээнээс үзвэл уг баг цэрэг тавиад хүнтэй байжээ.⁶⁹

⁶⁵ Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх. Доорд. Бээжин, 1995, 1930; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57.

⁶⁶ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 33.

* XVI-XVIII зууны үеийн дэлхийн армиуд хэрэглэж байсан дөч-тавиад мм-ийн голчтой, 0.5-1.5 кг хүртэл жинтэй фальконет гэдэг их бууг ийнхүү нэрлэсэн байх магадлалтай.

⁶⁷ Жамсран, Л. “Ховдыг чөлөөлсөн тухай хоёр баримт”. *Монголын түүх судлалын өгүүллүүд*. I. УБ, 2000, 121-122; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 378, тайлбар 40

⁶⁸ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 60, 66.

⁶⁹ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 84; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 78.

- Алтайгаас ирсэн 40 хүнтэй дараагийн баг цэрэг Ховдын Шар сүмийн дэргэдүүр ажиг ч үгүй явсаар Ховд оржээ.⁷⁰ 7-р сарын 25-31-ний хооронд ирсэн бололтой.

- Дөрөв дэх удаагийн илгээсэн цэрэг 8-р сарын 1 гэхэд Ховдын ойролцоо ирж, замдаа монголчуудтай буудалцаж 4 хүнээ алдсан ч Ховд хот дахь хүчтэйгээ нэгдэж чаджээ. Лань Мэйхуагийн бичсэнээр энэ хороог ахалж ирсэн Шар сүмийн жанжин Гуан Чжао (廣肇, guang-zhao) 1912 оны 7-р сарын 31 гэхэд түүний цэрэг бага хохирол амсан Ховдод хүрэлцэн ирж чадлаа гэж мэдээлснийг Бээжин рүү цохсон 8-р сарын 9-ний цахилгаан мэдээнд дурджээ.⁷¹

Дашрамд өгүүлэхэд хятадууд манжийн үеийн тооллыг баримталсан учраас манай шинэ баримталж эхэлсэн тооллоос нэг өдрөөр зөржээ.

Хэдэн цэрэгтэй байсныг мэдэх боломж тун бага. Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын Богд хаанд өргөсөн 8-р сарын 12-ний айлтгалд 6 сарын 18 (8.1)-нд "... баруун этгээд Алтайгаас тэдний хэдэн зуун цэрэг, тавиад хүн гэнэтхэн хүрч ирсэн"⁷² гэсэн там тум тоо хэлсэн байдаг. Палт вангаас 7-р сарын 2-нд Пу Жуньд нэмж 200 цэрэг (үүнээс 130 хүнтэй морьт хороо) явуулна гэж амлаж байсан гэх цухас мэдээг үндэслэвэл⁷³ 130 орчим хүнтэй хороо ирсэн байж мэдэх юм.

- Тав дахь удаагийн нэмэлт хүч 8-р сарын 3-нд Буянт, Шивэрт голын бэлчир Бугат хошуу (үзүүр) хавиар Буянтыг уруудаж Ховд чиглэн аялж явахдаа монголчуудтай тулгарч тулалдаад ялагдаж цөмөөрөө алагджээ. Уг нь 142 хүнтэй хороо байжээ.⁷⁴

Алтайгаас 5 удаа илгээсэн нэмэлт хүчний заримыг монголчууд тосож устгаагүй бол 402? орчим сайн зэвсэглэсэн, япон маягийн цэргийн сургуультай, 170? орчим нь морьт цэрэг үлдсэн нь явган цэрэг болох чамгүй хүчээр Ховдын цэргийн хүчийг сэлбэх байжээ. Эдгээр ангиуд бас буу зэвсэг, цэргийн цалин пүнлүү тээвэрлэж иржээ. Гэвч монголчуудын угтан тулалдах тактикийн үр дүнд эдгээр 400-аад цэргээс 200-аад нь Ховдод нэвтэрч хотын гарнизонтой нэгдсэн юм.

⁷⁰ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 78.

⁷¹ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 97.

⁷² Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203.

⁷³ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 60, 66.

⁷⁴ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203-204.

Өгүүлснээ базаж хэлбэл, манж амбан Пу Жунь 8-р сарын эх гэхэд хотын гарнизонуо, худалдаачин иргэдээс дайчилсан “хотыг хамгаалах цэрэг”, “пүүсний баатар” гэсэн нэр зүүсэн 160 хүн болон Алтайгаас ирсэн 200 орчим цэргээр л хүчээ зузаатгаж чаджээ.

Ховдыг эзэлсэн тулалдаанд манж-хятадын тал 200-аад цэргээ алдсан, тулалдааны дараа Хаант Орос улс руу 210 цэрэг буцсан гэх хоёр мэдээг үндэслэвэл Ховд хотод уулаас байсан манж цэргийн тоо 210 орчимд эргэлдэх нь. Манжийн үеийн данс хараан дахь, тогтоосон цэргийн тоотой бараг дүйцэж байна. Харин хятад түүхчид 360-370 цэрэг байсан гэж бичсэн нь бидний бодоход мөнөөх 160 “хотыг хамгаалах цэрэг”, “пүүсний баатруудыг” оруулж тооцоолсон тоо бололтой. Тиймээс Ховдыг довтлох үеэр, 8-р сарын 20-нд манж-хятадын тал 540/550* орчим цэрэг, нэмээд буу тарааж өгсөн 200-аад хүнийг оруулбал нийтдээ 740/750 орчим хүний хүчээр монголчуудыг эсэргүүцэн байлдсан гэж үзэх саналтай байна.

Хотыг эзлэх тулалдаанаар 500-аад хүн үхсэн гэх мэдээ болон нийт 1200 орчим хүн бууж өгсөн⁷⁵ гэх хоёр баримтаар Ховдод дор хаяж манж-хятад нийлсэн 1700-аад хүн байсан байна. Үүнээс 700-аад зэвсэг барьсан энгийн болон цэргийн хүмүүсийг хасвал А.В.Бурдуковын, хотод нийт мянгаад хүн суудаг гэх мэдээний тоо гарах болно. Түүний зөв бололтой. Гэтэл манай түүх бичлэгт Ховдод 3 мянгаад хүн байсан⁷⁶ гэж үздэг. Бидний тооцоотой зөрж байна.

Зэр зэвсэг сум галт хэрэгслийн хангалт. Ховдын манж-хятад цэргийн зэвсгийн талаарх мэдээнээс үзвэл тэдний эхэн үеийн нөхцөл байдал монголчуудынхтай тун ойролцоо байжээ. А.В.Бурдуков, хэдийгээр манжийн тал хоёр мянгаад хүнтэй хүчтэй ганизон бүрдүүлж чадах ч төөнүүрт “дамнах буу” (фитильный фальконет), зэвэрсэн цахиур буу, эсвэл зүгээр л гар хийцийн морин жад, нум сумаар зэвсэглэсэн тул байлдааны чадваргүй бөөн сүрэг мэт л байна⁷⁷ гэж бичсэн. Улиастайн манж сайдын газар тавиад усан баймили гэх буу хураалгаж байсан⁷⁸ жишээг харгалзан үзвэл цөөн тооны ийм төрлийн буу байж болох мэт. Гэвч 1912 оны эхэн хагасын Сангийн хэрэмд орчин үеийн буу байхгүй байна, бараг үзмэр болгомоор янз бүрийн голчтой төөнүүрт дамнах буу, бүр хуучны жад, нум сум л байна⁷⁹ хэмээн

* Уг нь 570 орчим байх ёстой ч 8-р сарын 3-нд Ховд хотоос гарч ирсэн цэргээс 28 хүн алагдсаныг хасч тооцооллоо.

⁷⁵ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81; *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 444.

⁷⁶ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 98.

⁷⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57.

⁷⁸ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29.

⁷⁹ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 59-60.

А.В.Бурдуков дахин дахин хэлж, тэмдэглэснээс үзвэл усан баймили мэтийн буу байсан гэхэд нь эргэлзээтэй харагдаж байна. Сүүлд хурдан буу буюу хүхээгт (магазинтай) винтовоор зэвсэглэсэн байх.

Бугат хошуунд 8-р сарын 3-нд сүйрсэн хятадын 142 хүнтэй баг цэрэг 2 зуугаад тэмээ, морьтой аялж байгаад 10 мянга орчим сум олзлуулж байснаас үзэхэд зэр зэвсгийн зүйл ачиж тээвэрлэж байсан нь тодорхой болж байна. Гэвч Ховд руу илгээсэн 5 удаагийн цэргийн нэмэлт хүчээр чухам аль улсын ямар загварын хэчнээн тооны буу явуулсан болохыг тодруулж чадсангүй.

Монголын цэрэг 7-р сарын 24-нд Талын Улаан ууланд хүрээлэн бууснаас хойш манж-хятад цэрэгтэй тулгарах бүрт эсвэл тэднийг өдөр, шөнө өдөж буудалцаж, сумыг нь барах тактик барьж байснаас үзвэл орчин үеийн буудлагын зэвсэгтэй болсон нь тодорхой байна.

Ховд орчим цугларсан монгол болон манж-хятад цэргийн сургалт, байлдах чадвар

Цэргийнхэргийн мэдлэг, боловсрол, дасгал сургуулилтаас байлдаан тулалдааны үр дүн тодорхой хэмжээгээр хамааралтайг орчин үеийн иргэд бүгд гадарлах байх. Тэр цагт ийм ойлголт хэр түгээмэл байсныг тодорхойлоход үнэхээр бэрх тул цэргийн сургалт бэлтгэлийн талаар дэлхийн алдартай цэргийн зүтгэлтнүүд, цэргийн урлагийн сэтгэгчдийн хэлснээс цөөн хэдийг сонгож толилуулья. Оросын домогт генералиссимус А.Суворов (1730-1800), аливаа үүрэг даалгавар биелүүлэхэд сургагдсан нэгийн оронд бэлтгэлгүй гурван цэрэг зарах хэрэг гардаг гэж дасгал сургууль хэчнээн ач холбогдолтой болохыг жишээлж өгүүлсэн бол Америкийн хурандаа Эмери Аптон (Urton, Emory 1839-1881) “цэргийн найдвартай байх нь тэдний зохион байгуулалт дэг журмаас шууд хамааралтай, өндөр сахилга бат нь удаан, нямбай бэлтгэлийн үр дүн, түүнд маш сайн даргалах бүрэлдэхүүнгүйгээр үл хүрнэ” гэж тэмдэглэсэн нь сургалт бэлтгэл чухлыг зааж байгаа юм. Хээрийн дасгал сургууль ч гэсэн чухал болохыг туршлагатай дарга захирагчид ойлгож цэргийн боловсролтой эн зэрэгцүүлэн авч үздэг байжээ. Ганц нэг цэрэг, даргын эрэлхэг зоригоор тулалдаан шийдвэрлэгдэхгүй, байлдаан бол хамтын ажиллагаа, бэлтгэл сургууль, цэргийн сэтгэл зүйн үр дүнгээс ихээхэн хамааралтай гэдгийг ч анхааруулсаар ирсэн юм.⁸⁰

Ийм л шалтгаанаар Ховдод байлдагч талуудын цэргийн бэлтгэл, түвшинг авч үзэх нь чухал билээ.

⁸⁰ *Энциклопедия военной мысли*. Под ред. П. Тоурас. М, 2002, 45, 46.

Монголын тал. Дилав хутагтын дуртгалд байгаа “монгол цэргүүд ойрын дайн байлдаан үзээгүй” тул “цэрэгт бараг гөрөөчин нарыг өөрийн анд хэрэглэдэг замагт буутай зарлан мордуулав. Хүрээнээс гарсан цэргүүдэд Оросоос тусалсан цөөхөн бирдаан буу байх тул монгол цэрэг хотын өндөр зузаан шавар хэрмийг нэвтрэн орж чадахгүй” гэсэн мэдээ нь Ховдод дайчилж, хуралдуулсан цэргийн дийлэнх олонхын бодит дүр зургийг хамгийн товч илэрхийлсэн дүгнэлт гэж үзэж болно. Дамдинсүрэн, Магсаржав нар ч гэсэн “... шавь боолчууд мэхийж хянаваас эдүгээ* халх, урианхай* ард болбоос язгуураас цэргийн сурлага үгүй гагцхүү урьд удаа гэдрэг буцан дайрч явахыг...” оролддог гэм эхэн үед тэд нарт ажиглагдаж байсныг зориуд цохон тэмдэглэсэн тал бий.⁸¹ Эхэн үедээ төлөв, орон нутгаас дайчлагдсан цэргүүд давшилтанд орохдоо хойргодуу, сиймхий таарвал буцаж гүйх гээд байдаг гэсэн утгатай.

Монгол цэргүүдийн цэрэгт татагдсан нь ч ялгавартай байв. А.В.Бурдуковын мэдээнд Дилав хутагтын цохон хэлсэнчлэн “Халхад шилдэг буучдыг цэрэг болгон цуглуулсан”⁸² онцлогтой болохыг ажиж тэмдэглэсэн бол төвөөс Нийслэл Хүрээнээс илгээсэн цэрэг 20-30 насны залуусаас бүрджээ. Гэтэл бусад аймаг, хошуудаас татсан цэрэгт өсвөр насныхан эсвэл хөгшчүүд голлож байсан гэдэг. Зарим талаар хэтрүүлсэн байж мэдэх ч голыг нь оносон зөв ажиглалт болов уу. “Хүү нас залуу, амьдрах хэрэгтэй, харин би яахав үхсэн ч ямааны гарзгүй” гэж цэрэгт ирсэн шалтгаанаа хөгшчүүд тайлбарлаж байсан байна.⁸³

Ховдыг эзэлсэн монгол цэргийн зонхи олонх нь дээр өгүүлсэнчлэн цэрэгт татагдаж ирсэн, нэг хэсэг нь анчин гөрөөчин үлдэх нь их төлөв малчид байсан бол Ховдын тулалдаан, түүнээс өмнөх их бага тулалдаанд голлох үүрэгтэй оролцсон Тогтох тайж хийгээд солон барга цэргүүд нь хоёр цэргийн сайдын хэлсэнчлэн “цөм цэргийн эрдэм дор тус тус бага сурч явсан” тул цэргийн хэргийн зохих түвшний дадлага, туршлагатай дайчид байжээ.

Нийслэл Хүрээний цэрэг дэглэм журамтай, сахилга батаар сайн, тайван цагт ч гэсэн байнга сургууль хийж байснаараа бусдаас эрс ялгарч хөндлөнгийн хүний нүдэнд жинхэнэ цэрэг арми харагдаж байжээ.⁸⁴

* Эдүгээ гэж буй нь 7-р сарын хорьдыг зааж байгаа хэрэг.

* Алтайн ба Тагнын урианхай нар болно. Дээш өргөсөн энэ айлтгалаар 7-р сарын 24-нөөс 8-р сарын 5-ний хооронд болсон зэвсэгт мөргөлдөөнд гавьяа байгуулагсдыг шагнуулахыг хүсжээ. Тэр үед дүрвэд, баяд, мянгад зэрэг цэргүүд ирээгүй байсан.

⁸¹ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 9; Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203-204; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79.

⁸² Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 59.

⁸³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 87.

⁸⁴ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 87.

Чухам илт ялгаатай гурван түвшний цэргээс Ховдыг чөлөөлсөн цэргийн хүч бүрэлдэж байсан гэхэд буруудахгүй. Мөн ганцхан Нийслэл Хүрээний цэрэг л цэргийн хэргийн бэлтгэл, сургууль хийдэг, аймаг, хошуудын цэрэг зүгээр шахуу байдаг гэж шууд утгаар ойлгомооргүй байна. Гончигдамба сайд гэхэд хязгаар нутагт тулгар төрөө төлөөлөн сууж хэрэг шийтгэх болсон хойноо аргын тооллын 4-р сарын эхээр Улиастайд 100 цэрэг цуглуулж “хурдан буугаар боловсруулж”⁸⁵ байсан гэдэг. Дүрвэд далай ханы хүү Түмэндэлгэржав бас хоёр зуугаад эрчүүд цуглуулсан тухай байнга ярьж бичдэг. Зүгээр цуглуулсан хэрэг биш байх. Гэрчлэх мэдээгээр маруухан ч тэднийг тодорхой хэмжээнд алив хэрэгт бэлтгэж байсан нь ойлгомжтой. Хамгийн гол нь эдгээр сургалт нь шинэ цагийн цэргийн хэрэгцээ шаардлагад хэр нийцэх систем байсныг нарийн тодруулах нь зүй байх.

Янз бүрийн настай, янз бүрийн түвшний цэргийн хэргийн мэдлэг боловсролтой эрээвэр хураавар мэт харагдах ч тэр агшинд монгол цэрэгт байсан нэг давуу тал бол “энэ удаагийн байлдах хэрэг дор дэмий ухарсхийх санаа огтхон ч үгүй, чадах чинээгээрээ [зүтгэж] энэ удаагийн байлдахад урьдаас хувь илүү их төлөв зориг санаа чанга эгэх ухарсхийх санаа огтхон ч үгүй .. байлдахад довтолгож орох”⁸⁶ сэтгэлзүй давамгайлж байсантай шууд холбоотой.

Манж-хятадын тал. Ховд хот бол олон монголчуудыг дарангуйлан захирах туйлын чухал газар тул шинэ Хятадын хязгаарын нутгийн эрх баригчид ойролцоо орших “хотуудаас хятад цэрэг зэвсэг үлэмжхэнийг татан ирүүлж сурган боловсруулах зэргээр ихэд сэргийлэн бэлтгэж, тус хязгаарын олон монголчуудыг улмаар чангалан дарангуйлж”⁸⁷ суух санаагаа гээхгүй байгааг тухайн үеийн бичгийн хүмүүс тэмдэглэн үлдээсэн билээ. Манж хожим ДИУ болж хувирсан харийнхан ч гэсэн монголчуудтай үхэлдэн тулалдахын тулд цэргээ сурган боловсруулах явдлыг зохих ёсоор хэрэгжүүлж байсан нь дээрх өгүүлснээс харагдаж байна. Тиймээс манж-хятадын цэргийн бэлтгэл сургуулилтын асуудлыг сөхөн үзэх зайлшгүй шаардлагатай.

Нэмэлт хүч ирэхээс өмнөх үеийн манж цэргийн дасгал сургуулилтыг нэг биш удаа харсан Бурдуков “Ховд руу дараагийн удаа очихдоо манай зуунд байхгүй, эрт баларын дүр зургийг өөрийн эрхгүй нэг биш удаа харж зогсоход хүрсэн

⁸⁵ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 56.

⁸⁶ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203, 204.

⁸⁷ *Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг*. УБ, 1992, 17.

билээ. Ялангуяа тойруу жагсаал гэгч нь хачирхалтай бөгөөд гэнэн зүйл юм, үүнд, цэргүүд хэрмийн хоёр хажуугийн хаалгаар галуун цуваагаар цувран гарна. Голын хаалганы дэргэд жагсаал нийлж дотогш оруут дахин хажуугийн хаалгаад алхаж очиж гарна. Ингэж хоёр цаг хэрээтэй тасралтгүй алхана. Гэнэн итгэмтгий монголчууд эхлээд гайхан цочирдсон биз. ... гэвч бүр гэнэн хятадуудын заль мэх удалгүй ил болсон билээ. Ингэж сүрийг үзүүлсэн жагсаалын дараа хэсэг хугацаа өнгөрөөд хэрмээс багахан баг цэрэг гарч зээлийн гудмаар бөмбөр нүдэн алхалсаар Ногоон дара эхийн сүмийн цаанатай талд гарч сургуулилалт эхэлнэ. Цэргүүд эгнэн жагсах ба арав дах цэрэг болгон дарцагтай жад барьж зогсоно. Жагсаалын өмнө арай том дарцаг барьсан дарга нар бие биеэсээ ижил зайнд бас зогсдог. Тэдний өмнө салбарынх нь дарга илүү том дарцаг барьж зогсоно. Ахлах дарга нь өөрийн дарцагаар дохио өгөхөд завсарт зогсох дарга нар дамжуулж, давших байдлаар алхаж, буудаж, жадлах дасгал эхэлдэг. Цэргүүд зөвхөн их бага төөнүүрт дамнах буу, жадтай бөгөөд ерөөс хурдан буугүй. Бага төөнүүрт дамнах бууг хоёр хүн хэрэглэнэ. Нэг нь сумаа зөөж, буугаа цэнэглэхэд нөгөө нь буудна. Их төөнүүрт дамнах бууг гурван хүнтэй тоот хэрэглэнэ. Хоёр нь буугаа дамжилж зөөнө. Нэг нь галт хэрэгсэлээ зөөвөрлөж буугаа цэнэглэх ба түүний мөрөн дээр талбиж буудна. Ялангуяа жагсаалын урд гэхдээ цэргүүддээ командаа сонгохын тулд дайсан луугаа нуруугаа харуулан зогсох даргалах бүрэлдэхүүний байрлал бидэнд хөгийн инээдтэй санагдаж билээ”⁸⁸ гэсэн сонирхолтой нарийн, гярхай ажигласан мэдээг бидэнд үлдээжээ.

Дилав хутагтын дуртгалд “хотын цэрэг нь мөн олигтой буу зэвсэггүй бөгөөд хүн цөөхөн”⁸⁹ гэсэн ганц өгүүлбэр бий нь Бурдуковын бичсэнтэй агуулга нэг байна. Эдгээр мэдээгээр бол манж нарын эхэн үеийн, барагцаалбал 2-р сарын 10 орчмоос 7-р сарын эх хүртэлх цэргийн хэргийн, цэргийн дасгал сургуулилт монголчуудынхаас дээрдэх зүйлгүй байсан нь харагдаж байна.

Гэвч яваандаа тэдний цэрэгт ч гэсэн манайх лугаа адил цэргийн дасгал сургуультай мэргэжлийн цэргийнхний тоо нэмэгдсэн болохыг дээр хүч нэмэгдүүлсэн хэсэгт товч дурдсан. Японы цэргийн сургалтыг загвар болгосон хөтөлбөрөөр бэлтгэл хийсэн цэргүүд ирж байсныг монгол сурвалжууд гэрчилдэг.

⁸⁸ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 60.

⁸⁹ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 9.

7.20-наас 8.5-ны хооронд болсон зэвсэгт мөргөлдөөнүүд

Ховдыг чөлөөлсөн тулалдаанаас өмнө монголчууд хэдэн удаа дайсантай тулалдсан тухай эрдэмтэн судлаачид янз бүр бичсээр иржээ. Зарим судлаач, монголчууд “... Ховдыг чөлөөлөх байлдааны өмнө гурав, дөрвөн удаагийн тулалдаанд ...”⁹⁰ орсон гэж үзсэн тал бий.

Түүхийн бичиг баримт, судлаачдын бичиж тэмдэглэснээс үзвэл монголчууд Ховд хотыг чөлөөлсөн тулалдаанаас өмнө манж-хятадуудтай нийтдээ 7 удаа зэвсэг зөрүүлээд амжсан гэж үзэх саналтай байна.

Нэг. Шивээт Улаан (1912.7.23 орчим). Хар Усны өртөөнд буусны дараа Магсаржав нэг өдөр Ховдын байдлыг тагнахаар Дорждэрэм, Монхор Хайдав, Бүүвэй, Дамчаа нарын 4 хүн дагуулж, Дамдинсүрэн мөн өөрийн харьяа цэргээ авч хориод хүн Ширээт Улаан гэдэг ууланд гарч хотын байдлыг тандаж байгаад хотоос гарч ирсэн харуулын пост эргэх гэж байсан манж-хятадын найман цэргийн явах замыг тосож буудалцаад 4-ийг алж хоёрыг олзолж хоёрыг зугтаалгаж алджээ.⁹¹

Монголын талаас 20, манжийн талаас 8 цэрэг оролцсон манж, монголчуудын анхны буудалцаан нь энэ байх.

Хоёр. (1912.7.24) Монголчууд Ховдын өмнөх Талын Улаан уул руу шилжихдээ хоёр хажуугийн сэргийлэх харуул гарган “явж байхад Ховдын дайснууд мэдэж мөнхүү хотын өмнөд талаар орогнож? (всучнају?) байлдахаар завдахад Магсаржав ба зүүнгар болж явсан цэргүүд морьдыг тал газар уяж хол хол тархан сууж хаяа нэг буудаж байхад тэдгээр хятад цэргүүд баахан буудаж бужигналдан үймэх завсарт монгол цэргүүд харуулын хойгуур явж Ховдын баруун өмнө бүхүй Талын Хайрхан хэмээх газар очиж буудаллав. Хятадын харуулын цэрэг ч үзэгдсэнгүй. Хятад цэргүүд буцаж хотод” орсон, болон Гэндэн нарын цэрэг хотын өмнө хүрэхэд “олон цэрэг иргэн худалдааны хотын үүдний тус газраа бүгдээр жагсаж нэгэн адил их бага бууг тоо томшгүй тавьж буудахад ... Гэндэн нараас хэд хэдэн буу тавьсан нь 2 хятадыг” алсан гэх хоёр мэдээ байдаг.⁹²

Тус хоёр мэдээг үзвэл монгол цэрэг аялж явахдаа хажуу сүвээнээсээ гэнэт довтлуулахаас сэргийлж, гаргасан харуул нь хотын өмнө оршиж байсан дайсны харуул болон хотоос тэдэндээ туслахаар гарч ирсэн манж-хятад цэргийн хөдөлгөөнийг хааж буудалцжээ гэж үзэж болох нь.

⁹⁰ Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 44.

⁹¹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 30-33.

⁹² Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 202.

Гурав. Хонгын мөргөлдөөн (1912.7.26?). Магсаржавын толгойлсон цөөн монгол цэрэг Толбо нуураар дамжин ирсэн Алтайн Шар сүмийн хятад цэрэгтэй тулалдаж хорийг нь олзлон, цөөн хэдийг Ховд руу алдаж, олонхийг (30?) нь устгажээ.⁹³ Өөр баримтаар Магсаржав нар 100 цэрэг авч мордсон байна.⁹⁴

Шинэхэн Хятад улсын цэрэг ирэх гэж буй мэдээг хаанаас авсан нь сонирхол татаж байна. Ховдод 7-р сарын 4-нд ирээд манж-хятад амбантай хэлэлцээр хийгээд үл бүтэхэд хотыг 7-р сарын 25-нд орхиж гарсан М.Н.Кузминский Ховдоос 60 мод (64 км) газар зайтай суух болжээ.⁹⁵ Магадгүй түүгээр дамжиж ирсэн мэдээг монголчууд авч угтан байлдсан байх.

Дөрөв. Шар сүмийн хэрэг (1912.7.27-31). Талын Улаанд Монголын 600-аад цэрэг байрласан хойно нэмж ирсэн Монголын “шинэ цэргүүдийг ирэх замын ялдмыг дагуулан”⁹⁶ байрлуулах бодлогоор өөлд, алтайн урианхайн 200 орчим, тагнын урианхайн ерээд, нийт 300 орчим цэргийг Ховдын Шар сүмд байрлуулжээ. Гэтэл тэдний дэргэдүүр хятадын 40 морин цэрэг тун тайван, хэв нэг аялсаар Ховд орсон гэдэг. Магсаржав, Дамбийжанцан нар хориод халх цэргийн хамт довтолгон ирсэн ч хоцорчээ.⁹⁷

Тав. (1912.8.1) Гуан Чжаогийн захирсан 130 орчим хүнтэй морьт хороо 8-р сарын 1-нд Шар сүмийн газраас гэнэтхэн гарч ирсэнд Дамдинсүрэн “хороо ангийг тэгшлэн хурааж, сүв боомтыг харгалзан” байрлаж л амжжээ. Магсаржав, Дамбийжанцан нар хориод халх цэргийн хамт урьд Түргэд мөрөн дээгүүр довтолгон тэднийг зүг давшиж дөрвөн хүнийг нь алж, тугий нь булаасан ч тэр үед тэнгэр муухайрч аюултай харанхуй бороо орсноор дайсан чөлөөг ашиглаж Ховд хот руу орж амжив.⁹⁸ Ховдод ирсэн хамгийн томоохон хүч бол энэ хороо.

Зургаа. Бугатын тулалдаан (1912.8.3). Ховдыг эзлэхээс өмнө болж өнгөрсөн буудалцаан, мөргөлдөөн, тулалдаанаас хамгийн том, ширүүн нь Бугат хошууны тулалдаан. Ховд хот болон Алтайн зүгээс ирсэн манж-хятадын цэргийн бие биеэ угтах, хамгаалах гэсэн болзоог монголчууд бүрмөсөн тасалж чадсан төдийгүй их хэмжээний мөнгө, цөөн тооны буу, тээврийн хэрэгсэл олзолж авсан тулалдаан юм.

⁹³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 78.

⁹⁴ Түмэнжаргал, Д. *Монголын лам, ноёдын мянган захидал.* Ш. УБ, 2010, 59.

⁹⁵ *Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917.* Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л, 1939, 406 зүүлт 5; Дашдаваа Ч., Цолмон С., Наранжаргал Д., Цогзолмаа Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича.* УБ, 2011, 177.

⁹⁶ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав.* УБ, 1942, 35.

⁹⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 78.

⁹⁸ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921).* Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203; Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он).* УБ, 2006, 90.

Монголчууд дайсан ирэх гэж байгааг, хавсарч довтлох төлөвлөгөөтэй байгааг олж мэдсэнээр сөрөг арга хэмжээ авч чадсан нь энэ тулалдааны онцлог. Гэхдээ эхлээд монголчууд Ховдод туслаар явуулах хятадын морьт цэргийг хотод ойртсоныг мэдээлэх мөн цэрэг хүрэхэд дотроосоо цэрэг гарган хавчиж байлдах цагийн болзоо, монгол цэргийн байдлыг мэдэхээр зургаан буутай цэрэг урьд ирснийг эс мэджээ. Сүүлд болзооны хариуг Ховдын Пу Жунь хэбэй амбан чантуу Хунзан Мухулай гэгчээр илгээснийг зам зуурт монгол цэрэг баривчилж байцаан тус ажиллагааг олж мэджээ.⁹⁹

Билгийн тооллын хоринд үүр цайх хэрд Ховдоос гарч ирсэн манж-хятад цэргийг Гэндэн, Найданжав, Сэргэлэн лам нарын захирсан монгол цэрэг тосож буудалцаад 28-ыг нь алжээ. Үлдсэн хот руу буцаж зугтав. Дараа нь Дамдинсүрэн Буянт голыг уруудан Ховдод 5 мод (5.3 км) хэр газар ойртон ирсэн дайсныг үзээд барга цэргээ авч тосож жагсахад халхын 300 цэрэг, тагнын урианхайн 87 сайн дурын цэргийг Дамбийжанцан дагуулж ирж хүч нэмэн дайсныг тойрон хүрээлж нэг цаг тулалдаад бүрмөсөн устгажээ. 139 цэрэг, 70 тэмээ, 30 агт морь устгаж, гурван цэрэг олзлон байцаагаад туг тахив. Морин цэргийн карабин 80 орчим, 10 мянган сум, хориод агт морь, наяд тэмээ, 3 мянган лан мөнгө олзолж авчээ.¹⁰⁰

Долоо. Бугатын тулалдааны дараа 8-р сарын 5-нд манж-хятад цэрэг агт морьдоо Ховд хотын гадаа идүүлж байсныг Гэндэнгийн цэргүүд булааж, харж байгсдыг нь алжээ. Далан морь, хоёр луус олзолжээ. Ховдод цэргийн жараад морь үлдсэн¹⁰¹ гэсэн мэдээ байгаа ч сүүлд Ховдын тулалдааны дараа дахиад мянгаад адуу олзолсон мэдээ байгааг үзвэл манж-хятадын талын агт мориний тоо буу зэвсгийн адил тодорхой бус байна.

Эдгээр мөргөлдөөнд монголчууд 181-211 орчим цэрэг устгаж, 24 цэрэг олзолсон байна. Өөрөөр хэлбэл, гол тулалдаан эхлэхээс өмнө манж-хятадын тал хэдийнээ 205-235 хүний хохирол хүлээчихсэн байв.

II

Нэгдүгээр хэсэгт бидний дурдаж, өгүүлсэн бүхэн Ховдын байлдаанд хоёр тал хэрхэн бэлдсэнийг харуулах зорилготой байсан. Харин доор 8-р сарын 20-нд болсон гол тулалдааны өмнөх үеийн хоёр талын цэргийн тоо, буу хэрэгсэл, морь, тэмээ гэх мэт буюу хүчний харьцааны өөрчлөлтийг тоймлон товчилж харуулахыг

⁹⁹ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дүртгал*. УБ, 1991, 9.

¹⁰⁰ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79-80.

¹⁰¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204.

оролдъё. Зарим эргэлзээтэй баримтыг тооцоонд хамруулсан болохыг тэмдэглэе. Иймд бага сага алдаатай тооцоо болсныг үгүйсгэхгүй.

Хүснэг 3

Хүн хүч

Сар, өдөр	Монгол	Манж-хятад ^{1*}	Харьцаа
7.13	160	602 ^{2*}	1 : 3.76
7.24	608	642	1 : 1.06
7.27?	1208	642	1.88 : 1
8.3	1208	750	1.61 : 1
8.19	2228	750	2.97 : 1

Хүснэг 4

Буудлагын зэвсэг

Сар, өдөр	Монгол	Манж-хятад	Харьцаа (ш.б.)
7.13	274	х.б. 570? + ш.б. 32?	8.5 : 1
7.24	274 эсвэл 774 эсвэл 902	х.б. 570? + ш.б. 32?	8.5 : 1
7.27?	274 эсвэл 774 эсвэл 902	х.б. 570? + ш.б. 72?	3.8 : 1
8.3	354 эсвэл 854 эсвэл 982	х.б. 570? + ш.б. 232?	1.5 : 1
8.19	594 эсвэл 794 эсвэл 1422	х.б. 570? + ш.б. 232? + зөөж авчирсан ... ? = ... ?	2.5 : 1 – 6.1 : 1

Хүснэг 5

Морь, тэмээ

Сар, өдөр	Монгол	Манж-хятад	Харьцаа
7.13	м. – 880, т. – 250	м. – ? т. – ?	
7.24	м. – 1400? т. – 250?	м. – ? т. – ?	
7.27?	м. – 2000?, т. – 250?	м. – ? т. – ?	
8.3	м. – 2080?, т. – 330?	м. – ? т. – ?	
8.19	м. – 2800-3100? т. – 330?	м. – 1000, т. – 1000	м. 2.8/3.1 : 1 ; т. – 1 : 3

7-р сарын 4-нд Ховдод ирсэн Хаант Оросын консул М.Н.Кузминский тус сарын 25 хүртэл монголчууд болон манж-хятадуудын хооронд зэвсэгт мөргөлдөөн гарахаас сэргийлж хэлэлцээр хийхийг оролджээ. Энэ тухай 7-р сарын 30-нд Сазановт илгээсэн цахилгаан мэдээнд “зэвсэгт мөргөлдөөн гаргуулахгүйн тулд чадах бүхнээ хийлээ.” Халхын Засгийн газартай хэлэлцээ хийхээс татгалзсан

албан ёсны хариуг Ховдын амбанаас авсан учир “хятадын эрх баригч нартай хийж байсан хэлэлцээгээ түр зогсоож хотоос 7-р сарын 12(25)-нд гарч явав. Тэр өдөр монголын цэрэг хотыг бүсэлсэн” гэж мэдэгдсэн байдаг.¹⁰²

Ховдын амбаны эрс татгалзсан хариу өгсөн явдал нь Алтайн Шар сүмээс удаа дараа ирэх нэмэлт хүч, тусламжийн сураг чимээ сонсож эхний нэмэлт хүч ирсэнтэй холбоотой. Хүчээ зузаатгах боломжтой болсон амбанд хэлэлцээр хийх шаардлага үгүй болж, ийнхүү эрдэж татгалзжээ. Пу Жунь амбан бас захирч байсан харьяат нартай шахагдаж албаа орхихийг огт хүсээгүй бололтой.

Монголчууд 7-р сарын 25-наас 8-р сарын 5-ны хооронд 12 хоногийн хугацаанд Ховд руу чиглэсэн шинэ Хятад улсын 400-аад цэргээс талыг нь устгав. Нэг удаа бүр бүхэл бүтэн цувааг сөнөөсөн.

Эдгээр буудалцаан болон том жижиг хэдэн тулалдаан манж амбаны зоригийг мохоосноос ялгаагүй үйлдэл болсон юм. Монголын цэрэг, иргэний сайд нар 8-р сарын аравдаар хоорондоо дахин хэлэлцэж амбанд шаардах бичиг хүргүүлэхээр тогтов. М.Н.Кузминский консулаар дамжуулахыг хүссэнд тэрээр зөвшөөрч 8-р сарын 15-нд бичгийг авч Хонгоос гарч Ховдын баруун талаас ирж явахад нь Буянт голын наад эрэгт хүрэхэд манж-хятадын цэрэг угтаж гал нээв. Үүгээр тэд байлдахаар эрс шийдсэнээ дахин нотлов. Эхний удаа Төмөржинг баривчилж алаад татгалзаж буйгаа илэрхийлсэн бол удаад нь Наваанцэрэн, Дамдинбазар сайд нарын бичигт эрс татгалзсан хариу өгч байсан билээ.

Оросын консулыг итгэлтэй гэгч нь буудаж, сайн дураар хотыг орхиж явахыг татгалзсан нь, 8-р сарын 14 гэхэд Цонж (Гучэн)-оос хятадын 128 хүнтэй морьт цэргийн нэг хороо, 50 хүнтэй их бууны ангиар хүч нэмэгдүүлсэн Дихуа, Гучэний явган цэргийн тус бүр нэг хороо, нийт “мянга шахам хятад цэрэг” Ховдыг чиглэн эрчимтэй урагшилж байсантай холбоотой байж мэдэх юм. Өмнө ирж байсан цэргийн ангиудаас илүү олон тоотой, орчин үеийн буудлагын зэвсгээр бүрэн хангагдсан, яггүй сургагдсан, хэдэн их буутай цэрэг ирж байгааг мэдсэн манж амбан дахиад хэд хоног тэсэхээр шийджээ. Монголчууд ч мөн тэр мэдээг сонсчээ.¹⁰³

Монголчууд харин яарч эхлэв. 7-р сарын 24-нөөс хойш “ирсэн шинэ цэргүүдийг ирэх замын ялдмыг дагуулан” байрлуулсан билээ. Нэмж 8-р сарын аравдын эхний хэдэн хоногт ирсэн дүрвэд, баядын 700 цэргийг Ямаат ууланд, Насантогтохын захирсан Нийслэлийн 1-р хорооны цэргийг Алаг өндөр/толгой,

¹⁰² *Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917. Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л, 1939, 406, зүүлт 5.*

¹⁰³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 81; Чойбалсан Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав.* УБ, 1942.

Халхын зүүн 2 аймгийн цэргийг Рашаант уулны хойд хаяа Улаан Богоч гэдэг газар тус тус байрлуулсан байна. Чингэснээр Ховдыг тойрч буусан цэргийн байрлал дараах мэт байдалтай болж хотыг бүрэн утгаар нь бүсэлжээ.

Байрлал	Байрласан хугацаа	Ховд хүртэлх зай	Харьяалал	Тоо
Талын Улаан	7.24	6.4-7 км орч.	Да., Ма. сайдын цэрэг	208?
Өргөн ширэг	8.15	Талын Улаан-с 6 км орч.	Халхын баруун 2 аймгийн цэрэг	700?
Шар сүм	8.13-14	3.2-4.5 км орч.	Дүрвэд, баяд, мянгадын цэрэг	720?
Цонж чулуу	8.15 орч	Шар сүмээс 5 км орч	Өөлд, Ал., Тагн. урианхайн цэрэг	300?
Улаан Богоч	8.10-19	5 км орч	Халхын зүүн 2 аймгийн цэрэг	200?
Алаг толгой	8.10-19	7-7.3 км орч	Нийслэлийн 1-р хорооны цэрэг	100?

XIX зууны манж, монгол сурвалжид Сангийн хэрэм “тойрон бодвоос их төлөв хоёр газар” эсвэл “эргэн тойрон бодвол 400 хос алд”, хэрмийн “өндөр дээш нэгэн хос алд илүү, өргөн нь нэгэн алд” гэж бичжээ.¹⁰⁴ Энэ нь орчин метрийн системээр 1152 орчим метр эсвэл 1.28 км урт, 3.2-3.5 метр өндөр, 1.6 метр зузаан гэсэн үг. Хэрмийн техник үзүүлэлтийн талаар өөр мэдээ бас бий.

1878 оны 9-р сард Ховдод ирсэн М.В.Певцов хотыг Буянт голын баруун эргээс нэг мод (1.066 км) газар зайд байрласан, 400 цэрэгтэй гарнизон байрласан Сангийн хэрмийг түүхий тоосгоор барьсан, 15 фут (4.6 метр) орчим өндөр, сууриараа 6 фут (1.83 метр) орчим зузаан, буудлагын хараавчтай оройн хэсэгтээ 2 фут (61 см) орчим зузаан гэж бичжээ.¹⁰⁵

Дотроо 10-аад га талбайтай хэрмийг гадуур нь 5-6 метр өргөнтэй ус дүүргэсэн гуу татаж хамгаалсан ба 3 хаалганы чигт модон гүүр тавьсан гэж мөн бичсэн байдаг.¹⁰⁶

Толилуулсан мэдээ баримтаас үзэхэд зүүн, баруун тал нь 270 хэдэн метр, хойд тал нь 280 хэдэн метр, өмнөд тал нь 300 гаруй метр урт, 8 орчим га талбайтай монгол цэргийн гол бай болсон бэхлэлт тухайн үеийн арми эзлэхэд хялбар бус инженерийн байгууламж байв.

Худалдааны хотын талаар дараах зүйлийг өгүүлсэн байдаг.

Маймаачны дүүргийн эзлэх талбай нь шоо дөрвөлжин хэлбэртэй, бие биеэ

¹⁰⁴ Сүхбаатар, На. *Ойрад монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд*. П. УБ, 2001, 13; Галдан. *Эрдэнийн эрих*. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичин, тайлбар хийсэн Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол. УБ, 2006, 239; Гонгор Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 29.

¹⁰⁵ Певцов, М.В. *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Кашигарью и Куньлунь*. М, 2010, 135.

¹⁰⁶ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 30; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 95.

огтолцсон гурван гудамжаар хорооллуудад хуваагдсан, 3 гудмын нэгийг Их зээл, нөгөөг Нарийн зээл гэх ба гуравдахь нь нэргүй байжээ. Гол зээлийн гудамжны хоёр этгээдээр эхний эгнээнд худалдааны дэлгүүр, мухлагууд дараа нь орон сууц тэгээд агуулахууд гэсэн дарааллаар байрласан гэж үздэг.¹⁰⁷

Хэрмийн гол хаалганы урдаас хагас мод (540 метр), эсвэл 800 метр эсвэл 1 мод (1.066 км) үргэлжлэх, 54 метр өргөнтэй зээлийн гудам эхэлдэг. Гудмын хоёр талаар 2-3.5 аршин (1.4-2.4 метр) өндөр, нэг загварын дааман хаалгатай, нэг загварын шавар хашаатай худалдааны пүүсийн 53 орчим мухлаг дэлгүүр (1890-иэд оны байдлаар) байрлана. Хотод 1878 оны байдлаар жар гарсан барилга байгууламж байжээ. Хотын үндсэн хүн ам мянгаад хятад хүн, цөөн хэдэн орос худалдааны ажилтнаас гадна 50-иад чантуу, сартуул амьдардаг байжээ. Сангийн хэрмийг бодвол худалдаачдын дүүргийн хашаа хороо хэврэг гэж тэр үеийн сурвалжид тэмдэглэдэг.¹⁰⁸

Ховд хотыг яаран эзлэх цаг болсон учир монголын цэргийн эрхтнүүд бүгдээр нийлж зөвлөлдөж хэрмийг сэтлэх шийдвэр гаргав. Эхлээд хэрмийн гууг сэтэлж усыг нь урсгав. Долоон хүн 8-р сарын 5-ны орчмоос аравд хүртэл 6-7 хоног “хулгайлан ухаж гүйцмэгц” нүхэндээ тавь илүү жин монгол дарь хийж шөнө дундын үед дэлбэлж хэрэм сэтлэхийг оролдсон ч бүтээгүй гэдэг. Үүнээс хойш цэргийн сайд нар 10-аад хоног цэргийг тэгшитгэж шийдвэрлэхэд тулалдаанд бэлтгэв.¹⁰⁹ Билгийн тооллоор намрын эхэн (долдугаар) сарын шинийн найман, аргын тооллын юлианы (хуучин)-хаар 8-р сарын 7, шинэ буюу григорианыхаар 8-р сарын 20-ны шөнө үхэр цаг (3° орчим) хүртэл Дамдинсүрэн, Магсаржав нар хүч хэрэгслээ хуваарилах ажлыг зохион байгуулж дуусгаад мөн үхэр цагт монгол цэрэг хорооны газар буюу байрлаж байсан газруудаасаа мордож үүрийн 3-4 цагийн үед хотыг хүрээлэн давших заагт хүрч жагссан бололтой.¹¹⁰

Магсаржавын заавраар Рашаант ууланд бүгшүүлэн байлгасан цэргийн газраас том гал ноцоож бар (4°-5° орчим) цагийн орчим гал асааж дохио өгөв. Барга зэрэг өвөрлөгч цэргээр цөм болгосон давших ангийг Дамдинсүрэн авч Ногоон дара эх

¹⁰⁷ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 33.

¹⁰⁸ Певцов, М.В. *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Каишгарю и Куньлунь*. М, 2010, 135; Гонгор Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 34; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 44; Чойбалсан Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 41.

¹⁰⁹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 41-43.

¹¹⁰ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81; Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 208.

сүмийг Да Шэнкуй (Даашинхүү) пүүсийн цэцэрлэгийн талаас тойрч гол том гудам уруу ороход саад болсон ханыг эвдэн зээлийн буюу худалдаачдын хороололд нэвтэрчээ. Энэ үеэр Магсаржавын удирсан ангиуд мөн худалдааны хотод нэвтрэн оржээ.¹¹¹

Баримт сэлт, судалгаанаас үзвэл Магсаржав сайд Талын Улаан, Алаг толгой, Улаан Богочид байрласан монголын цэргийн ангиудыг хариуцжээ.

Гол тулалдааны өмнө цэргийн сайдууд монгол цэргийн байрласан газруудаар явж сайтар ухуулж, ухарвал шийтгэнэ гэж ятгах, сүрдүүлэхийг зэрэгцүүлж ойлгуулахыг хичээсэн¹¹² ч яг тулалдаан болох үеэр монгол цэрэг бүгд сайн дураар довтолж орж үхэлдэн тулалдахад бэлэн биш байжээ.

Тиймээс Тогтох тайжийн цэргүүд давшиж буй цэргүүдийг шахаж тулалдуулах даалгавар авч тэднийг ташуурдан хөөж, мод далайсан гүйцгээж байсан тухай яриа тэмдэглэгдэж үлдсэн ба Магсаржав, Мянбуу, Дамбийжанцан нар ч гэсэн мөн давшиж байгаа ангиудаар явж дахин шахан шавдуулж байсан гэдэг.¹¹³

Магсаржавын хариуцсан чиглэл дайсны галд өртөхөд хялбар ил задгай тал газар байсан учир тэрээр цэргээ явгалж давшилтанд оруулсан ба хэдэн алхам зайтай таруу жагсаажээ.¹¹⁴

Тэр үеийн ихэнх армиуд дайралтанд орохдоо нэлээд шигүү жагсаалаар, жишээлбэл хоорондоо хоёр алхам зай авч давшиж¹¹⁵ ордог байсныг харгалзан үзвэл Магсаржавын шийдвэр гарцаагүй зөв тушаал бөгөөд монгол цэргийн урлагийн сэтгэлгээний түүхэнд шинэлэг үзэгдэл болох нь дамжиггүй.

Үүрийн бүрэнхийгээр довтолж эхэлсэн монголчууд үүр цайх үед (5°30'-6°) худалдааны дүүргийг дайснаас бүрэн цэвэрлэж дуусчээ. Үлдсэн хятадууд ухарч Сангийн хэрмэнд цугларав. Баргууд хэрэмтэй залгаа нэгэн пүүсний хашааг эзэлж түшиц газар болгон хэрмийг хамгаалагчид руу буудаж юуны өмнө хэрмэнд зоосон хуучин их бууны нэг их буучийг устгажээ. Үүнээс үзвэл гол давшилт хотын өмнө гурван зүгээс явагджээ.

¹¹¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 208; Чойбалсан Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 46; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81.

¹¹² Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 44.

¹¹³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81; Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 209.

¹¹⁴ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 45, 44.

¹¹⁵ *История военного искусства*. Том 1. М, 1963, 251.

Дайсан хэрмэнд нь хоргодоход Дамдинсүрэн, Магсаржав нар Нийслэл Хүрээнээс сүүлд ирсэн хороо зэргийг авчирч хэрмийг бүрэн бүслэв. Монгол цэргүүд Сангийн хэрмийг тойрон хашгиралдаж хэрмийн зүг буудаж эхлэв.¹¹⁶

Монгол цэргийг хэрмийг тойрон байрлуулсан гэсэн үг. Сурвалжийн мэдээгээр хэрэм 1150-1200 орчим метр урт.

Судалгаанаас үзвэл хэрмийн бүслэлтийг Талын Улаан, Алаг толгойн ангиуд гүйцэтгэжээ.¹¹⁷ Энэ нь Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын дагуулж гарсан 50 цэрэг, Тогтохын харьяат цэрэг, А.Ф.Васильевийн сургасан болоод сүүлд Нийслэл Хүрээнээс ирсэн Насантогтохын хороо гэх мэт илүү цэрэг-дайны бэлтгэлтэй ангиудаас бүрдсэн нийт 400-450 цэрэг байсан гэсэн үг.

Зургаа, долоо цагийн үед хэрмэнд бүгэж, нуугдсан дайсан нар хэлбийх (13°-14°) хүртэл буудалцжээ. Гэвч ялагдах нь тодорхой болсон тул туг өргөн бууж өгөхөөр шийджээ. Тэгсэн хэрнээ хэрмийн гол хаалгыг онгойлгож өгөхгүй байсан тул цэргийн сайд нар 28 дайчинг авч хэрмийг дүүжин шатаар давж хаалга нээснээр арваад цаг үргэлжилсэн тулалдаан үндсэндээ дуусав.¹¹⁸

Манж-хятадын тал 200 орчим цэргээ алдаж, 1200-аад хүн олзлуулжээ. Мөн “тэмээ 1000 илүү, морь 1000 илүү, хонь 5000 илүү, буу 200, сум 20000, мөнгө 20000 илүү ланг монгол цэргүүд олзлон авав.”¹¹⁹

Ховд хотыг чөлөөлсөн байлдаан үндсэндээ ингэж дууссан байдаг. Гэвч тухайн сэдэвтэй холбоотой зайлшгүй нягтлах ёстой хэд хэдэн асуудал байна.

Билгийн улирлын долдугаар сарын шинийн 8-ний үхэр цагт цэргүүд сууж байсан газраас мордсон гэж архивын баримтанд бичсэн байдаг гэнэ. Мөн шинийн 9-ний үдээс хойш нар хэлбийж байх хэрд дууссан гэж сурвалжид дурддаг.

Баримтанд дурдсан өдрийг 1968 онд хэвлэсэн БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид юлианы тооллыг баримталж “Ховд хотыг 1912 оны 8-р сарын 5-нд дайран орж хоёр хоногийн дараа 7-ны өдөр чөлөөлөн авчээ” гэж оноож бичсэн бол Ховдын байлдаанаар мэргэшсэн судлаачид билгийн тооллын намрын эхэн сарын шинийн 8 ба 9-нийг аргын тоололд таацуулахдаа 8-р сарын 5 болон 6 эсвэл 20 болон 21 гэж оноосон бичлэг харагддаг.¹²⁰

¹¹⁶ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 46.

¹¹⁷ Даваасүрэн, Б., Мягмарсамбуу, Г. *Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 1998, 96.

¹¹⁸ Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 209.

¹¹⁹ *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 444.

¹²⁰ БНМАУ-ын түүх. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 444; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 46-48; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919)*

Билгийн тооллын хуучин өдөр үүрээр таарах туулай цагт дуусч, луу цагаас шинэ өдөр эхлэх тул тулалдаан билгийн тооллоор хоёр өдөр харин аргын тооллоор нэг өдөр болсныг ийнхүү алдаж тооцоолжээ гэж үзэж байна. Энэ өгүүллийг тэрлэгч мөн бусдын бичснийг шууд дагаж 2004 оны өгүүлэлдээ тулалдааныг 32 цаг үргэлжилсэн гэж тооцоолж андуурч байсан билээ.¹²¹

Үнэндээ гол тулалдаан аргын тооллын григорианы 20-ний шөнийн 3 цагаас их үдийн 13-15 цагийн хооронд болж өнгөрчээ.

Ховдын байлдааныг бусдаас хамгийн түлхүү судалсан Г.Мягмарсамбуу, Б.Нямдорж нар “... Ховд хотыг бараг хоёр сар бүслэн хааж, хумисаар ...”, “ийнхүү монгол цэрэг 2 сар гаруй бүслэн хааж ...” гэж бичсэн байдаг.¹²²

Түүхэн баримттай эрс зөрчилдсөн бичлэг гэж үзэж байна. Учир нь Ховдод хорин нэг хоёр хоног сууж манж-хятадын талтай хэлэлцээр хийхийг оролдож байсан Хаант Оросын консул М.Н.Кузминский 7-р сарын 30-нд Сазановт илгээсэн цахилгаан мэдээндээ, “зэвсэгт мөргөлдөөн гаргуулахгүйн тулд чадах бүхнээ хийлээ”, Ховдын амбан эрс татгалзсан тул “хятадын эрх баригч нартай хийж байсан хэлэлцээгээ түр зогсоож хотоос 7-р сарын 12(25)-нд гарч явав. Тэр өдөр монголын цэрэг хотыг бүслэн” гэж мэдэгдсэн байдаг.¹²³ Тэгээд хотоос 60 мод (64 км) газар зайтай суух болсон билээ.¹²⁴

Тэгэхлээр бүслэн хаалт (жинхэнэ бүслэлт биш) сар ч хүрэхгүй хугацаанд явагдсан гэсэн үг. Бид бүслэн хаалтыг (бүслэлт биш) 26-27 хоног үргэлжилсэн гэж үзлээ. Харин юуны учир ийнхүү хоёр сар гэж тооцох болсон тухайд, судлаачид Захбулагт монгол цэрэг ирснээс эхэлж тооцжээ л гэж ойлгохоор байна. Ховдоос 98 бараг 100 км зайтай газар ирчихээд тэгээд цэрэг нь дөнгөж 160-аас 480-хан хүнтэй байхад яаж бүслэх нь хэнд ч ойлгомжтой гэж бодож байна.

Аргын тооллын григорианы 7-р сарын 25-наас 8-р сарын 5-ны хооронд болж өнгөрсөн 7 удаагийн зэвсэгт мөргөлдөөнөөр монголчууд нэг л удаа наяхан гэхдээ японы хуучин загварын буу олзолсныг манай эрдэмтэд жаахан хэтрүүлж үнэлээд байх шиг. Тэд “монгол цэргүүд зэвсгээр тун гачигдаж байсан бөгөөд ... Ховдод

он). УБ, 2006, 96-97.

¹²¹ Батсүрэн, Б. “1912 оны Ховдын байлдааныг эргэн харахуй”. *Acta Historica*. Tom. III, fasc. 16. УБ, 2004, 107.

¹²² Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 44; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 95.

¹²³ *Международные отношения в эпоху империализма*. 1878-1917. Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л, 1939, 406, зүүлт 5

¹²⁴ Дашдаваа, Ч., Цолмон, С., Наранжаргал, Д., Цогзолмаа, Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича*. УБ, 2011, 177.

туслахаар зэвсэг ачиж ирсэн хятад цэргийг удаа дараа тосон байлдаж, үлэмж хэмжээний зэр зэвсэг, сум олзолсон нь ихээхэн нэмэр болсон ... зэр зэвсэг, ачаа хөсөг уналга хэрэглэлийг олзлон авч, цэргээ зэвсэглэсэн байна” гэж эсвэл “эдгээр ялалтын үр дүнд нэг талаар монгол цэрэг их хэмжээний зэр зэвсэг, сум олзолж, зэвсэглэлээ ...” сайжруулсан хэмээн дүгнэсэн байдаг.¹²⁵

Байдал үнэхээр тийм байсан эсэхийг бид дээр дурдсан зэвсгийн хангалтын тоймоос харахад эргэлзээтэй болох нь харагдах байх. Хэрэвзээ архивын баримтанд дурдсан ёсоор дээд газартаа хүссэн зэр зэвсгээ цэргүүд авч чадаж байсан гэж үзвэл монгол цэргийн хангалтаар ирсэн бууны тоо 7-р сарын 24 хүртэл цэрэгт ирээд байсан хүний тооноос давж байжээ. Дээрээс нэг чухал давуу тал монгол цэрэгт байсан. Хуучин ч гэсэн Хаант Оросоос авсан буудлагын зэвсгийн дийлэнх нь нэг системийн буу зонхилж байсан тул сум галт хэрэгсэлээр хангах боломжийг эрс нэмэгдүүлнэ. Бугатын тулалдаанаар монголчууд 80 буу олзолсон бол тэр үед монгол цэрэг мянгаад хүнтэй, 900-аад буутай байсан юм. Дутагдаж гачигдаад байх юм лав харагдахгүй байна. Гэтэл Ховдыг эзлээд хураасан буу 200-аад л байсан гэсэн бичлэг түгээмэл байдгаас үзвэл харин манж-хятадын тал орчин үеийн буюгаар гачигдаж байжээ гэж ойлгохоор байна. Ер нь зэвсгийн тал дээр А.В.Бурдуков жаахан хэтрүүлсэн байх. Магадгүй тэрээр өөрийнхөө нүдээр харсан монгол цэргийн нэг ангиар буюу баяд хошуудаас татагдан ирсэн цэргүүдээр жишээлж нийт монгол цэргийг төсөөлчихсөн юм биш биз гэсэн сэжиг төрж байна.

Ховдын байлдаанд Тагна Урианхайгаас хэчнээн цэрэг “сайн дураар” ирж оролцсон эсэх нь монголын түүх бичлэгт нэг мөр шийдэгдээгүй анхаарал татдаг асуудал билээ. Х.Чойбалсан урианхайн Лувсан гэгч 300 хүн дагуулж ирсэн гэж бичсэн бол БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид “энэ үе урианхайн харьяат Гомбодорж 300 цэргээ дагуулан Улаангомд хүрэлцэн иржээ. Тэнд урианхайн харьяат Ши бэйсийн 17 сумын 300 цэрэг хойноос залган очжээ” гэж бичжээ.¹²⁶

Орчин цагийн Оросын судлаачид 600-гаас мянга хүртэл тагна урианхайчууд тус байлдаанд оролцсон гэж үзсэн бол Д.Шүрхүү “600 гаруй гэдэг тоо нэлээд үндэслэл сайтай байна. ... Хэмчигийн хошууны бүгдийн дарга, гүн Буянбадрах 300 гаруй цэрэг удирдан Ховдын хязгаарт ирсэн магадлал өндөр байна. Харин Бэйс хошууны 17 сумаас татагдан ирсэн 300 гаруй цэргийг хэн толгойлон ирсэн нь тодорхой бус байна”¹²⁷ гэж үзсэн байх юм.

¹²⁵ Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. Ш. УБ, 2011, 44; Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 93.

¹²⁶ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 35; *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 443;

¹²⁷ Шүрхүү, Д. “Ховд хотыг чөлөөлөхөд Тагна Урианхайгаас цэрэг дайчилсан асуудал”. *Монголын*

Нэг хэсэг нь манжийн амбанд, нөгөө нь Халхын Сайн ноён хан, Засагт хан аймагт захирагддаг хошуудаас тэр үеийн Тагнын Урианхай бүрдэж байв. Д.Шүрхүүгийн бичсэнээр 1913 онд Тува 36126 хүнтэй байснаас Хэмчиг – 1564 өрх, 8273 ам; Тагна – 1500 өрх, 7000 ам; Бэйс – 3438 өрх, 10153 ам нийт 3 хошуу 6502 өрх айл 25426 хүнтэй байжээ.¹²⁸ Тэр үеийн Монголын аль ч хошууны нэг сум дөнгөж 25-40 хүн цэрэгт мордуулах боломжтой¹²⁹ гэсэн тэр цагийн цэргийн мэргэжилтний тооцоогоор Тагна Урианхайн дээрх Халхын засаг ноёдын харьяат 3 хошуунаас 775-1240 хүнийг цэрэгт дайчлах боломж харагдаж байна.

Халхад захирагддаг гурван хошуунаас 750 цэрэг тагна¹³⁰ гэсэн А.В.Бурдуковын мэдээтэй энэ тооцоо үндсэндээ тохирч байна. Гэхдээ яг ийм тооны цэрэг ирсэн үү гэдэг нь үнэн эргэлзээтэй. Бараг л үгүй байх.

Хамгийн найдвартай мэдээг бид Дамдинсүрэн нарын илтгэлд байна гэж үзлээ. Тэнд сайн дураар ирсэн тагна урианхайчуудын тоог 87 гэж дурдаад зайсан Дамбий, дарга Малтар, уваж Цагаанхүү, Сэрээтэр¹³¹ гэсэн нэрсийг тэмдэглэж үлдээжээ. Тэднийг өөлд хошуу, алтайн урианхай нараас ирсэн цэргүүдтэй нийлүүлж 300 болгоод Шар сүмийн дэргэд байрлуулж байсныг сануулъя. Дараа энэ гол замаас холдуулж Цонж чулуу гэх газар шилжүүлснийг ч бодолцох хэрэгтэй. Хүн олонтой, дайнч ангиуд байсан бол тулалдааны гол чиглэлээс авч хоёрдугаар зэргийн чиглэлд байрлуулахгүй л болов уу.

Ховдын төлөөх байлдаанд оролцсон Монголын талын цэргийн тоо асуудалтай. Тэр үеийн түүхийн гол зохиолуудад* цэргийн тоог ер хэлээгүй.

Сурвалжийн чанартай дургал, зохиолоос А.В.Бурдуковын дургалд “Монголын арми ойролцоогоор 5 мянган хүнтэй ...”¹³² гэсэн мэдээ байгаа бол Х.Чойбалсан “... бүгд хоёр мянга илүү монгол ...”¹³³ гэж бичжээ.

Одоо түүхчдийн өгүүлснээс толилуульа. *Ц.Пунцагноров* 1955 онд “Магсаржав, Дамдинсүрэн нар, ... Ховд хотыг 5 мянган хүн бүхий отрядар бүслэн 1912 оны 8 дугаар сарын 7-нд цуст ширүүн тулалдааны дараа хэрмийг дайран эзэлжээ”¹³⁴ гэсэн

үндэсний хувьсгал-95. УБ, 2007, 145.

¹²⁸ Шүрхүү, Д. “Ховд хотыг чөлөөлөхөд Тагна Урианхайгаас цэрэг дайчилсан асуудал”. Монголын үндэсний хувьсгал-95. УБ, 2007, 144.

¹²⁹ Кушелев, Ю. *Монголия и монгольский вопрос*. С-Петербург, 1912, 32.

¹³⁰ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 73.

¹³¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204, 207-208.

* Магсаржав хурц, Дэндэв, Дилав хутагт, Навааннамжил нар болон нэр үл мэдэгдэх зохиогчийн бичсэн зохиолууд.

¹³² Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79.

¹³³ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 35-36.

¹³⁴ Пунцагноров, Ц. *Монголын автономит үеийн түүх (1911-1919)*. УБ, 1955, 40.

бол 1958 онд Л.Гомбо “Ховдын гарнизон нь буун өхийг татгалзахад Хүрээний засгийн газрын шийдвэрээр хатан баатар Магсаржав, манлай баатар Дамдинсүрэн нарын удирдлагын дор Ховд хотыг 5000 цэрэг бүхий отрядар бүслэн 1912 оны 8 сарын 1-ний ширүүн тулалдааны дараагаар хэрмийг дайран эзэлжээ”¹³⁵ гэж тус тус үзсэн байна. Д.Гонгор “нийт монгол цэрэг 3000 орчим болжээ. Ховд хотыг чөлөөлсөн цэргийн дотор Нийслэл Хүрээнээс дайчлан одуулсан 500 цэргээс бусад 2500 хүмүүс нь баруун аймаг ба Ховдын олон ястны үр хувгүүд байжээ. Энэ нь төрөлх хотоо харийн дайснаас чөлөөлөх тэмцэлд баруун хязгаарын ард түмэн гол хүчин болсныг үзүүлж байна. Тэр үед Дөрвөд хоёр аймаг ба Урианхай хушууд тус бүр бүтэн хороо цэрэг гаргасан”¹³⁶ гэж магтуу байдлаар бас Ховдын хязгаарынхан гол үүрэгтэй байсан мэтээр бичжээ.

БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид Дамдинсүрэн нар “томилогдон монгол цэрэг 500 шахам хүнийг авч баруун зүг морджээ. ... Нийслэл Хүрээнээс очсон цэргүүд дүрвэд, баяд цэргүүдтэй нийлж бүгд 2000 гаруй болжээ”¹³⁷ гэж Х.Чойбалсаны бичсэнтэй адил тоог дурдсан бол 1992 онд Л.Жамсран “Халхын баруун аймгууд, дөрвөд, урианхайгаас бүгд 5000 орчим цэрэг шинээр татан авч, тэдний дунд зохион байгуулалт хийжээ”¹³⁸ хэмээн үзжээ. Дараа жил нь С.Гангааням “Ховдыг бүслэх үед цэрэг нь 5000-д хүрсэн боловч зэвсэг муутай, нэлээд хэсэг нь бороохой шийдэм, цахиур буунаас өөр зэвсэггүй байлаа. ... Цэргийн 3000 орчим нь Сангийн хотын хэрмийг шууд бүслэхэд оролцож бусад нь гадуур бүслэлтэнд оролцжээ”¹³⁹ гэж үзснийг үндсэндээ “Монгол цэргийн түүхийн товчоон”-ы дэд ботид¹⁴⁰ баримталжээ. Тайваний эрдэмтэн Лань Мэйхуа 1996 онд зэрэг хамгаалсан зохиолдоо “Ховдод хүрэхэд монголын цэрэг 3000 орчимд хүрчээ” гэж үзсэн.¹⁴¹

Г.Мягмарсамбуу (1998, 2003), Б.Нямдорж (2006), Ж.Урангуа (2006) нар мөн 5 мянга гэсэн тоог дурдсан бол Д.Гомбосүрэн 2009 оны хоёр бүтээлдээ цэргийн тоог 3000 байсан гэж үзсэн. Үндэсний хувьсгалын ойд зориулсан толь бичигт “энэ байлдаанд монголын 3000 орчим цэрэг оролцсон юм” гэсэн тоог дурджээ.

Г.Мягмарсамбуу 2011 онд 5 мянга гэсэн тооноос татгалзаж, архивийн

¹³⁵ Гомбо, Л. *Автономит Монголын цэргийн байдал (1911-1919)*. УБ, 1958, 4.

¹³⁶ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 102, 103.

¹³⁷ БНМАУ-ын түүх. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 443.

¹³⁸ Жамсран, Л. *Монголын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913)*. УБ, 1992, 87.

¹³⁹ Гангааням, С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993, 14.

¹⁴⁰ *Монгол цэргийн түүхийн товчоон*. Дэд дэвтэр. УБ, 1996, 40.

¹⁴¹ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96.

баримтаас үзвэл 3000 байна гэж үзэх нь зүйтэй гэсэн дүгнэлтэнд хүрчээ.¹⁴²

Үндсэндээ монголын түүх бичлэгт гурван санал байна гэж үзэж болно. Үүнд,

1. **Х.Чойбалсангийн санал** – 1942 онд анх судалгааны эргэлтэнд орсон энэ саналыг 1968 оны БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид баримталжээ. Д.Гонгор энэ бүлгийг бичжээ. Эх сурвалж тодорхойгүй, бодвоос Х.Чойбалсан Магсаржаваас сонссон байж мэдэх юм.

2. **Ц.Пунцагноровын санал** – 1955 онд анх судалганы эргэлтэнд орсон. Л.Гомбо (1958), Л.Жамсран (1992), С.Гангааням (1993), Б.Даваасүрэн-Г.Мягмарсамбуу (1998), Г.Мягмарсамбуу (2003), Ж.Урангуа (2006) нарын олон эрдэмтэн баримталжээ. А.В.Бурдуковын 1912 оны 7/8-р сард бичиж 9-р сард нийтэлсэн мэдээн дэх, Ховд дахь монгол цэргийн тоо их байна. Халхын 3000 морьт цэрэг Ховд руу одсон хойноос хүч нэмэх сураг байна, дүрвэд, баяд, мянгад, тагнын урианхай нийлээд 1550 цэрэг илгээх мэдээ байна гэсэн өгүүлбэр болон түүний дуртгалд дурдагдсан тооноос улбаалж ингэж хэлэх болсон байх.

3. **Д.Гонгорын санал** – бидний олж үзснээр анх 1964 онд судлаачдын хүртээл болжээ. Яг 3000 биш харин гурван мянга орчим (2900-3100) гэж хэлдэг. Лань Мэйхуа (1996), Д.Гомбосүрэн (2009), Г.Мягмарсамбуу (2011/2012) нарын бүтээлд ийм тоо харагдах болсон. Тэд: дүрвэд, баяд, мянгадын 800, урианхайн 300, халхын баруун хоёр аймгийн 2000/1200, нийслэлийн 500 буюу замаасаа нийтдээ 3 мянган цэрэг дайчлахаар төлөвлөсөн хэмээх бичгийг шууд итгэж хэрэглэснээс ийм санал гарчээ.

Уг өгүүллийг тэрлэгч 2004 онд анх удаа Ховдын байлдаанд оролцсон цэргийн тоог нягтлах гэж оролдож 2330-2480 цэрэг цуглуулсан гэж үзжээ. Судалгааны өнөөдрийн түвшнээс харвал зарим талаар алдаатай тооцоо байжээ гэж үзлээ. Гол нь Тагна Урианхайгаас ирсэн цэргийн тоог татахаар төлөвлөсөн ёсоор нь шууд тооцоонд хэрэглэжээ.

Ховдын байлдаанд монголчууд 2230? (2228?) орчим цэрэг цуглуулсан гэх саналыг бид дэвшүүлэхийн хамт мөн Ховдын байлдааныг үечлэх саналтай байна.

¹⁴² Даваасүрэн, Б., Мягмарсамбуу, Г. *Ардын хатанбаатар С.Магсаржав: Амьдрал, тэмцэл үйл хэрэг (1878-1927)*. УБ, 1998, 92; Мягмарсамбуу Г. *Домогт жанжин Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 2003, 51; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 86; Урангуа Ж. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919)*. УБ, 2006, 43; Гомбосүрэн Д. *Монгол улсын зэвсэгт хүчний байгуулалтын түүх (XX зуун)*. УБ, 2009, 35; Гомбосүрэн Д. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улсын цэргийн байгууламж*. УБ, 2009, 32; *Монголын үндэсний хувьсгалын нэвтэрхий толь (1911-1921)*. УБ, 2011, 373; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 41; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. IV. УБ, 2012, 78.

Үүнд, нэг, манж түшмэд зохион байгуулж хятад худалдаачид оролцсон хурлаас (1.7) хойш онц чуулган (7.3-8) хүртэл 179-184 хоног үргэлжилсэн улс төрийн тэмцлийг *улс төрийн талбарт өрсөлдсөн үе* гэж үзэх саналтай байна. Дотроо хязгаар нутгийн эрх баригчдын улс төрийн чиг хандлага тодорхой бус шат (1.7-3.19), сайд Гончигдамбын үйл ажиллагаа (3.19-6.1/18) болон сайд Наваанцэрэн, Дамдинбазар нарын үйл ажиллагаа (6.1/18-7.3/8) гэсэн 3 шатанд хуваагдана. Хоёр дахь, *байлдааны үеийг* Халхын баруун хоёр аймгаас цэрэг татахаар шийдсэн (7.1) эсвэл онц чуулган дуусч дүрвэд, баяд хошуудаас бас цэрэг татахаар болсон (7.8) үеэс эхлүүлж байна. Тус үеийг дотор нь дөрвөн шатанд хуваалаа. Талын Улаан ууланд монгол цэрэг байрлах хүртэлх үеийг эхний шат гэж үзлээ. Хоёр дахь шатанд (7.25-8.5) монгол болон манж-хятадууд хоорондоо хэдэн удаа зэвсэг зөрүүлсэн билээ. Гурав дахь нь гол тулалдааны бэлтгэлийн шат (8.5-8.20) бол гол тулалдаан болсон 8-р сарын 20-нийг тусгайлан нэг шат болголоо.

Abstract. The author attempts to deal with several points in the article: First, he identifies two phases of Khovd Battle initiated in 1912. The political process ended with an annual meeting called “Onts Chuulgan” held at the beginning of July 1912. The battle began with a decision of the meeting to mobilize partially a great number of soldiers from the provinces of Zasagt Qan Aimag, two provinces of Sayin Noyon Aimag and Khovd frontier. Secondly, the author investigates some issues on military force of battle rivals and organization of Mongolian recruitment and gives a detailed description of how the recruitment was undertaken in reality in the Mongolian part. Thirdly, he aims to calculate the numbers of armaments and other supply. Fourthly, he describing several confrontations between two parts in July provides a new proposal for the Mongol siege on 20th August. Fifthly, based on his study on when and how long Khovd was liberated, he tries to correct the misunderstanding that the battle was continued for two days. Sixthly, he suggests a new periodization for the liberation of Khovd city.

Ном зүй

1. *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968.
2. Бадамхатан, С. “Мянгад хошууны угсаатны байдал”. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд*. II боть. УБ, 2004.
3. Болдбаатар, Ж. *Чин зүтгэлт Хайсан гүн*. УБ, 2002.
4. Галдан. *Эрдэнийн эрих*. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичин, тайлбар хийсэн Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол. УБ, 2006.

5. Гангааням, С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993.
6. Гомбо, Л. *Автономит Монголын цэргийн байдал (1911-1919)*. УБ, 1958.
7. Гомбосүрэн, Д. *Монгол улсын зэвсэгт хүчний байгуулалтын түүх (XX зуун)*. УБ, 2009.
8. Гомбосүрэн, Д. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улсын цэргийн байгууламж*. УБ, 2009.
9. Гонгор, Д. *Халх товчоон*. I. УБ, 1970.
10. Даваасүрэн, Б., Мягмарсамбуу, Г. *Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 1998.
11. Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991.
12. Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010.
13. Жамсран, Л. *Монголын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913)*. УБ, 1992.
14. Жамсран, Л. “Ховдыг чөлөөлсөн тухай хоёр баримт”. *Монголын түүх судлалын өгүүллүүд*. I. УБ, 2000.
15. *Монгол ардын журамт цэргийн дуртгалууд*. Дэд дэвтэр. УБ, 1985.
16. *Монгол Улсын автономи хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг*. УБ, 1992.
17. *Монгол-Оросын цэргийн хамтын ажиллагаа (1911-1946)*. Баримтын эмхтгэл. I боть, 1911-1936. Улаанбаатар, 2007.
18. *Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл*. Баримт бичгийн эмхтгэл (1900-1914). УБ, 1982.
19. *Монголын үндэсний хувьсгалын нэвтэрхий толь (1911-1921)*. УБ, 2011.
20. *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014.
21. Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011.
22. Мягмарсамбуу, Г. *Домогт жанжин Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 2003.
23. Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011.

24. Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. IV. УБ, 2012.
25. Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014.
26. Нямдорж, Б. “Олноо Өргөгдсөн Монгол Улс Ховд, Алтайн хязгаарын олон хошуудыг дагуулсан нь”. *Studia Historica*. Том. XXXIII, fasc. 5. УБ, 2002, 60.
27. Нямдорж, Б. “Р.Наваанцэрэн баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах хэрэгт хүчин зүтгэсэн нь”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн*. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014.
28. Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006.
29. Очир, А., Гэрэлбадрах, Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*. УБ, 2003.
30. Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013.
31. Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 69.
32. Сүхбаатар, На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он)*. УБ, 2000.
33. Сүхбаатар, На. *Ойрад монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд*. II. УБ, 2001.
34. Түмэнжаргал, Д. “Дөрвөд, баяд, торгууд, мянгад, өөлд, Алтай, Тагнын урианхай нарыг дагаар оруулахад Р.Наваанцэрэн, Л.Гончигдамба нарын гүйцэтгэсэн үүрэг”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн*. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014.
35. Түмэнжаргал, Д. *Монголын лам, ноёдын мянган захидал*. III. УБ, 2010.
36. Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010.
37. Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942.
38. Шүрхүү, Д. “Ховд хотыг чөлөөлөхөд Тагна Урианхайгаас цэрэг дайчилсан асуудал”. *Монголын үндэсний хувьсгал-95*. УБ, 2007.
39. *Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх*. Доорд. Бээжин, 1995.

40. Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969.
41. Дальний Востокъ. №3, 21-го января 1913 г. *Свѣдѣнія из периодической печати*. Иркутскъ, 1913.
42. Дашдаваа, Ч., Цолмон, С., Наранжаргал, Д., Цогзолмаа, Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича*. УБ, 2011.
43. Златкин, И.Я. *История Джунгарского ханства 1635-1758*. Изд. второе. М, 1983.
44. *История военного искусства*. Том 1. М: 1963.
45. Кушелевъ, Ю. *Монголія и монгольскій вопросъ*. С-Петербургъ, 1912.
46. *Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917*. Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л: 1939.
47. Моисеев, В.А. “Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синьхайской революции”. *Алтайский вестник*. 2002. №2, 44-47.
48. Певцов, М.В. *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Кашгарю и Куньлунь*. М, 2010.
49. *Русско-монгольские отношения 1607-1636*. Сборник документов. Сост. Л.М.Гатаулина, М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. Отв. ред. И.Я.Златкин, Н.В.Устюгов. М, 1959.
50. Соркин, Н.С. *В начале пути*. М: 1978.
51. Фишер, І.Э. *Сибирская исторія съ самого открытія Сибири до завоеванія сей земли російскимъ оружіемъ*. СПб, 1774.
52. *Энциклопедия военной мысли*. Под ред. П. Тоурас. М, 2002.

**МОНГОЛ ОРНЫ ГАЗРЫН ХАРИЛЦАА,
БЭЛЧЭЭР ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТҮҮХИЙН АСУУДЛУУД**

Р.ТӨРДАЛАЙ

Товч агуулга: Энэхүү өгүүлэлд Монгол орны газрын харилцааны түүхийг тоймлон өгүүлэхийн зэрэгцээ 1928-1959 онд өрнөсөн хөдөө аж ахуйн хоршоолох үйл явц нь монголчуудын уламжлалт газрын харилцаанд хэрхэн нөлөөлсөн тухай тодруулан авч үзлээ.

Монгол орны газрын харилцааны асуудал олон зуун жилээр харь гүрнүүдийн улс төр, эдийн засгийн бодлого, ашиг сонирхлын хүрээнд эргэлдэж байлаа. Гэвч уг асуудал 1990-ээд оноос монголчуудын язгуур эрх ашигтай уялдаатайгаар, орчин үеийн хандлагаар хөгжих түүхэн нөхцөл бүрдсэн билээ.

Өнөөгийн газрын шинэчлэлд бэрхшээл сорилт чамгүй тулгарч байна. Иймд, түүх, өнөө үе, хэтийн төлөв гэсэн гурван цагийн хэлхээнд уг асуудлыг судлан үзэж, шийдвэрлэх тухай санал дүгнэлтээ эл өгүүллээр хуваалцахыг зорив.

Түлхүүр үг: *Монгол орон, газрын харилцаа, хоршоололт, эрт, эдүгээ, хэтийн төлөв, тулгамдсан асуудал*

Удиртгал

Өнөөдөр дэлхийн хуурай газрын 70 хувийг бэлчээрийн газар эзэлж байна. Энэхүү уудам газар нутгийг хамарсан бэлчээр нь нүүдэлчин ард түмнүүдийн амьдралын эх үндэс байсаар иржээ. Өөрөөр хэлбэл, газрыг бэлчээр болгон ашиглах явцад малын тэжээлийн хэрэгцээ, бэлчээрийн ургамлын улирлын хэлбэлзэл хоёрын зөрчлийг нүүдэл хийх замаар шийдвэрлэснээр монголчууд нүүдэлчин болсон байна. Улс орон бүрт газрыг хэн өмчилж, ямар журмаар хэрэглэж байснаас хамааран харилцан ялгаатай амьдралын хэвшил бүрэлдэн тогтсон нь түүхийн туршид газрын харилцааны үндсэн асуудал байсаар иржээ.

Нүүдлийн мал аж ахуйн амьдралын хэвшил, уудам газар нутаг, цаг уурын онцлог нь газрын харилцаа, бэлчээр ашиглалтын онцгой нөхцөл хэдэн мянган жилээр тогтвортой оршиход нөлөөлсөн байна. Өөрөөр хэлбэл, Монголын нүүдэлчид түүхийн урт хугацаанд байгалийн бэрхшээлтэй нүүр тулан тэмцэж, мал сүргээ өсгөх, бэлчээрийг малын төрөлд зохицуулан хуваарьтай ашиглах, тэжээл

бэлтгэх, усаар хангах талаар хуримтлуулсан баялаг туршлагууд жилээс жилд шигшигдэн үлдсээр өнөөг хүрч, мал маллагааны өвөрмөц арга нэгэнт бүрэлдэн тогтжээ.

Монголчуудын амьдрах гол үндэс нь бэлчээр шүтсэн таван төрлийн мал байсаар ирсэн. Эртнээс монгол өрх бүр ч мал, малын захтай байхыг эрхэмлэдэг байв. Монгол орны бүс нутаг бүрийн онцлогоос шалтгаалан айл өрхүүд таван хошуу малыг тэр бүр бүрнээр адгуулан өсгөж чаддаггүй, өсгөж үржүүлэх гэмээ нь дан өөрийн хүчээр маллаж чаддаггүй байсан бололтой. Учир нь таван хошуу малын бэлчээрийн онцлог ижилгүй тул 2-3 янзын бэлчээрт маллах зайлшгүй шаардлагын үүднээс газар бэлчээр ашиглалтын түүхэн өвөрмөц хэв шинж нутаг бүс бүрт бүрэлдэн буй болжээ.

Нүүдэлчин монголчууд эртнээс газрыг голчлон малын бэлчээрээр ашиглаж ирсний зэрэгцээ зарим бүс нутагт хот суурин, сүм хийд байгуулж, багахан хэмжээний тариалан эрхэлж байлаа. Иймээс хот суурин, сүм хийдийн суурин газар эзэмшлийн асуудал, түүнд холбогдох нийгмийн харилцаа ч Монголын нийгмийн байгууллын түүхнээ ямар нэг хэмжээгээр байр суурь эзэлж байв.

XX зуунаас өмнөх үеийн газрын харилцааны асуудлууд

Нүүдэлчдийн анхны төрт улс Хүннү гүрэн байгуулагдсан үеэс “газар нутаг бол төрийн оршин тогтнох үндэс” хэмээн тунхагласан байдаг. Энэ байдал Монгол нутагт оршин тогтнож байсан эртний улс гүрнүүдээр дамжин уламжлагдсаар 1206 онд Их Монгол улс байгуулагдах үед Монгол хэмээх нэгдмэл хэл, соёл, сэтгэлгээ бүхий үндэстэн бүрэлдэн тогтсон юм.

Энэхүү түүхэн үйл явц нь өнөөгийн монгол үндэстний газар нутаг, хил хязгаар эгнэгт баталгаажин тогтноход шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэжээ. Түүхэн цаг үеийн туршид Монголын нүүдэлчдийн идээшиж амьдарч ирсэн газар нутаг нийтийн эзэмшилд, төрийн хамгаалалтад оршсоор байв. Эзэн хааны зарлигаар газрыг соёрхон заан олгож, түүний ураг төрөл, хөвүүд соёрхогдсон газартаа үе улиран албат иргэдийн хамтаар нутаглан амьдарсаар ирсэн байна. Хэмжээгүй эрхэт төрт улсын Эзэн хаан ба бусад зонхилох язгууртнууд ийнхүү соёрхол бүхий асар уудам газрыг албат иргэдийн хамтаар амьдарч байсан авч түүхийн урт хугацааны туршид Монгол оронд онцгойлон гагцхүү хувьдаа өмчилсөн тусгай газар нутагтай эзэн хаан, язгууртнууд байгаагүй билээ.

Судлаачид Монголд оронд газрыг албан ёсоор өмчлөх тухай ойлголт байгаагүй нь малын бэлчээрийг хэзээ ч хувьчлан өгч байгаагүй, харин бэлчээрийг эзэмших, ашиглах, хамгаалах эрхийн харилцаа тогтсоор ирсэнтэй холбоотой хэмээн бүтээлдээ тэмдэглэсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, нэн эртнээс Монгол орон дахь газрын харилцаа, газар ашиглалтын тухай ойлголт нь суурин соёл иргэншлийн үнэлэмж, ойлголт, үзэл хандлагаас ихээхэн ялгаатай, өөрийн хөгжлийн зүй тогтол, бүтэц, соёл бүхий бие даасан ухагдахуун болон хөгжиж ирснийг тодорхой харуулж байна.

Ийнхүү Их Монгол Улсын үеэс XX зууны эхэн үе хүртэлх түүхэн урт хугацаанд Монгол орны нутаг дэвсгэр, хил хязгаарт ихээхэн хувирал өөрчлөлт гарсан байтал, түүний доторх газрын харилцааны асуудал хэлбэр ба агуулга, мөн чанараараа тогтвортой оршин хадгалагдсаар иржээ.

Үүний нотолгоо нь Чингис хааны “Их засаг”, Түмэдийн Алтан хааны “Цаазын бичиг”, “Халхын үйсэн дээрх цааз эрхэмжийн бичиг” зэрэг дундад зууны үеийн Монголын хууль цаазад газар эзэмших, ашиглах, хамгаалахтай холбогдолтой олон заалт, журмыг хуульчлан тогтоож өгсөн нь монголчууд Манж Чин улсын эрхшээлд орох хүртэл 500 орчим жил уламжлагдан мөрдөгдсөнөөс тодорхой харагдана.¹

Харин 1691 онд Манж нар Монгол оронд ноёрхлоо тогтоосны дараагаар энэ байдал ихээхэн өөрчлөгджээ. Манж нар Монгол дахь газрын харилцааны асуудалд төрийн бодлогын хэмжээнд ач холбогдол өгч монголчуудыг эрхшээн захирахад хялбарыг бодолцон бие биенээ харилцан хянасан, эрх мэдэл, газар нутгийн эзэмшлийн хувьд адил тэнцүү олон тооны засаг ноёны эзэмшил хошуудыг буй болгох эрхзүйн зохицуулалт хийсэн байна. Ийнхүү хошуу тус бүр зөвхөн өөрийн эзэмшил газар нутаг, бэлчээрийг мэдэн захирч, хошууны засаг ноёноос ард хүртэл өөр аймаг, хошууны нутаг руу давж нутаглах, өвөл, зуны бэлчээрт дураар халдан орохыг “Манж Чин улсын Бүгд хууль”, “Халх журам”, “Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамны хууль зүйлийн бичиг” зэрэг хуулиар засаглан хоригложээ.²

Гагцхүү байгаль, цаг уурын хүндрэл тохиолдоход зөвшөөрөл, мэдэгдлийг хүлээсний үндсэн дээр заагдсан газарт харилцан эв зүйтэй түр хугацаанд нутагладаг байв. Хэрэв ингэж зохицож чадаагүй эсвэл дур мэдэн бэлчээр, нутагт орсон тохиолдолд заалдан тэмцэх, нутаг, бэлчээрээ булаалдан биесийг гэмтээж хохироох, нэр төрд халдах, шашин шүтээнийг буулгах, тэр байтугай хүний амь нас ч үрэгдэх явдал бага бус гарч байсныг энэ үеийн түүхэн сурвалж болох заргын бичгүүдээс тодорхой мэдэж болно.³

¹ Лүндээжанцан, Д., Болдбаатар, Ж. *Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал*, Улаанбаатар, 1997.

² Лүндээжанцан, Д., Болдбаатар Ж. *Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал*, Улаанбаатар, 1997.

³ *Хувьсгалаас өмнөх Монгол дахь газрын харилцаа*. Архивын баримт бичгийн эмхэтгэл, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1975, 300.

Гэвч манж нар Монгол орныг засаглан барьж байхыг тулд монголчуудын амьдралын үндэс болсон газар бэлчээрийн асуудалд туйлын болгоомжтой, хянуур хандаж, язгуур эрх ашгийг хөндөхгүй байх уян хатан бодлого баримталж байсан бололтой. Манж Чин улсын үед Монголын язгууртнууд газар бэлчээрээ оновчтой ашиглах талаар олон арга хэмжээ авч байв. Тухайлбал, Халхын Сэцэн хан аймгийн засаг олноо То ван хэмээн алдаршсан Тогтохтөр нь өөрийн хошуунд мал аж ахуйг эрхлэх чиглэлээр сургамж болгон гаргасан сургаалаа хэвлүүлж байжээ. Энэхүү сургаал номд цаг уурын байдал, улирлын онцлогт тохируулан төрөл бүрийн малыг бэлчээрийн нарийн тогтоосон хуваарилалтын дагуу маллах тухай заан сургамжилсан байдаг.⁴

Мөн Сайн ноён хан аймгийн Далай Чойнхор засгийн хошуунд ардуудад малын тоонд нь зохицуулан бэлчээрийг хуваарилж, ардууд бэлчээрийг тодорхой замаар хуваарьтай ашиглан нэг хэсэг бэлчээрийг идүүлж дуусгаад нөгөөд нь шилжүүлэх ба гадны мал оруулдаггүй байсан тухай эрдэмтэд бүтээлдээ дурджээ.⁵

Судлаач Д.Начин 1972 оноос эхлэн Увс аймгийн Зүүнговь суманд суурин судалгаа явуулж, тус сумын малчдын он удаан жилийн туршид үе улиран тухайн нутгийнхаа байгальд зохицсон мал маллагааны арга барилуудыг хэрхэн буй болгон хойч үедээ өвлүүлж ирсэн уламжлал туршлагыг судалж үзсэн байна.⁶

Зүүнговь суманд бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг арга барилыг нутгийн өвгөд хөгшдөөс сурвалжлахад дээр үеийн гэх бөгөөд түүхэн баримтад хэрхэн тусгагдсан нь тодорхой биш байна гээд өвлийн бэлчээрийг малчдад хувааж өгдөг нь их л эртний гэдгийг 70-80 насны хүмүүс өгүүлж байсан тухай тэмдэглэжээ.⁷

Тэрбээр бүтээлдээ бичихдээ 1940 оноос урагш Зүүнговьд зээр элбэгшин бэлчээр сүйтгээд болохгүй болохоор нь “Цод туулах*” аргыг хэрэглэдэг байсан талаар өгүүлж, мөн 1921 оны хувьсгалаас өмнө урианхайчуудын малыг нутаг руу нь орж ирэхэд засаг ноёд уг малыг тусгай хүн гарган хариулгаж байгаад “шүү***” авсны дараа буцааж өгдөг байсан хэмээн нутгийн өвгөн 78 настай Жу.Шээрэв гуайн өгүүлсний дагуу бэлчээрийг хуваарьтай, ариг гамтай ашигладаг дээрх арга

⁴ Нацагдорж, Ш. *То ван түүний сургааль*. Улаанбаатар, 1968.

⁵ Жагварал, Н. *Современное аратство и аратское хозяйство*. Москва, 1957.

⁶ Начин, Д. *Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл*. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984, 26.

⁷ Начин, Д. *Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл*. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984, 26.

* Цас хатуурч, мөсжиж хөлдсөн үед зээрийг дээгүүр нь мориор хөөн хөл нь улдааж, улмаар гүйдлийг багасгаж, бэлчээрээ хамгаалдаг байсан эртний уламжлалт арга.

** Татвар төлбөр гэсэн утгатай үг.

Баруун монголчуудын дунд эртнээс уламжлалтай болохыг тодотгон бичжээ.⁸

1921 ны Үндэсний Ардчилсан хувьсгалаас өмнө зарим хошуудын тамгын газраас малчин ардуудад малын олон цөөнийг харгалзан газар бэлчээрийг хуваарилан өгдөг байсан агаад харин ургац сайтай бэлчээр нь голчлон ноёд, баядад оногддог байсан бололтой.

Нэгэнт айл бүрт хувааж өгсөн бэлчээрт ган, зуд зэрэг байгалийн онцгой нөхцөл тохиолдоогүй л бол саахалт айлынхаа малыг оруулж бэлчээрлүүлдэггүй байжээ. Мөн алдуул малаас хамгаалахын тулд өглөө эрт үүрээр юм уу, үдэш бэлчээр нутгаа эргэж үзэх, бэлчээрт орж ирсэн малыг эздэд нь өгөх, зэлүүд бэлчээрт гаргах ажлыг өвлийн турш уйгагүй хийдэг байв.

Хэдийгээр энэ мэтчилэн эртнээс Монголчууд газар бол төрийн үндэс хэмээн үзэж, хууль, эрх зүйн баримт бичиг олныг гарган мөрдүүлж ирсэн боловч ард түмний дунд үеэс үе улиран уламжилж ирсэн зан заншил, ёс суртахуун, хүндэтгэл дээдлэл, шашин, сүсэг бишрэл, хүмүүжлийн олон хэм хэмжээгээр газар дэлхийтэйгээ хүндэтгэлтэй харилцах үзэл санаагаар газар ашиглалт, бэлчээрийн асуудлыг хянан зохицуулахад чухал нөлөө үзүүлж байсныг мартаж учиргүй юм. Иймд хууль эрхзүйн баримт бичгүүдээс гадна заншлын эрх зүй, заншлын хэм хэмжээ эртнээс монголчуудын газар ашиглалтад томоохон байр суурь эзэлж байсан бололтой.

Монгол нүүдэлчдийн гэр бүлийн дотор эртнээс огт хуульчлагдаагүй ч бэлчээр газрын тухайд “дундын эзэмшлийн хамтач сэтгэл зүй” үйлчилсээр ирсэн бөгөөд өнөөдөр ч энэ байдал хэвээр үргэлжилж байна гэж зарим судлаач бүтээлдээ дүгнэсэнтэй санал нэг байна.⁹

XX зууны эхэн үе буюу Манж Чин гүрний ноёрхлын сүүлийн жилүүдэд Монгол орны талаар урт хугацаанд тогтвортой баримталж ирсэн уламжлалт аядуу бодлого ихээхэн өөрчлөгдсөн билээ. Энэ нь ч монголчуудын газар бэлчээр ашиглалтад шууд нөлөөллөө үзүүлсэн байна. Манжийн төрөөс эхлүүлсэн “Шинэ засгийн бодлого” гэгч үйл ажиллагаа нь хятад иргэдийг Монгол газар олноор нь тариа тариулах, амьдрал залгуулахаар шилжүүлэн ирүүлж, монголчуудын малын бэлчээрээс зарим хэсгийг тэдэнд хураан өгөх болсон нь харийн гүрний эрхшээлээс ангижран тусгаар улс юугаан сэргээн мандуулах түүхэн нөхцөл тохироог бүрдүүлсэн юм.

⁸ Начин, Д. Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984, 26.

⁹ Mearns, R. “Community, collective action and common grazing: The case of post-socialist Mongolia”, *Journal of Development Studies*, 32, 1996, 297-339.

Ойрх үеийн газрын харилцааны асуудлууд

1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал хүртэл Монгол орны газрын харилцаа харь гүрний төрийн бодлогын хүрээнд зохицуулагдаж, ард иргэд нь газрыг голчлон малын бэлчээр, зарим бүс нутагт ахуйн чанартай бага хэмжээний тариалангийн зориулалтаар ашиглаж байв.

1917 оны Оросын хувьсгалын дараагаар Евроазийн олон оронд нийтийн өмчийн талаарх ойлголт нэвтэрч эхлэв. 1921 оны Үндэсний Ардчилсан хувьсгалын дараагаар Монголын нийгмийн бүтэц давхраажилтад өөрчлөлт гарч, газар дээрх өмчид хандсан улс төр, эдийн засаг, эрх зүйн зохицуулалт хийхийн зэрэгцээ өнөөг хүртэлх хүн төрөлхтний нийгмийн харилцааны үндэс суурь болж ирсэн газрын асуудлыг анхаарч эхэлсэн байна.

С.Лувсандорж, Б.Гочоодорж, Д.Ринчинсанги нар бүтээлдээ 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалын үр дүнд "... ард олон хамжлагаас чөлөөлөгдөж, хувийн өмчийн бүрэн эрхт гишүүн болж, бэлчээр нутгаа эзэмших хязгаарлал арилж, идээшил бүхий газартаа дураараа нүүж ашиглах, ах дүүс, төрөл танилаараа айлсан хамтарч аж төрөх бололцоо нээгдсэн¹⁰" гэдэг дүгнэлт хийсэн байна.

Зөвлөлт Орос оронд мөн үйлдвэрлэлийн хэрэгслийг нийгэмчилж, хөдөлмөрөө хоршин ажиллаж амьдрах аргыг нэвтрүүлснээр 230 гаруй мянган хамтралыг богино хугацаанд байгуулжээ. Улмаар Орос дахь хамтралжуулах бодлогын нөлөө 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалаар дамжин Монголын тал нутагт нэвтэрсэн байна.

1921 оны 5 дугаар сарын 21-ний өдөр гаргасан Түр засгийн газрын 19 дүгээр хурлын тогтоолоор Монгол улсын бүх газар шороог үүнээс хойш гадаад, дотоодын хүн нар миний хэмээн түрэмгийлэн эзлэхийг үүрд зогсоов хэмээжээ. Энэ нь газрыг улсын өмч, ард нийтийн хүртээл болохыг анх удаа хуульчлан улс төр, нийгэм, эдийн засаг, хууль зүйн ач холбогдолтой, тухайлсан заалтынхаа хувьд Үндсэн хуулийн шинжтэй, чухал баримт бичиг байсан тухай судлаачид бүтээлдээ дурджээ.¹¹

Засгийн газраас улсын газрыг ашиглаж эзэмших бүртгэл явуулж, гадаадын иргэдэд газрын түрээс тогтоож, иргэд, хоршоо, сангийн аж ахуйнуудын тариалах талбайг өргөтгөж, ардын аж ахуйтныг хөрөнгө чинээгээр нь ялгавар тогтоож, ядуу, дунд ардад олгох зээлийг нэмэгдүүлсэн байна.¹²

¹⁰ Лувсандорж, С., Гочоодорж, Б., Ринчинсанги, Д. *Хөдөө аж ахуйн хоршооллын үүсэл, хөгжил, шинэчлэл*. Улаанбаатар, 2006, 24.

¹¹ Чулуун, Г. "Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал". *Судалгааны эмхэтгэл-XV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013, 184.

¹² Лувсандорж, С., Гочоодорж, Б., Ринчинсанги, Д. *Хөдөө аж ахуйн хоршооллын үүсэл, хөгжил, шинэчлэл*. Улаанбаатар, 2006, 31.

1921 оноос Зөвлөлт Оросын шууд дэмжлэгтэйгээр монголчууд төр засгаа эмхлэн байгуулсан үеэс ард нийтийн өмчит нийгэм байгуулах, хаад ноёд язгууртнууд, хутагт хувилгаад, баячууд зэрэг Монголын нийгмийн элит хэсгийг нийгмээс үе шаттайгаар шахан зайлуулах ажиллагааг эхлүүлсэн байна. 1922 оноос Үндэсний ардчилсан хувьсгалын зорьсон чиг шугамд хазайлт гарч Д.Бодоог хэлмэгдүүлэн хороохтой зэрэгцэн бүх хошуудаар хүн ам, мал хөрөнгийн дэлгэрэнгүй тооллого бүртгэл явуулж, нийгмийн элит давхаргын хүн бүл, хөрөнгийг нэг бүрчлэн бүртгэн авчээ.¹³ Хожим тэрхүү бүртгэл судалгаандаа үндэслэн 1930-аад оноос язгууртнууд, баячуудыг устгах, хөрөнгө малыг нь хүчлэн хурааж, хамтралтын өмч болгосон юм.

1923 оны 3 дугаар сарын 22-нд Ардын Засгийн газрын хуралдаанаас баталсан “Монголын олон засаг ба засаг бус ван гүнгүүдийн эрх хэмжээний дүрэм”-д тулгуурлан Халхын засаг ба засаг бус ноёдын эрх хэмжээ, эдийн засгийн чадавхийг аажмаар хязгаарлах бодлогыг эрчимжүүлжээ.

Зөвлөлт Орос улсаас Монгол улсын төрийн эрхэнд байгаа С.Данзангийн бүлгийг улс төрийн бусармаг арга хэрэглэн устгасны дараагаар 1924 оны 11 дүгээр сарын 24-ний өдөр баталсан Анхдугаар Үндсэн хуулийг баталж, Бүгд найрамдах улсыг тунхаглав. Зөвлөлт Оросын улс төрчдийн найруулгаар батлагдсан Анхдугаар Үндсэн хуулийн Нэгдүгээр бүлгийн 1-т, “БНМАУ-ын хязгаарын дотор бүхий газар ба уурхай хийгээд ой мод, ус ба мөн тэдгээрийн баялагууд бол эрт цагаас нааш ард нийтийн хөрөнгө байсаар ирсэн зан суртал нь чухам одоогийн ард улсын ёсонд нийлэлцэх тул энэхүү хөрөнгө бүрнээ ардын мэдэлд байвал зохих бөгөөд энэ тухай хувийн өмч байгуулж үл болно” гээд мөн хуулийн Хоёрдугаар бүлгийн 10-т, “Газар эдлэх нийтийн дүрмийг батлах, аймаг, хошуудын нутгийн хил хязгаарыг байгуулах, дэлхийн баялагыг ашиглах дүрэм заавар тогтоох”-ыг Улсын дээд эрхийг хадгалах газрууд эрхлэн шийтгэвэл зохино” хэмээн заасан байна.¹⁴

Мөн 1926 онд Үндсэн хуулийн дээрх заалтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Засгийн газраас олон шийдвэр гаргасны нэг нь “Газар бэлчээрийг эдлэх тухай” 227 дугаар тогтоол юм. Уг тогтоолд “Ард олны дотор бие биесийг нутаг бэлчээр, өвөлжөө бууц зэргээр гачигдуулан хохироож, маргаан будлиан үүсгэн илүү нутаг эзэрхэх явдал гарч байгааг зогсоох, гагцхүү олон онд нутаглаж, хүн мал идээшсэн, хөрөнгө малын олон цөөний байдалд тохируулан аль бололцоот бууц бэлчээрийг нутгийн

¹³ Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф М168, Д 1, хн 25.

¹⁴ 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хуулиуд. Эмхэтгэсэн Ханнс-Зайделийн сангийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар, Эрх зүйн боловсрол академи, Улаанбаатар, 2007, 8, 12.

эрх баригчдаас зүй зохисоор заан олгуулж байх” тухай хуульчлан тогтоосон байна.¹⁵

1920-иод оны сүүлчээр ЗХУ-д чинээлэг тариачдын хөрөнгийг хурааж, бүх тариачдыг хамтралд оруулан коммунизм байгуулах туршилт явуулсан ба энэ туршилт тэдний үзэж байснаар Төв Азийн орнуудад, тэр дундаа Монгол улсад ч нэгэн адил явагдах учиртай байв. Коммунизмын үзэл санааг түгээн дэлгэрүүлж, дэлхийг хувьсгалжуулах зорилго шинэхэн байгуулагдсан Коминтерний улс төрийн үндсэн ашиг сонирхол болж байв. Зөвлөлт засаг Ази тивд энэ зорилгоо хэрэгжүүлэхэд Монгол орон чухал түшиг газар болсон юм.

1928 онд мөн Засгийн газрын тогтоолоор “Монголчууд тус улсын хязгаарын дотор нутаг бэлчээрийг эдлэх түр дүрэм”-ийг баталж, олон ардууд эрхбиш өөр өөрийн нутгийн хязгаарын дотор нутаглавал зохих, шалтгаангүйгээр бусад хошууны нутагт нүүдэллэн орохыг хязгаарлах, хэрэв хил тодорхойгүй бол түүнийг шинэчлэн тогтоох, ган зуд тохиолдох үед өөр өөрсдийн захиргааны байгууллагаар уламжлан урьдаас зөвшөөрүүлж байх”-ыг тогтоосон байна.¹⁶

1925-1926 онд Богд хааны жас¹⁷, урьдын засаг ба засаг бус ноёд, хутагт хувилгаадын хөрөнгө, хуучин цагийн Манжийн хааны төмөр сүрэг байсан мал¹⁸, түүнчлэн 1929 оноос чинээлэг хэсгийн мал, хөрөнгийг ”феодалын хөрөнгө хураах” нэрээр улсад татан авчээ. Энэ үйл явцаар малын өмчлөгчийг сольж, өмчлөлийн хувьд нийгмийг тэгшитгэн ядуу малчдын амьжиргааг дээшлүүлэхэд улсаас туслах эдийн засгийн нөөцийг бий болгож, цаашид хамтралуудыг байгуулах замаар баялаг бүтээгчдээс хураан авсан хөрөнгийг ядууст тараан хуваарилах бодлого баримталж байв.

1928 онд хуралдсан МАХН-ын VII их хурлаар зүүнтнүүд Коминтерний шууд дэмжлэгтэйгээр засгийн бүх эрх мэдлийг авч олон хийрхэж, яарсан бодлого явуулсан билээ. МАХН-ын VII Их хурлаас Монголын нийгмийн хөрөнгөлөг хэсгийг үнэн хэрэгтээ устгах чиглэлтэй бодлого баримталж, мал хөрөнгийг улсад анх удаа хураах үйл явц төрийн албадлага, хүчирхийллийн шинж чанарыг агуулан хэрэгжүүлсэн байна.

¹⁵ Чулуун, Г. “Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал”, *Судалгааны эмхэтгэл-ХV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013, 181.

¹⁶ *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, 1920-1940*. Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 147.

¹⁷ *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, 1920-1940*. Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 147.

¹⁸ *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, 1920-1940*. Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 269-270-р тал.

Ардуудад хамтрал, коммуны газрыг хэлбэр төдий заан хуваарилж өгч, тэднийг ингэснээр эдийн засгийн талаар дэмжих бодлого явуулсан гэх боловч ард түмний амьдралд бодит ахиц гарсангүй. Харин хамтралд ороогүй өрхүүдийг нутаг бэлчээр, өвөлжөө бууцаар хавчиж байсан нь малчдад хүнд дарамт болж байлаа. Дээрх зохицуулалтын дагуу 1930-1932 онд Монгол оронд 840 гаруй хамтрал байгуулагдаж, 55.7 мянган өрх түүнд хамрагдсан боловч нийслэл орчимд байсан зарим хамтралыг эс тооцвол бараг бүгд үр ашиггүй ажиллаж дампуурсан байна.¹⁹

Нийгмийн дээд давхаргыг газар бэлчээрийн талаар хумин боогдуулах эл албадлагын бодлогыг тухайн үеийн гэгдэх удирдагчдаас ч өөрсдөө бодитоор эсэргүүцэж байсан баримт цөөнгүй байх юм. 1930 оны 7 дугаар сард МАХН-ын зорилго, бодлого, тус улсын цаашдын хөгжилтийн тухай асуудлаар Ө.Бадрахаас Молотов, Каланович нарт, мөн оны 10 дугаар сард И.В.Сталинд бичсэн түүний хувийн захидлууд нь хамтралжуулах бодлого, феодалын хөрөнгө хураалтын үйл явцын тухай МАХН-ын “зүүний” удирдлагын дотоод зөрчлийн чиг хандлагыг тодорхой тусган агуулжээ. Бадрахаас Молотов, Каланович нарт илгээсэн захидалд:

“... Цэцэрлэг, Тайшир, Богд хан зэрэг аймгуудад комиссоор гаргасан Гэндэн, Элдэв-Очир, Мэнд нарын зэрэг хариуцлагатай удирдагч нараас жинхэнэ коммуны шатны артелиуд буюу ялангуяа коммунуудыг өдий олноор байгуулж, айл ардуудыг өртөө улаагаар буюу феодал баячуудын хөрөнгө хөсгөөр хөөн нүүлгэж нийлүүлж суурьшуулах зэргийн чухам албадлага хавчлага хэмээхийн анхны зохиолыг удирдан байгуулаад ирсэн бөлгөө.”²⁰ гэж бичсэнээс үзвэл “зүүнтний” удирдагчид хамтралжуулах үзэл баримтлалын хувьд дотооддоо ихээхэн зөрчилтэй байсан нь тодорхой харагдаж байна.

МАХН-ын VIII Их хурлаас гарсан хамтрал коммуны алдаа нугалааны талаарх илтгэлд мөн энэ талаар тодорхой дурдсныг авч үзвэл:

“...Намын VIII Их хурлаас манай орны хувьсгалыг нийгэм журмын хувьсгал хэмээн буруугаар шинжлэснээ баримталж, хамтралын байгуулалтыг хийх ба нударганчуудыг устгах хийгээд энгийн худалдаачдыг хавчих болон хөрөнгөлөг этгээдэд өсгөн үржүүлэх журмын албан татварыг ноогдуулах зэргийн өдий төдий буруу тогтоолуудыг гаргасны дээр зөвхөн феодалуудыг бус харин чинээлэг ардуудыг хавчихаар тогтоосон нь тус улсын эдийн засгийн байдал ба олон нийтийн харилцаанд өчүүхэн төдий тохирохгүй байсан”²¹ гэж дүгнэжээ.

¹⁹ Үнэн сонин. 1931.01.03.

²⁰ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 1, Д 1, хн 74, 2.

²¹ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 1, Д 1, хн 74, 43.

Ийнхүү “зүүнтний” жилүүдэд монголчуудын аж ахуй, соёлын уламжлалт амьдралыг охор хугацаанд үндсээр өөрчлөхийг оролдсон хийрхэлт үйл ажиллагааг явуулсны үр дүнд 1932 онд тус улсын Архангай, Хөвсгөл, Завхан /мөн бусад аймгуудад ч малчид нутгаасаа дүрвэн нүүх үзэгдэл газар авч байжээ/ аймгийг хамарсан зэвсэгт бослого гарсан боловч төрөөс хүч хэрэглэн цус урсгаж дарсан юм.²²

1932 оны 5 дугаар сарын 16-ны БХК(б)намын хуралдаанаас гаргасан 171 дүгээр тогтоолд 1932 оны бослогын нөхцөл, шалтгааныг дүгнэхдээ:

“Монгол нөхдийн үндсэн алдаа бол Зөвлөлт Бүгд Найрамдах Улс бол хөгжсөн аж үйлдвэртэй, пролетари бүхий социалист улс, харин Бүгд Найрамдах Монгол Улс бол хөрөнгөтний ардын ардчилсан улс гэдгийг ойлгохгүй, ЗСБНХУ-ын Зөвлөлт засгийн бодлогыг тэд сохроор хуулж байгаад оршиж байна. Энэ алдаа бол одоо Монголд өрнөж байгаа бослогын гол шалтгаан мөн”²³ гэж дүгнэсэн байдаг.

Зүүнтний хамралжуулах бодлого завхрал болж хувирсан 1930-иад оны эдгээр жилүүдэд малчдын дунд хамтын аж ахуйн тухайд тун таагүй сэтгэгдэл үлдсэн байна. БНМАУ-д хөдөө аж ахуй талаар завхрал явагдаж байгаа тухай БХК(б) намын удирдах хэсэг ч дээрх мэтээр хүлээн зөвшөөрч шүүмжилж байсан энэхүү сэдэв хожим МАХН-ын хоршоолох бодлогын хэрэгжүүлэлтэд ихээхэн сөргөөр нөлөөлсөн байна.

1930-аад оны дунд үеэс 700 гаруй сүм хийдийг нурааж, сэхээтэн, лам нараа үй олноор хэлмэгдүүлснээр угсаатны хувьд геноцит ажиллагаа явуулж, Монголын нийгмийн уламжлалт соёл, оюун санааны суурийг үнэн хэрэгтээ устгажээ. Үүнтэй зэрэгцэн Анхдугаар Богд Занабазарын үеэс олон зууныг дамжин тогтвортой оршсоор ирсэн сүм хийдийн газар ашиглалтын тухай Монголын уламжлалт ойлголт үгүй болгосон юм.²⁴

Өөрөөр хэлбэл, Монгол орны газар ашиглалтын түүхэнд онцгой эрх, байр суурь эзэлж байсан Богдын Их шавь, тамгатай болон тамгагүй хутагт хувилгаадын эзэмшил газар нутаг, түүний бэлчээр нутаг үндсэндээ үгүй болж, дахин хэзээ ч эргэн сэргээгүй байна.

1935 оны 8 дугаар сарын 25-ны өдрийн Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчид, Сайд нарын зөвлөлийн хамтарсан тогтоолоор “Бэлчээр усыг эдлэх түр дүрэм”

²² Насанбалжир, Ц. *Монголын мал аж ахуй хөтлөлтийн уламжлал, шинэтгэл (XIX зууны эцэс XX зууны эхэн)*. Хянасан Х. Пэрлээ, Улаанбаатар, 1978, 67.

²³ *Монголын тухай БХК(б)Н-ын баримт бичигт (1921-1932)*. Баримтын эмхтгэл, боть I, Улаанбаатар, 2002, 371.

²⁴ Болдбаатар, Ж. *Түүх зулсан он жилүүдийн ойллого*. II боть, Улаанбаатар, 2003.

баталж, тус улсын харъяат нар, улсын ба хоршоо, аж үйлдвэр, олон нийтийн байгуулагууд бэлчээр усыг үнэ төлбөргүй, хугацаатай эдлэх бөгөөд гадаадын харъяат нарт түрээсээр эдлүүлэх тухай заажээ. Энэ үеийн газрын харилцааг зохицуулахад “Газар шороог хэрхэн эдлэх тухай дүрэм”, “Хадлан хадах, тариалан ногоо тарих тухай хууль” чухал ач холбогдолтой байжээ.²⁵

Хоршоолох үзэл санаа, үйл явцын эхлэлийг дэмжсэн дээрх эрх зүйн зохицуулалт нь Монгол оронд 1935 оноос хамтын хөдөлмөр болон өмчөө сайн дураар хамтатгасан багахан хэмжээний нэгдэл хэмээх аж ахуй анхлан байгуулагдах нийгэм, эдийн засгийн үндсэн суурийг тавьж өгчээ.

1940 оны Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйлийн ёсоор газрыг нийт улсын өмч буюу бүх ард түмний хүртгэмжийн зүйл гэж зарласан юм. Түүнчлэн 1942 оны 2 дугаар сарын 6-ны өдөр Улсын бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн газраас “Газар эдэлбэрийн хууль”-ийг гаргасан бөгөөд үүний дотор хувийн, нийгмийн, үйлдвэрлэлийнгэсэн 3 үндсэн хэлбэрийг тогтоон хуульчилжээ.

Хоршоолох үйл явцын үндсэн зорилго нь Монголын орны хөдөө аж ахуйн цаашдын хөгжлийн замналыг суурин, боловсронгуй арга ажиллагаатай, байгалийн нөхцлөөс хараат бус, суурин, социалист аж ахуй болгон хувиргах, ЗХУ-ын хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн томоохон бааз болгон ашиглах стратегийн сонирхолтой холбогдон явагдсан.

Эдгээр зорилтыг хэрэгжүүлэх үндсэн дээр Монголд хөдөө аж ахуйн социалист нэгдлүүдийг олноор зохион байгуулах, эдийн засгийн хөшүүргээр дэмжих, улс төр-захиргааны бодит эрх мэдэл, олгох, соёлыг талаар бэхжүүлэх, газар зохион байгуулалт хийх, улмаар Монгол орны засаг захиргааны хуваарийг өөрчлөн зохион байгуулах ажлыг ЗХУ-ын дэмжлэг, оролцоотойгоор шууд хэрэгжүүлжээ. Ялангуяа хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд газрыг зохих хязгаартайгаар эзэмшүүлэх явдал нь нэгдлүүдийн үйлдвэрийн ба соёл, аж ахуйн төвийг байгуулахтай холбоотой байсан бөгөөд энэ нь хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд мал аж ахуй, газар тариаланг хөгжүүлэхэд сайнаар нөлөөлөх, аж ахуйг нүүдлийн байдлаас суурин болгох явдлыг түргэтгэх түүхэн ач холбогдолтой гэж үзэж байв.²⁶

²⁵ Чулуун, Г. “Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал”, *Судалгааны эмхэтгэл-XV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013, 184.

²⁶ *Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрэм, холбогдох судалгаа*. 1940, 124 хуудас, Үндэсний Төв Архив, Ф 15, Д 1; *Хөдөө Аж Ахуйн Яамны архивийн байнга хадгалагдах хадгаламжийн нэгжийн данс (1926-1960)*. Фонд 1, Д 4; *БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн фондын баримт материалын данс (1946-1950)*. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 23-24.

Энэ үеэс социализм байгуулах, ЗХУ-ын ашиг сонирхлын бодлогыг Монгол оронд экспортлон бэхжүүлэх бодлого хөдөө аж ахуйн нэгдэл, түүний газрын асуудалтай нягт уялдаатай босож ирсэн байна. Үүний нотолгоо нь 1951 оны 11 дүгээр сарын 20-22-ны өдрүүдэд Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрмийн төлөвлөгөөг боловсруулах Комиссын Анхдугаар хуралдаанаас тодорхой харагддаг.²⁷

Тус хурал дээр Ч.Сүрэнжаваас, “...хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийг хөгжүүлэх ба бэхжүүлэх явдал нь манай улсыг социализмд оруулах тухай хамгийн зөв бөгөөд шууд зам мөн” гэж үзсэн бол бол Ю. Цэдэнбал, “... Манай улс нь 2 дахь хувьсгалынхаа өмнө зогсоод байна... Аяндаа явж социализмд орж болохгүй. Социализмыг зөвхөн ухамсартайгаар байгуулах болно. Ардын нэгдлүүдийг байгуулснаараа нам нь социализмыг байгуулах оосрыг барьж байгаа хэрэг юм” гэж дүгнэжээ.²⁸

Энэ үед Монголд улсын аж ахуй, нэгдэл зэрэг хөдөө аж ахуйн улсын ба хоршооллын үйлдвэрлэлийн байгууллагууд нэлээд олширсон боловч эдгээр аж ахуйнуудын газар ашиглалтыг зохион байгуулах, хэлбэржүүлэх талаар 1955 оноос өмнө тодорхой ямар ч алхам хийгдээгүй байна. Иймээс 1955 он хүртэл газрын талаар мөрдөгдсөн эрхзүйн зохицуулалт, дүрэм, журам нь Монгол дахь хөдөө аж ахуйн ба ялангуяа улсын аж ахуй болон хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн онолын хувьд өөрчлөн зохион байгуулахад тус болж чадахгүй байна гэж тухайн үед нам, төрөөс дүгнэсэн байна.

Хэдийгээр 1935 оноос БНМАУ-д улсын аж ахуй, нэгдэл зэрэг хөдөө аж ахуйн улсын ба хоршоололын үйлдвэрлэлийн байгууллагууд нэлээд олширсон боловч эдгээр аж ахуйнуудын газар ашиглалтыг зохион байгуулах, хэлбэржүүлэх талаар 1955 оноос өмнө тодорхой алхам хийгдээгүй байна.²⁹

Газрын талаар тухайн үед мөрдөгдөж байсан журам нь улсын аж ахуй болон хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн цаашдын хөгжилд тус болж чадахгүй байжээ. Газрыг зэмшүүлээгүй байсан нь газрыг эзгүйдүүлж, түүнийг бүрэн ашиглаж чадахгүй байх, газар ашиглагчдын хооронд элдэв маргааныг байнга дагуулсаар байв.

Газрын асуудлаар аж ахуй хооронд аажимдаа үүссэн харилцааг өөрчилж, түүнийг улсын аж ахуйнуудад ба хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийг аж ахуй зохион

²⁷ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 18, хн 237, 216-243.

²⁸ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 18, хн 237, 216-243.

²⁹ БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр дээр газар зохион байгуулалтыг 1954 оны 10 дугаар сарын 1-нээс 1957 он 12 дугаар сарын 30-ныг дуустал явуулсан ажлын тайлан. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 15 /БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуйн яам/, Д 1, хн 791.

байгуулалтын талаар бэхжүүлэх явдалд туслалцуулах шаардлагатай байгааг судалгааны тайлан бүрт тэмдэглэсэн байна.³⁰

Хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд газрыг зохих хязгаартайгаар эзэмшүүлэх явдал нь нэгдлүүдийн үйлдвэрийн ба соёл, аж ахуйн төвийг байгуулахад ихээхэн үүрэгтэй байсан бөгөөд энэ нь хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд газар тариаланг хөгжүүлэхэд эерэгээр нөлөөлөх, аж ахуйг нүүдлийн байдлаас суурин болгох явдлыг түргэтгэхэд нөлөөлнө гэж тухайн үеийн эрдэмтэд дүгнэж байжээ.

МАХН-ын XII их хурлын удирдамжинд, 1955-1957 онд 150 хөдөө аж ахуйн нэгдлүүд ба бүх улсын аж ахуйнуудад аж ахуйн хоорондын газар зохион байгуулалтыг явуулахаар тогтоосон байна. 1958 онд хангай ба завсрын бүсийн 14 аймагт 40 нэгдлийг суурьшуулах ажилд эхлэв. Нэгдлүүдийг суурьшуулж нэгтгэснээр орон даяар тархсан олон жижиг нэгдлүүдийг удирдлага, зохион байгуулалтын хувьд төвлөрсөн, үйлдвэрлэх хүчний өндөр чадамж бүхий томоохон бүтцийн хэлбэрт шинээр үүсгэн шилжүүлж, аажимдаа нэгдлийг “сум-нэгдэл” хэмээх засаг захиргааны шинэ бүтэц хэлбэрээр үүрэг, ач холбогдлыг нь өсгөн нэмэгдүүлэхэд дээрх эрх зүйн зохицуулалтууд агуулгын хувьд чиглэгджээ.

Үүнтэй холбогдуулан хөдөө аж ахуйн нэгдлийн газар зохион байгуулалтын талаар БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн 1960 оны 7 дугаар сарын 5-ны өдрийн 298 дугаар тогтоолд заахдаа:

“Тус улсын бүх сумын хилийг тогтоож, нийт нутаг дэвсгэр дээр аж ахуй хоорондын газар зохион байгуулалтыг явуулах тухай БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл, МАХН-ын Төв Хорооны 1959 оны 248/219 дүгээр тогтоолыг амьдралд хэрэгжүүлсэн нь газар ашиглалтын шинжлэх ухааны үндэслэлтэй явуулах эдийн засаг-улс төрийн чухал ач холбогдолтой арга хэмжээ болсныг”³¹ тэмдэглэжээ.

1960 онд батлагдсан БНМАУ-ын гурав дахь “Үндсэн хууль”-д өмнөх “Үндсэн хууль”-ийн (1940 оны) заалтыг бататгасны дээр “ХААН-д газрыг үнэ төлбөргүй, байнга эдлүүлнэ” гэсэн хэм хэмжээ тогтоожээ. БНМАУ-ын АИХ-ын тогтоолоор 1971 онд баталсан “БНМАУ-ын газар эдэлбэрийн хууль” газрын харилцааг тусгайлан зохицуулсан бөгөөд газрын нэгдсэн санг эдэлбэрийн зориулалтаар нь:

1. Хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газар;
2. Хот, суурины эдэлбэр газар;

³⁰ БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр дээр газар зохион байгуулалтыг 1954 оны 10 дугаар сарын 1-нээс 1957 он 12 дугаар сарын 30-ныг дуустал явуулсан ажлын тайлан. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 15 /БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуйн яам/, Д 1, хн 791.

³¹ Б.Н.М.А.У. Хууль дүрэм, тогтоолын эмхтгэл, Сайд нарын Зөвлөлийн Хэвлэл, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэх Үйлдвэр, 2-3, 1960, 202-203.

3. Тусгай хэрэгцээний эдэлбэр газар;
4. Ойн фондын газар;
5. Усны фондын газар;
6. Улсын нөөц газар гэсэн шинэ ангиллыг бий болгосон юм.

Энэ үеийн социалист газрын харилцааг зохицуулахад “Тус улсын бүх сумдын хилийг тогтоож, нийт нутаг дэвсгэр дээр аж ахуйн хоорондын газар зохион байгуулалт явуулах тухай” МАХН-ын Төв Хороо, Сайд нарын Зөвлөлийн 1959 оны 248/219 дүгээр тогтоол, Газар эдэлбэрийг сайжруулах, хөрсний эвдрэлтэй тэмцэх тухай 19, 20 дугаар тогтоолууд, ХААН-ийн үлгэрчилсэн дүрэм (1967, 1974) зэрэг олон эрх зүйн зохицуулалтууд чухал нөлөө үзүүлжээ.

Энэхүү аж ахуй хоорондын газар зохион байгуулалтаар хөдөө аж ахуйн 280 нэгдэл, 24 сангийн аж ахуйд олгосон эдэлбэрийн газар нутгийн хуваарыг улсын комиссын оруулснаар баталсан байна. Энэ хуваарь 1990 он хүртэл амьдралд бодитоор хэрэгжсэн билээ.

Хоршоолох бодлого нь Монголын малчдыг Өрнө дахины суурин соёл иргэншлийн наад захын соёлын хэрэглээнд хэвшүүлсэн мэт боловч нүүдэлчдийг ХХ зуунд бүрэн хэмжээгээр суурьшуулж чадаагүй юм. Малчдыг сум-нэгдэл, сум-сангийн аж ахуй гэдэг бүтцээр социалист ёсоор суурьшуулах үйл явцад улс асар их хөрөнгийг зориулж байлаа.

Гэвч хөдөө аж ахуйн хоршоолол, түүнийг дагасан социалист газрын харилцаа нь монголчуудын олон мянганаар тогтон хэвшсэн газрын харилцааны уламжлалыг түүхэндээ анх удаа өөрчлөн эвдэх, орчин үеийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйгээр шинэчлэн хөгжүүлэхийг зорьсон оролдлого болж үлджээ.

1990 оноос хойших үеийн газрын харилцааны асуудлууд

1990-ээд оноос нэгдлүүдийг татан буулгаснаар Монголчууд газрын харилцааны асуудлаар малчдын бэлчээр ашиглах уламжлалт эрхийг дахин дээдлэх болжээ.³²

Зарим судлаачдын бичсэнээр социалист нийгмээс зах зээлийн нийгэмд шилжсэн тэр үеэс хойш Монголд газрын харилцаа хувь хүнд газар эзэмших

³² Удо Б.Баркманн энэ талаар нэгэнтээ “... Зах зээлийн эдийн засгийн харилцаа өнөөгийн Монгол орны мал аж ахуйд хэрхэн нөлөөлж байгааг авч үзэхэд ямар ч зохицуулалтгүй зах зээлийн үйлчлэл Монгол орныг экологийн талаар ихээхэн хохирол амсахад хүргэж, энэ нь хүн-байгаль орчны харилцан шүтэлцээнд удаан хугацааны турш сөрөг нөлөө үзүүлэх нь тодорхой болоод байна. Монгол орон дахь өнөө үеийн тус тусдаа бие даасан ардын аж ахуйтны тоог нэмэгдүүлэх нь хоорондоо салангид үй олон ашиг сонирхол бий болгох хор уршигтайг мартаж болохгүй юм” хэмээн анхааруулсан байдаг. Удо Б.Баркманн, “А.Д.Симуков (1902-1942) –Судлаачийн амьдрал руу хөтөлсөн эдийн засаг, улс төрийн нөхцөл байдал”. *Acta Mongolica*, Улаанбаатар, МУИС-ийн Монгол судлалын төв, 8, 2008.

эрх олгох чиглэлээр хөгжиж ирсэн боловч ихэнх газар нутагт бэлчээрийн газар нийтийн эзэмшилд байж нийтээр ашиглагдсан хэвээр байна. Монголын малчдын хувьд, бэлчээрийг нүүдэллэн ашиглах уламжлалт хэлбэр, стратеги нь байгалийн хатуу хүнд нөхцөлд хамгийн сайн таарсан арга бөгөөд ийм ч учраас энэ хүнд хэцүү нөхцөлийг даван туулахад гол үүрэг гүйцэтгэж байна гэж дүгнэжээ.³³

Ардчилсан өөрчлөлт шинэчлэлийн үйл явц үргэлжилсэн өнгөрсөн 25 жилийн хугацаанд 1992 оны Ардчилсан Үндсэн хуульд нийцүүлэн “Газрын тухай хууль (1994) батлагдсан. Мөн “Газрын тухай хууль”-ийг хэрэгжүүлэх талаар авах арга хэмжээний тухай” Засгийн газрын 1995 оны 143 дугаар тогтоол батлагдсан байдаг.

1994 онд “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” хууль, 1997 онд “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай” хууль, 2002 онд “Газрын төлбөрийн тухай” хууль, 1999 онд “Кадастрын зураглал ба Кадастрын тухай” хууль батлагдан үйлчилж байна. 1995 онд гарсан “Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай хууль” газрын харилцаанд нэг адил хамаарч байна.

Дээрх хуулиудыг дагалдан “Газар зохион байгуулалтын журам”, “Газрын төлөв байдал, чанарын улсын хяналтын баталгаа хийх журам”, “Газрын сангийн данс бүртгэл хөтлөх, тайлан гаргах журам”, “Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах журам”, “Гэрчилгээ, гэрээний загвар батлах тухай” зэрэг актууд гарчээ.

Монгол Улсын Их Хурлаас газрын харилцаанд гарч буй өөрчлөлтийг харгалзан 2002 оны 6 дугаар сарын 7-ны өдөр “Газрын тухай” хуулийг шинэчлэн найруулж батласан байна. Мөн 2002 оны 6 дугаар сарын 28-ны өдөр “Монгол улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль”-ийг түүхэндээ анх удаа батлав. Ийнхүү Монгол Улс түүхэндээ анх удаа төрөөс гэр бүлийн хэрэгцээний газрыг үнэ төлбөргүй өмчлүүлэн өгөх ажлыг үе шаттайгаар хэрэгжүүлж байна. Харин хөдөө аж ахуйн бэлчээр, түүнийг өмчлөх эсэх талаарх асуудал судалгааны түвшинд яригдсан хэвээр байна.³⁴

³³ Fernandez-Gimenez, Maria E. “Sustaining the Steppes: A Geographical History of Pastoral Land Use in Mongolia”, *Geographical Review*, Vol. 89, No. 3, Jul., 1999, 315-342.

³⁴ Монгол Улсын 1 566 сая хавтгай дөрвөлжин газар нутаг дэвсгэрээс Газрын тухай хуулиар Газрын нэгдсэн сангийн

- 76.1 хувь нь ХАА-н болон бэлчээрийн газар (0.8 тариалан, 1,6 хадлан, 97,6 бэлчээр)
- 0,2 хувь нь хот, тосгон, бусад суурин газар
- 0,2 хувь нь зам, шугам сүлжээний газар
- 8,2 хувь нь ойн сан
- 1,1 хувь нь усны сан
- 1,8 хувь нь ашиглах боломжгүй нөөц газар
- 12,6 хувь нь улсын тусгай хэрэгцээний газар эзэлдэг.

Судалгааны дүгнэлт

1935-1960 онд хэрэгжсэн Хоршоолох үйл явц болон энэ үеийн газрын харилцааны асуудал нь өнөөгийн Монгол орны засаг захиргааны хуваарийг тогтон төлөвшихөд түүхэн нөлөө үзүүлсэн боловч Монголчуудын газар ашиглалтын түүхэн нөхцлийг өөрчлөн шинэчлэх зорилго бүхий энэхүү зорилт социализм нуран унаж, 1990-ээд онд хөдөө аж ахуйн нэгдлүүд тарснаар үндсэндээ тасалдсан, орхигдмол байдалтай байна.

Ардчилсан нийгмийн жилүүдэд Монгол улсын газрын харилцаанд тулгамдсан сорилт бэрхшээл цөөнгүй байна. Үүнд:

1. Байгаль, цаг уурын өөрчлөлт /цөлжилт, ургамлын доройтол, усны хомсдол гэх мэт/
2. Бэлчээрийн даац хэтрэлт, малын зохистой тэнцвэрт харьцаа алдагдах
3. Бэлчээр хуваарилалт болон уул уурхайн олборлолтоос үүдсэн маргаан
4. Орон нутгийн газрын харилцааны бодлого, зохицуулалтын алдагдал зэрэг хүчин зүйл голлон сөргөөр нөлөөлж байна.

Дээрх байдлаас үндэслэн өнөөгийн Монгол улсын газрын харилцааны тухайд нийгмийн сэтгэл зүйн хандлага нь:

1. Газрыг эзэнтэй болгосноор аюулгүй байдлаа хангаж чадна гэдэг шинэчлэлт үзэл ухал
2. Газрыг бүрэн хувьд өгснөөр тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдалд эрсдэл учирна гэдэг уламжлалт үзэл бодол зэрэгцэн оршиж буйгаар тодорхойлогдож байна.

Энэхүү илтгэлдээ хөдөө аж ахуйн хоршоолох үйл явцаас өмнөх болон дараах үеийн Монголын газрын харилцааны түүхэн тоймыг зураглах зорилт тавьсан ба эндээс дараах дүгнэлтийг хийж болохоор байна. Үүнд:

1. 1990 оноос өмнөх Монгол орны газрын харилцааны асуудал, бэлчээр зохицуулалт, түүнээс улбаатай засаг захиргааны өнөөгийн тогтолцоо нь өөрийн мөн чанар, язгуур эрх ашгаас үндэслэн буй болж чадаагүй бөгөөд монголчуудын газрын харилцааны өвөрмөц нөхцөлийг өөрчлөн эвдэх гэсэн харь гүрнүүдийн улс төр, эдийн засгийн бодлого, ашиг сонирхлоос ихээхэн хамаарч байжээ.
2. Хоршооллох “Зөвлөлт маягийн туршилт”-ын дараа хөдөө аж ахуйн нэгдлийн өв үндсэндээ үгүй болж, газрын харилцааны асуудал ихээхэн ээдрээтэй болж эхлээд байна. Эл асуудлаар түүх, эдийн засаг,

нийгэм-соёлын антропологи, эрхзүйн талаас олон судалгаа явагдсан ч хоршооллох үйл явц Монгол орны газрын харилцаа, засаг захиргааны хуваарь бүрэлдэн тогтоход хэрхэн нөлөөлсөн, түүхэн ямар үр дүнг үзүүлсэн болон цаашдын төлөв байдлын талаар тодруулж судлах асуудал их байна.

3. Сүүлийн жилүүдэд бэлчээрийг тариалангийн газар болгон ашиглах явдал буурахгүй байгаагаас жил ирэх тутам багассаар байгаа бэлчээрийг “хувааж”, эсвэл “зохицож” ашиглах шаардлага манай улсыг тулгамдсан асуудалд хүргэж болзошгүй байна. Иймд, Монгол орны бэлчээрийн талхлагдал, доройтлыг цаашид нэмэгдүүлэхгүй байхын тулд газар бэлчээрийн ашиглалтын уламжлалт ойлголт болон социалист нийгмийн үеийн үйлдвэрлэлийн аргууд бараг үндсээрээ шахам өөрчлөгдөж буйг хүлээн зөвшөөрч, газар бэлчээр ашиглах арга, зохицуулалт, зохион байгуулалтыг өөрчлөн сайжруулах шаардлагатай болж байна.
4. ХХ зуунд хэрэгжүүлсэн хоршоолох үйл явцын үеийн БНМАУ-ын газрын харилцаа, бэлчээрийг зохицуулалт, орон нутгийн засаг захиргааны хуваарь бүрэлдэн буй болоход хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн газар ашиглалтын байдал хэрхэн түүхэн нөлөө үзүүлсэн асуудлын талаар цаашид түүхэн сурвалж баримтад түшиглэн дагнасан судалгаа хийх нь чухал байна. Үүний тулд түүхийн шинжлэх ухаанаар явцуурахгүй нийгмийн шинжлэх ухааны бусад салбарын онол, арга зүйн орчин үеийн хандлагаар хавсруулан судлах нь үр дүнтэй байх болно. Ингэж чадвал өнөө үеийн газрын шинэчлэлд нэгдэл-хоршооллын үеийн ололттой талуудаас авч тусгах, улмаар Монгол улсын газрын шинэчлэлд сөргөөр нөлөөлж болох хүчин зүйлсийг тогтоох, шийдвэрлэх гарцыг хайх нь цаашид газрын харилцаатай холбогдон гарч болох олон эрсдэлийг тогтоон илрүүлэхэд түүхэн талаас зохих дэмжлэг болж чадна.

Abstract: Despite reviewing the land using history in Mongolia, the influence of the agricultural cooperation process from 1928 to 1959 on the traditional land using of Mongols was considered in the article.

The land using in Mongolia has been within the policy, economy and interest of foreign countries for hundreds of years. However, the problem began to developed according the modern tendency in connection with the core rights of Mongols since 1990 as the result of the historical period.

There are not few difficulties in nowadays land innovation. Therefore, the aim to study this problem through history, present time and future period and the way to make decision are going to be considered by you and us as share results.

Ном зүй

Эх сурвалжууд, баримт бичгийн эмхэтгэлүүд:

1. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 15, Д 1, хн 180.
2. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 1, Д 4, хн 945.
3. Монгол Улсын үндэсний Төв Архив, Ф М168, Д 1, хн 25.
4. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 23-24.
5. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 18, хн 237.
6. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 1, Д 1, хн 74.
7. БНМАУ. *Хууль дүрэм, тогтоолын эмхтгэл*. Сайд нарын Зөвлөлийн Хэвлэл, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэх Үйлдвэр, 2-3, 1960.
8. *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд. 1920-1940*, Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966.
9. *Монголын тухай БХК(б)Н-ын баримт бичигт (1921-1932)*. Баримтын эмхтгэл, боть I, Улаанбаатар, 2002.
10. *1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хуулиуд*. Эмхэтгэсэн Ханнс-Зайделийн сангийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар, Эрх зүйн боловсрол академи, Улаанбаатар, 2000.
11. Насанбалжир Ц. *Монголын мал аж ахуй хөтлөлтийн уламжлал, шинэтгэл (XIX зууны эцэс XX зууны эхэн)*. Хянасан Х. Пэрлээ, Улаанбаатар: 1978.
12. *Хувьсгалаас өмнөх Монгол дахь газрын харилцаа*. Архивын баримт бичгийн эмхэтгэл, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1975.

Судалгааны бүтээл, өгүүлүүд:

1. Абрамсон, С.М. “Некоторые вопросы социального строя кочевных обществ”. *Советская этнография*, Москва, 6, 1970.
2. Болдбаатар, Ж. *Түүх зулсан он жилүүдийн ойллого*. II боть, Улаанбаатар, 2003.
3. Жагварал, Н. *Земельные отношения в Монгольской Народной Республике*. Уланбатор, 1955.

4. Жагварал, Н. *Современное аратство и аратское хозяйство*. Москва, 1957.
5. Jiybaral, Na. *Mong γ ol daki γ ajar-un asa γ udal* (γar bicimel). бi.na.mo.a.ulus-un sinjilekii uqayan-u kiiyieleng, teiike-yin kabinet, ulayanbayatur, 1953.
6. Лүндээжанцан, Д., Болдбаатар Ж. *Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал*. Улаанбаатар, 1997.
7. Лувсандорж, С., Гочоодорж, Б., Ринчинсанги, Д. *Хөдөө аж ахуйн хоршооллын үүсэл, хөгжил, шинэчлэл*. Улаанбаатар, 2006.
8. Fernandez-Gimenez, Maria E. "Sustaining the Steppes: A Geographical History of Pastoral Land Use in Mongolia". *Geographical Review*, Vol. 89, No. 3, Jul., 1999, 315-342.
9. Mearns, R. "Community, collective action and common grazing: The case of post-socialist Mongolia". *Journal of Development Studies*, 32, 1996, 297-339.
10. Natsagdordsh, Sh. *Main Characters of Feodalidism of the Nomads*. Ulaanbaatar, 1975.
11. Нацагдорж, Ш. *То ван түүний сургааль*. Улаанбаатар, 1968.
12. Начин, Д. *Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл*. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984.
13. Ressel, Ch. *Cooperation Strategies in Mongolian Pastoralism During the Socialist Collective Economy*. Berlin, 2005.
14. Barkmann, Udo B. *Landnutzung und historische Rahmenbedingungen in der Äusseren Mongolei/ Mongolischen Volksrepublik (1691-1940)*. Senri Ethnological Reports 17, Osaka, 2000.
15. Баркманн, Удо Б. "Монголын мал аж ахуй шилжилтийн нөхцөлд (1990-2000)". МУИС-ийн НШУС, *Түүх эрдэм шинжилгээний бичиг*, № 262, 33, Улаанбаатар, 2006.
16. *XX зууны Монголчууд*. Зохиож эмхэтгэсэн И. Лхагвасүрэн, *Senri Ethnological Reports-42*, National Museum of Ethnology, Osaka, 2003.
17. Чулуун, Г. "Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал". *Судалгааны эмхэтгэл-XV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013.

ХЯТАДААС 1956-1960 ОНД МОНГОЛД ЗОРИУЛЖ ОЛГОСОН БУЦАЛТГҮЙ ТУСЛАМЖ, ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН ҮР ДҮНГ ШИНЖЛЭХ НЬ

Н. АЛТАНТӨГС

Товч агуулга: БНХАУ байгуулагдсаны дараа гадаад тусламжийн идэвхтэй бодлого явуулж, үүний дотор 1956-1960 онд Монгол улсад нийт 460 сая рублийн буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээл олгохоор шийдвэрлэсэн нь Монгол-Хятадын харилцааны түүхэнд урьд өмнө байгаагүй шинэ үйл явдал болов. Энэ өгүүллээр Хятадаас 1956-60 онд Монголын бүтээн байгуулалтад зориулж олгосон 460 сая рублийн зээл, буцалтгүй тусламжийн үр дүнд бий болсон бүтээн байгуулалтуудыг авч үзэв.

Түлхүүр үг: Зөвлөлт-Хятадын харилцаа, Монгол-Хятадын харилцаа, гадаад тусламж, Зөвлөлт-Хятадын маргаан, социалист блокын түүх.

Судалгааны асуудал

Орос, Хятадын хооронд оршдог Монгол улсад өнөө үед хамгийн их буцалтгүй тусламж үзүүлдэг, хамгийн их гадаадын хөрөнгө оруулагч улс нь БНХАУ болсон бөгөөд түүний эдийн засгийн нөлөө дэлхий дахинд, түүний дотор умард хөрш Монгол улсад зогсолтгүй нэмэгдэж байна. Ялангуяа 1990 оноос хойш тус хоёр улсын харилцаа эдийн засгийн талаар хурдацтай хөгжиж, үүний дотор Хятадаас Монголд үзүүлэх буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээл ихэсч ирэв. Энэхүү өсөн нэмэгдэж буй Хятадын зээл, тусламжийг чухал шаардлагатай салбарт зориулах, үр дүнг бүрэн гүйцэт гаргах, тусламжийн үр дүнгийн тухай хоёр талын сонирхлыг адил тэнцүү хангахын тулд Хятадаас Монголд тусалж байсан урьд өмнөх туршлагыг харгалзан үзэх нь зүйн хэрэг.

Монгол-Хятадын зээл, тусламжийн харилцааны түүх эн тэргүүн Хүйтэн дайны эхэн үед холбогдох юм. Хүйтэн дайны үед Хятадаас жижиг социалист орнуудад тусламж үзүүлэх явдал нь дэлхийн социалист блок ба Ази, Африкийн хөгжиж байгаа улсуудын дунд улс төр, эдийн засгийн байр сууриа бэхжүүлэх зорилго бүхий Хятадын гадаад бодлогын нэгэн чухал хэсэг байв. Энэ хүрээнд Хятадаас Монголд 1956-1960 онд Монголын талын хүсэлтийн дагуу хоёр удаагийн хөнгөлөлттэй зээл ба нэг удаагийн буцалтгүй тусламж олгож, тус хөрөнгөөр Монголд барилга, үйлдвэр, гүүр зэрэг бүтээн байгуулалтыг хийжээ.

Гэвч, Хятадаас Монголд үзүүлсэн энэхүү гадаад тусламжийн хөтөлбөрийн хэдэн хувь нь хэрэгжиж, хичнээн байгууламж бүтээн бий болгосон, тусламжийн үр дүн хэрхэн яаж гарсан талаар Монголын ба Хятадын олон нийтийн мэдлэг тун нимгэн байж иржээ. Энэ нь нэг талаар Хятадын нэгэн үеийн гадаад тусламжийн үр дүнг бүрхэгдүүлэхийн хамт нөгөө талаар тусламж хүлээн авагч улсын хувьд гадаад зээл, тусламжийг хэрхэн үр дүнтэй ашиглах тухай чухал туршлагыг хаалттай болгож байна.

Иймээс энэ өгүүллээр Хятадаас 1956-1960 онд Монголын бүтээн байгуулалтад зориулж олгосон 460 сая рублийн зээл, буцалтгүй тусламжийн үр дүнд бий болсон бүтээн байгуулалтууд, тэдгээрээс Хятадын гадаад бодлого ба Монголын эдийн засагт үзүүлсэн ач холбогдлыг сөхөн үзэхийг зорив.

Судлагдсан байдал

XX зууны Монголын түүх, социализмын үеийн Монгол-Хятадын харилцааны түүх, Хятадын гадаад зээл, тусламжийн түүх зэрэг сэдвийг судалсан ихэнх зохиол, бүтээлүүдэд Хятадаас Монголд олгосон 460 сая рублийн зээл, буцалтгүй тусламжийн асуудлыг дурдаж иржээ¹. Үүнээс, Ч. Далай, И. Шима нарын “БНМАУ-БНХАУ-ын харилцаа 1949-1980”, 《中蒙关系45年(1949-1994)》, Л. Бэгзжавын “Монгол-Хятадын харилцаа 1949-1999”, “Найрамдал, хамтын ажиллагааны нэгэн жаран” зэрэг бүтээлүүдийг онцолж болно. Тухайлбал, “Жоу Эньлай ба Монгол орон” бүтээлд Монголд үзүүлсэн Хятадын тусламжийн тухай нэг тусгай бүлэг болон орж, Хятадын тусламжийн талаар судлаач, олон нийтэд танилцуулжээ. Мөн энэ талаар судалгааны өгүүлэл ба нийтлэлүүд хэвлэгдэн гарчээ.²

¹ 《中国对外经济贸易年鉴1984》, 北京: 中国对外经济贸易出版社, 1984年; Lattimore, O. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston, Beacon Press, 1962; Lattimore, O. *Nomads and Commissars: Mongolia Revisited*. New York, Oxford University Press, 1962; Rupen, R. *The Mongols of the Twentieth Century*, Bloomington, Indiana University Publications, 1964; Rupen, R. *How Mongolia Is Really Ruled: A Political History of the Mongolian People's Republic, 1900-1978 (Histories of ruling Communist parties)*, Stanford, Hoover Institution Press, 1979; Далай, Ч., Шима, И. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1980)*. Улаанбаатар-Прага, 1986; 《中蒙关系45年(1949-1994)》. 内蒙古科技印刷厂印刷. 1998; Бэгзжав, Л. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1999)*. Улаанбаатар, 1999; Sharad, S. K. *Mongolia-Russia Relations: Kiakhta to Vladivostok*, Delhi, Shipra Publications & Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies, 2002; *Найрамдал, хамтын ажиллагааны нэгэн жаран*, Бээжин, 2009; *Монгол-Хятадын харилцаа жарнаас жаранд*. Улаанбаатар, 2009; *Жоу Эньлай ба Монгол орон*. Улаанбаатар, Архивын Ерөнхий Газар, 2014.

² 王耀平, “坚持在经援的风口浪尖——中国经济援助蒙古国的跌宕历程” (一, 二) // 国际商报, 2007年4月2日第A07版, 2007年4月9日, 第A07版; Болормаа, Г. “Монгол-Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэл дэх зээл, тусламжийн асуудал”. *Монгол, Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэлийн харилцааны явц, сорилт, боломж*. Улаанбаатар, 2015.

Эдгээр болон бусад холбогдох бүтээлүүдэд Хятадаас Монголд 1956-60 онд олгосон зээл, тусламжийн нийт хэмжээ, улс төрийн агуулгыг судалж, түүгээр баригдсан зарим барилга, байгууламжуудын жагсаалт, гэрэл зураг сэлтийг нийтэлж, тусламжийн ач холбогдлыг өндрөөр үнэлсэн байна. АНУ-ын нэрт хятад судлаач О. Латтимор “Нүүдэлчид ба хувьсгалчид” номондоо бичихдээ “Нэг орон нөгөө орны төлөвлөгөөжсөн тусламжтайгаар эдийн засгаа амжилттай хөгжүүлж болохын тод жишээ бол Монгол юм” хэмээн дүгнэж байв.³

Гэвч урьд өмнөх судалгаануудад Монголд үзүүлэхээр тохирсон Хятадын зээл, тусламжийн хэдэн хувь нь хэрэгжсэн, явцын дунд ямар шалтгаанаар хичнээн байгууламж хасагдсан, Монголд нийт хичнээн байгууламж ашиглалтад орсон, Монголд үзүүлсэн тусламж нь Хятадын тухайн үеийн нийт гадаад тусламжид ямар байр суурь эзэлж байсан, энэхүү тусламжийн хөтөлбөрийн үр дүнд Монгол ба Хятад улс аль аль нь ямар үр дүнд хүрсэн зэрэг асуудал маш бага хөндөгдөж иржээ.

Тус өгүүллээр буцалтгүй тусламж, зээл тус бүрийн ашиглалт, үр дүнд бий болсон байгууламжууд, үүний Хятадын гадаад тусламжид эзлэх хувь, Монголын социалист эдийн засаг үүсч төлөвшихөд гүйцэтгэсэн үүргийг хөндөхийг зорив.

Судалгаанд шинээр ашигласан үндсэн эх сурвалж нь Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивт (МУҮТА) хадгалагдаж буй Хятадын зээл, тусламжийн тухай Монголын талын тайлан, илтгэлүүд болон “Үнэн”, “人民日报” зэрэг сонин болно. Юань, доллар, рубль, төгрөгөөр илэрхийлсэн дүн мэдээг 1950-иад онд социалист улсуудын хооронд хэрэглэж байсан зөвлөлтийн рублид шилжүүлж хэрэглэв.

1956-1960 оны Хятадын гадаад тусламжийн бодлого

И.В.Сталины дараах ЗХУ-ын гадаад бодлогын стратегийн үндсийг капиталист, социалист хоёр систем энх тайвнаар зэрэгцэн орших номлол бүрдүүлэв. 1956 оны ЗХУКН-ын XX их хуралд тавьсан илтгэлдээ Н.С.Хрущевын дэвшүүлсэн энэ үндэслэл нь дэлхийн дайн ба дэлхийн хувьсгалын тухай коммунистуудын хуучин баримтлалаас татгалзаж, цөмийн зэвсэглэлийн нөхцөлд олон улсын харилцаанд бий болсон шинэ нөхцөлийг харгалзсан хэрэг байв.

ЗХУКН-ын 20-р их хурлаар Зөвлөлтөд бий болсон улс төрийн шинэ уур амьсгал дэлхийн социалист орнууд, түүний дотор Хятад, Монголд аль алины дотоод хөгжил, гадаад харилцаанд хүчтэй нөлөө үзүүлэв. 20-р их хурлын дараа БНХАУ-ын дарга Мао Зэдун “Пролетарийн диктатурын түүхэн туршлагын тухай”

³ Латтимор, О. *Нүүдэлчид ба хувьсгалчид*. Улаанбаатар, 1994, 115.

өгүүлэлдээ Сталины талаар хязгаарлагдмал хүрээнд шүүмжлэлтэй хандаж⁴, мөн түүнчлэн Хятадын эрдэмтэн, сэхээтнүүдийн санал бодлыг чөлөөтэй сонсох “Зуун цэцгийн кампанит ажлыг” зохион байгуулав. Энэ нь БНХАУ анх байгуулагдсан цагаасаа зарласан “нэг талд налах” буюу Зөвлөлтийг дагах бодлогын үүднээс Зөвлөлтийн туршлагыг хуулбарлан дуурайсан явдал байв.

Гэвч Зөвлөлтийн зүгээс социалист улсуудын дотоод хэрэгт хэт оролцох, улс тус бүрийн өвөрмөц онцлог бүхий хөгжлийн замыг үгүйсгэж, Зөвлөлтийн загварыг хэт тулгах, социалист улсуудын эдийн засгийн хөгжлийн арга, хэлбэрийг Москвад төвлөрүүлэн шийдвэрлэхийг эрмэлзэж байснаас Хятадын ашиг сонирхол зарим талаар хохирох шинж ажиглагдаж байв. Ялангуяа 1956 оны ЗХУКН-ын 20-р бүгд хурлаас хойш Зөвлөлт, Хятадын коммунистуудын эв найрамдалд сэв сууж, социалист орнуудын дунд нэр нөлөөгөө өргөтгөхийн төлөө далд өрсөлдөөн эхлэв. Үүн дээр Зөвлөлт улс цөмийн зэвсгийн технологийг Хятадад шилжүүлэхээс цааргалсан явдал нэрмээс болж, хоёр улсын харилцаа 1960 он гарахад огцом муудав.

Хятад улс Зөвлөлтийн бүх талын хяналтыг даван туулах, социализм байгуулах өөрийн онцлогтой арга замыг бий болгох, түүндээ социалист улс орнуудын дэмжлэгийг авахын тулд явуулсан үйл ажиллагаануудын нэг нь Хятадаас социалист орнуудад үзүүлсэн гадаад тусламж байв. Үүнийг бүхэлд нь нөлөөгөө тэлэх, Зөвлөлттэй далдуур өрсөлдөх үйл ажиллагаа гэж үзэж болно.

Шинэ Хятад улсын анхны гадаад тусламжийг хүлээн авсан улс бол Солонгосын дайны үеийн БНАСАУ байв. 1950 оноос 1960 оны 6-р сар хүртэл Хятадаас социалист ба социалист бус улсуудад нийт 6.4 тэрбум рублийн тусламж, үүнээс социалист орнуудад 5.6 тэрбум рублийн тусламж олгожээ. Ялангуяа 1956 онд ЗХУКН-ын 20-р их хурлаар нэг хүнийг тахин шүтэх явдлыг шүүмжилсний дараа Зөвлөлт-Хятадын хооронд далд өрсөлдөөн эрчимжиж, жижиг социалист орнуудад зээл, тусламж үзүүлэх явдал нэмэгдэв. Энэ үеэс эхлэн Хятад улс 1956 онд Албанид 30 сая рублийн буцалтгүй тусламж, 1956 оны 11-р сард Унгар улсад 30 сая рублийн буцалтгүй тусламж, 1957 оны 5-р сард мөн Унгар улсад 100 сая рублийн удаан хугацаатай зээл олгов.⁵ Мөн түүнчлэн социалист бус Камбож, Непалд 1956 онд, Цейлонд 1957 онд, Йеменд 1958 онд, Гвиней, Бирм, Индонези, Мали зэрэг Ази, Африкийн орнуудад 1960-аад онд тусламж үзүүлэх

⁴ Мао Зэдун. *Пролетарийн диктатурын түүхэн туршилагын тухай*. Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1957, 32-34.

⁵ *БНХАУ-ын гадаад бодлого ба олон улсын харилцаа (1949-1963)*. 1-р боть, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Газар, 1979, 57.

тухай хэлэлцээр байгуулжээ.⁶ Ингэснээр 1950-1960 онуудад Хятадын нийт гадаад тусламжийн дүн 6440 сая рубльд хүрэв. Хятадаас гадаад улсуудад үзүүлсэн тусламжийн нийт хэмжээ Хятадын Анхдугаар таван жилийн төлөвлөгөөний жилүүдэд (1953-58) улс, ардын аж ахуйд оруулсан нийт хөрөнгө оруулалт болох 68.4 тэрбум рублийн 10 хувьд хүрсэн нь маш өндөр тоо юм.⁷ Ийнхүү Хятад улс социалист орнуудын дотор өөрийн нөлөө, байр суурийг өргөх гол арга хэрэгсэл нь эдийн засгийн зээл, тусламж болон хувирсан бөгөөд Монгол улс ч үүний нэгэн оролцогч болон хувирав.

Монгол-Хятадын социалист найрамдал ба тусламж

Монгол улс БНХАУ-тай 1949 онд дипломат харилцаа тогтоож, 1950 онд харилцан элчин сайдын яамаа нээснээс хойш харилцан худалдаа хийх болж, 1952 онд “Эдийн засаг, соёлын хамтын ажиллагааны хэлэлцээр”, 1953 онд “Бараа гүйлгээ ба төлбөрийн тухай хэлэлцээр”, 1955 онд “БНМАУ-ын бүтээн байгуулалтад БНХАУ-аас ажиллах хүчнээр туслах тухай хэлэлцээр”-үүдийг байгуулж, 1955 оноос эхлэн жил бүр 6-10 мянган хятад ажилчид Монголд хүрэлцэн ирж ажиллаж эхлэв. 1950-иад оны турш Монгол, Хятад хоёр улс дэлхийн ба бүс нутгийн хурцадмал асуудлуудаар нэгдмэл байр суурьтай байж, НҮБ-д элсэх тухайд харилцан биенээ дэмжиж, социалист системийн дотор Зөвлөлтийн удирдан манлайлах үүргийг аль аль нь хүлээн зөвшөөрч байв. Монгол-Хятадын харилцаанд Монгол-Зөвлөлтийн харилцааны хэв загварыг тэр чигээр нь авч хэрэглэж, Монгол улсын сургуулиудад Мао Зэдуныг магтсан дуу зааж, хэвлэлээр Монгол-Хятадын ах, дүүгийн найрамдал үүрд мөнхрөх талаар суртал ухуулга эрчимтэй явагдаж байв. “Монгол, хятадын ард түмний эвдэршгүй мөнхийн бат эв найрамдал бол социалист лагерийн улс орнуудын хооронд тогтсон цоо шинэ маягийн харилцааны үлгэр дууриал мөн бөгөөд пролетарийн интернационализмын үзэл санааны амьд илрэл, биелэл мөн” хэмээн Монголын төв хэвлэл “Үнэн” сонинд бичиж байв.⁸

Монгол улс дахь Зөвлөлтийн хяналт суларч, монголчууд умард ба өмнөд хөрштэй эн тэнцүү харилцах ховор цаг үе тохиосноор Монгол-Хятадын харилцаа социалист интернационализмын зарчмаар богино хугацаанд эрчимтэй хөгжих, түүний дотор зээл, тусламжийн харилцаа анх удаа үүсэх нөхцөл бий болов.

⁶ Grossman, B. “International Economic Relations of the People’s Republic of China”. *Asian Survey*, Vol. 10, No. 9, Sep., 1970, 789-802.

⁷ <http://www.chinanews.com/kj/shgc/news/2006/07-29/765992.shtml> 《外交档案解密,1950年代新中国对外援助逾40亿元》来源: 新民晚报; 作者: 杨丽琼

⁸ “Хятадын ард түмний их баяр”. Үнэн, 1956.09.30, № 231 (6446).

Монгол улсын засгийн газрын хүсэлтээр Хятадаас Монгол улсад 1956-1960 онуудад 460 сая рублийн тусламж, үүний дотор 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж, 300 сая рублийн хөнгөлөлттэй зээл олгохоор шийдвэрлэсэн нь 1950-иад оны Хятадын социалист улсуудад үзүүлсэн тусламжийн нийт хэмжээний 8.1 хувь, буцалтгүй тусламжийн 3.8 хувь, хөнгөлөлттэй зээлийн 19.4 хувийг эзэлж, Монгол улс нь Хятадын гадаад тусламжийг хүлээн авагч гол гурван улсын нэг болсон байна. Үүнийг хүснэгтээр үзүүлвэл:

Хятадын гадаад тусламж ба БНМАУ (1950-1960 он)

Сая рублиэр

	Нийт дүн	Социалист улсуудад олгосон	Монголд олгосон	Монголд олгосон тусламжийн эзлэх хувь
Хятадын гадаад тусламж	6440	5663	460	8.1
Үүнээс:				
Буцалтгүй тусламж		4126	160	3.8
Хөнгөлөлттэй зээл		1540	300	19.4

Мөн мөнгөн дүнгээс гадна Хятадын тусламжийн байгууламжийн буюу төслийн тоо хэмжээ ба Хятадаас илгээсэн тухайн оронд илгээсэн ажиллах хүчний туслалцааны талаар Монгол улс өндөр хувь эзэлж байв. Хятадаас нийт есөн улстай эдийн засаг-техникийн тусламж үзүүлэх тухай хэлэлцээр байгуулж, 182 төслийг буцалтгүй тусламж ба зээлээр санхүүжүүлэхээр тохирсон ба үүнээс социалист орнуудад 165 төсөл, үүнээс БНАСАУ-д 8, Вьетнам улсад 100, Монголд 53, Албанид 3, БНСЧСУ-д 1 төсөл хэрэгжүүлэхээр болж, үүнээс социалист орнуудад барьж өгөхөөр тохирсон нийт барилга байгууламжийн 1/3-ийг Монголд байгуулахаар болжээ. Мөн Хятадаас энэ хугацаанд инженер техникийн 7,558 ажилтан, барилгын 25,566 ажилчинг гадаад улсуудад илгээн ажиллуулснаас⁹ барилгын ажилчдын ихэнх нь буюу 20 мянган ажилчин Монгол улсын бүтээн байгуулалтад ажиллажээ.

Ийнхүү Шинэ Хятад улсаас 1950-иад онд авч хэрэгжүүлсэн гадаад тусламжийн үйл ажиллагаанд Монгол улс хамгийн чухал улсуудын нэг байжээ. Энэ нь БНХАУ-ын хувьд өөрийн нөлөөг эн тэргүүнд ихэсгэх улсуудын дотор Монгол улсыг багтаан үзэж байсныг харуулж байна.

⁹ <http://www.chinanews.com/kj/shgc/news/2006/07-29/765992.shtml> 《外交档案解密:1950年代新中国对外援助逾40亿元》来源: 新民晚报; 作者: 杨丽琼

Монгол улсад тусламжийн хур буусан нь

Монгол улс нь Зөвлөлт, Хятад хоёр улсын дунд хавчуулагдан оршдогийн хувьд тус хоёр их улсын харилцааны нэгэн чухал хүчин зүйл, стратегийн чухал байрлал байсаар иржээ. Иймээс ч Монголд эрх нөлөөгөө тогтоон барихын тулд Зөвлөлт-Орос ба Хятад улсууд ХХ зууны турш өрсөлджээ. Үүний нэгэн зурвас үе бол 1950-иад оны Зөвлөлт-Хятадын “бал сарын үе” юм.

1950-иад онд Монголын эдийн засгийн үндэс нь мал аж ахуй байж, үйлдвэр, зам тээвэр хөгжлийн анхны шатандаа байв. 1911 онд тусгаар тогтносноосоо хойш 1950-иад оны эхэн хагас хүртэлх хугацаанд Монгол улс зөвхөн Орос-Зөвлөлт хэмээх ганц зээлдүүлэгч улстай байсан бөгөөд Зөвлөлтөөс 1953, 1955, 1956 оны гурван удаагийн хэлэлцээрээр 201 сая рублийн зээл аваад байсан нь нэг жилийн улсын төсвийн орлогын хагас хувьтай тэнцэж байв. Монгол улсын засгийн газарт улс орны эдийн засгийг хөгжүүлэхэд их хэмжээний хөрөнгө оруулалт шаардлагатай байв.

1956 оноос нийт социалист системд бий болсон Хрущевын дулаарал Монголын гадаад харилцаанд нөлөөлөв. Монголын эдийн засаг дахь Зөвлөлтийн монополь байдал багасч, Монгол улс гадаад худалдааныхаа 65 хувийг Зөвлөлттэй, бусдыг Дорнод Европын орнууд ба Хятадтай хийх болов. 1956 онд Монголоос зөвлөлтийн цэрэг гарч, Монголд ажилладаг зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд цөөрөв. Үүний хамт 1955 онд Монгол-Хятадын хооронд байгуулагдсан хэлэлцээрийн дагуу 6 мянган хятад ажилчид Монгол улсад хүрэлцэн ирж, ажиллах болов. Монгол улс хилийн цэргээ татан буулгаж, зөвхөн хилийн байцаан өнгөрүүлэх хэд хэдэн газрыг үлдээжээ. Үүнийг тухайн үед БНХАУ-тай найрамдал, хамтын ажиллагаагаа бэхжүүлж, сайн санааны үүднээс хийсэн алхам гэж тайлбарлаж байв.

Монголд Зөвлөлтөөс бусад улсын, ялангуяа өрнөдийн эрдэмтэн, судлаач, сэтгүүлчид нэвтрэх боломжтой болж, Монгол улсын тухай судалгааны бүтээл, тэмдэглэл, нийтлэл хэвлүүлэх болов. АНУ-ын судлаач Р. А. Рупен 1958 оны 9-р сард Монголд зочилж, СнЗ-ийн 1-р орлогч дарга Л.Цэнд зэрэг хүмүүстэй уулзаж ярилцжээ.¹⁰ Мөн 1959 оны 7 сард Америкийн Нью-Йорк таймс сонины сурвалжлагч Э. Солисбери Монголд зочилж, Ю.Цэдэнбалтай уулзаж ярилцлага авчээ.¹¹ 1959 оны 9 сард Улаанбаатарт болсон Монгол судлалын анхдугаар их хуралд социалист орнуудаас гадна анх удаа өрнөдийн судлаачид оролцов.

¹⁰ “БНМАУ-ын СнЗ-ийн 1-р орлогч дарга нөхөр Л.Цэндээс Америкийн эрдэмтэн Роберт А. Рупений тавьсан асуултанд өгсөн хариу”. *Үнэн*, 1958.09.23, № 222 (7051).

¹¹ *Үнэн*, 1959.07.15, № 166 (7300).

Ийнхүү Монгол улсад Зөвлөлтийн нөлөө буурч, Хятадын нөлөө сэргэж эхлэхийн хамт монголчууд дэлхийн хоёр социалист гүрний өрсөлдөөний эргүүлэгт татагдан оров. ХКН-ын 8-р Их хурлын үеэр ХКН-ын Төв Хорооны дарга Мао Зэдун МАХН-ын Төв Хорооны Нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Д.Дамбыг хүлээн авч уулзжээ. Мао Зэдун “300 гаруй жил бидний өвөг дээдэс та нарыг мөлжлөө, та нарыг дарлалаа. Бид та нарт багагүй өртэй. Иймээс өнөөдөр бид энэ ерөө буцааж өгөх хэрэгтэй” гэхэд Д.Дамба “Та нарын бидэнд тусалж байгаа нь ах, дүүгийн агуу их тусламж юм, бид үүнийг өр гэж үзэхгүй байна. Монгол, Хятадын хоёр орны хөдөлмөрч ард түмэн ерөөс найрамдалтай байсан юм” гэж хариулжээ. Мао Зэдун цааш үргэлжлүүлэн Монголд 300 хүртэл мянган хятад ажилчид нэмж илгээж болох ба Хятадаас Монголд үзүүлж буй 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж бол хятадууд монголчуудын өмнөх үед дарлаж байсны төлөө Монголд төлж буй өр юм хэмээн үзээд, цаашид Монголд илүү тусламж үзүүлэхээ илэрхийлжээ.¹² Уг уулзалтаар түүхийн талаарх Монгол, Хятад хоёр үндэстний хоёр өөр үзэл бодол илрэхийн сацуу Монголыг дорно дахины ёсоор “халамжлах” гэсэн Мао Зедуны эрмэлзлэл, хоёр улсын харилцааг социалист интернационализмын үүднээс харсан Дамбын үзэл бодлын зөрүү тодорхой ялгаран харагдаж байна.

Тэгвэл дараа жил нь 1957 онд Ерөнхий сайд Ю. Цэдэнбал Зөвлөлтөд айлчилж, Хрущевтай уулзахад Хрущев Ю. Цэдэнбалд хандан “Би танайхтай 40 жил нөхөрлөхдөө дорвитой юм хийж өгөөгүйдээ ичмээр байна. Бид та нарыг муу мэдэж байжээ. Монгол бол зөвхөн түүхий эд нийлүүлэх орон байж таарахгүй. Бид Монголын талаар бодох цаг болжээ” гэж хэлсэн ба “Монгол бол зөвхөн түүхий эд нийлүүлэх орон байж таарахгүй” гэх зэргээр Ю. Цэдэнбал тэргүүтэй Монгол улсын төлөөлөгчдөд гэнэтийн ба нэн дотночилсон үг, хандлага гаргаж эхэлжээ¹³.

Энэ үеэс эхлэн Монгол улс гадаад улсаас зээл, тусламж авах хүсэлт идэвхтэй тавьж, улмаар ЗХУ ба Хятадаас зээл, тусламжийн хур жил дарааллан бууж эхлэв. Монгол улс 1956 онд Хятадаас 160 сая, 1957 онд ЗХУ-аас 200 сая, 1958 онд ЗХУ-аас 130 сая, Хятадаас 100 сая, 1959 онд ЗХУ-аас 40 сая, 1960 онд ЗХУ-аас 745 сая, Хятадаас 200 сая рублийн буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээлүүдийг авчээ. Нийтэд нь авч үзвэл, 1950-1960 онуудад Монголын гадаад улсаас авсан буцалтгүй тусламж, хөнгөлөлттэй зээлүүдийн нийт хэмжээ 1.8 тэрбум рубльд хүрсэн нь тус улсын дөрвөн жилийн төсвийн орлогыг нийлүүлсэнтэй тэнцэв. Энэхүү асар их хэмжээний хөрөнгө оруулалтын дотор БНХАУ-аас үзүүлсэн тусламж хэмжээгээрээ Зөвлөлтийн дараа хоёрдугаар байр эзэлж байв.

¹² *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 16, Fall 2007, Winter 2008, 352.

¹³ Жамбалсүрэн, Ц. Ю. *Цэдэнбал – Эрин зууны түүхэн элч*. Улаанбаатар, 2007, 144.

1956 оны 8 сарын 29-ний 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж

Хятадаас Монголд үзүүлсэн гадаад тусламжийн анхных нь Монголын талын хүсэлтээр Монголд олгохоор болсон 1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж байв. 1956 оны 8-р сарын 29-нд Улаанбаатар хотод “БНХАУ-аас БНМАУ-д эдийн засаг, техникийн тусламж үзүүлэх тухай хэлэлцээрт” БНХАУ-ын Гадаад худалдааны яамны сайдын орлогч Лю Шүжан ба Монгол улсын СнЗ-ийн орлогч дарга Цэнд нар гарын үсэг зуржээ.¹⁴

Монгол улсын засгийн газрын хүсэлтээр 1955 оноос эхлэн Монголд ирж ажиллаж байсан хятад ажилчид Хятадын энэхүү буцалтгүй тусламжаар баригдах байгууламжуудын гол ажиллах хүч нь байв. Хятадын энэхүү буцалтгүй тусламжаар 1957-1960 онд нийт 16 томоохон барилга, байгууламж барьсан ба эдгээр байгууламжуудын жагсаалтыг хүснэгтээр нэгтгэн үзүүлье.

1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламжийн ашиглалт,
1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Төлөвлөсөн байгууламж	Байршил	Хэрэгжилт	Өртөг
1	Ноосон нэхмэлийн үйлдвэр	Улаанбаатар	1960 онд ашиглалтад орсон. 200 мянган метр пальто, 100 мянган ширхэг ноосон хөнжил, 200 мянган ширхэг шевист ба трико	21
2	Хүнсний ногооны аж ахуй	Улаанбаатар	1958 онд ашиглалтад орсон. 100 мянган м2 талбайтай.	5.5
3	Засмал зам	Налайх	45 км. 1957 онд ашиглалтад орсон.	2.1
4	Баянзүрхийн гүүр	Улаанбаатар	140 метр урт. 1958 онд ашиглалтад орсон.	0.8
5	Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Улаанбаатар	15,000 хүний багтаамжтай. 1958 онд ашиглалтад орсон.	1.7
6	Энхтайваны гүүр	Улаанбаатар	400 метр урт. 1958 онд ашиглалтад орсон.	3.3
7	Мэргэжилтний байр	Улаанбаатар	10 мянган метр ² талбайтай орон сууц. 1958 онд ашиглалтад орсон.	2.5
8	Засмал зам	Улаанбаатар	29 км авто зам. 1960 онд ашиглалтад орсон.	11.9
9	Биеийн тамирын ордон	Улаанбаатар	2,800 м2 талбайтай, 500 хүний суудалтай. 1959 онд ашиглалтад орсон.	2.6

¹⁴ 王和英等, “中华人民共和国对外经济贸易关系大事记(1949-1985)”, 南宫: 对外贸易教育出版社, 1987年, 第50页。

10	Бороогийн усны хоолой		9.4 км урт. 1960 онд ашиглалтад орсон.	1.2
11	Хархорины усжуулах барилга	Өвөрхангай аймаг	9,630 га талбай усална. 1960 онд ашиглалтад орсон.	13.6
12	Сүхбаатарын цаасны үйлдвэр	Сүхбаатар хот	Жилд 3-3.5 мянган тн цаас үйлдвэрлэнэ. 1959 онд ашиглалтад орсон. 2 жил бололгүй ажиллагаагүй болсон.	7.5
13	Сүхбаатарын цахилгаан станц	Сүхбаатар хот	6000 квт цахилгаан үйлдвэрлэнэ. 1958 онд ашиглалтад орсон. 1962 онд хаагдсан.	14.6
14	Шилний үйлдвэр	Налайх	Жилд 900 мянган лонх, 200 мянган сав үйлдвэрлэнэ. 1958 онд ашиглалтад орсон. 1960 онд ажиллагаагүй болсон.	1.4
15	Мод боловсруулах үйлдвэр	Сүхбаатар хот	Жилд 45 мянган м3 мод, 3 мянган м3 фанер үйлдвэрлэнэ. 1959 онд ашиглалтад орсон. Ажиллагаа доголдсон.	13.6
16	Тоосгоны завод	Толгойт	Жилд 25 сая ширхэг тоосго үйлдвэрлэнэ. 1957 онд ашиглалтад орсон. Хэвийн биш	10.6
	Дүн			113.9

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

Ноосон нэхмэлийн үйлдвэр

Ноосон нэхмэлийн үйлдвэрийг 1400 орчим ажилчидтай, жилд 600 мянган метр цэмбэ зэрэг ноосон даавуу, 100 мянган метрээс багагүй ноосон бүтээлэг үйлдвэрлэх хүчин чадалтайгаар төлөвлөсөн. Үйлдвэрийн барилга, ажилчдын орон сууцны хамт 25,000 м2 талбайтай ба үүнээс үйлдвэрийн барилга 14,400 м2 талбайтай. Ажилчдын орон сууц нь 2 давхар 10 байшин, 3 давхар 15 байшингаас бүрдэнэ. Тус үйлдвэрийн үндсэн барилга төмөр бетон хийцтэй, барилгын ажил 1958 оны 6 сарын 15-наас барьж эхэлсэн ба хятад ажилчид үндсэн барилгын ажлыг хийж гүйцэтгэжээ.¹⁵ Хятад улс тус үйлдвэрийг барьж байгуулахаас гадна үйлдвэрт ажиллах мэргэжилтэй ажилчдыг бэлтгэж өгчээ. Монголоос 60 хүн Шанхай хотын ноосон нэхмэлийн үйлдвэрүүдэд үйлдвэрлэлийн дадлага хийж, Улаанбаатар хотод хятад мэргэжилтнүүд Монголын 300-гаад ажилчдад нэхмэлийн үйлдвэрт ажиллах сургалт хийж, чадваржуулжээ.¹⁶

Тус үйлдвэрт Хятадын Шанхай хотын нэхмэлийн суурь машины үйлдвэрийн суурь машинуудыг суурилуулж, ээрэх, нэхэх, будах гурван тасаг, мөн лаборатори, механикийн тасгуудтай байгуулснаас гадна 24 мянган м2 талбай бүхий орон

¹⁵ “Анд нөхдийн туслалцаа”. *Үнэн*, 1958.09.27, № 226 (7055).

¹⁶ “Шинэ том үйлдвэр”. *Үнэн*, 1960.01.15, № 12 (7454).

сууцны 2-3 давхар 19 байшин, үйлдвэрийн захиргааны барилга, гуанз, дэлгүүр зэрэг үйлчилгээний барилгуудыг ашиглалтад оруулжээ.¹⁷

Ноосон нэхмэлийн үйлдвэрийг Хятадын тусламжаар барьж ашиглалтад оруулснаар Монгол улс гадаадаас худалдан авч байсан их хэмжээний ноосон нэхмэл бүтээгдэхүүнийг 1960 оноос эхлэн дотооддоо үйлдвэрлэх болжээ.

Амгалангийн хүнсний ногооны аж ахуй

Уг хүнсний ногооны аж ахуйг 25,000 м² хүлэмжтэй, жилд нэгээс хоёр удаа ногоо тарьж, тус бүр 60 тн төрөл бүрийн хүнсний ногооны ургац авах хүчин чадалтайгаар барьж байгуулж, 1958 оны 11 сарын 14-нд ашиглалтад оруулсан¹⁸ ба нийт өртөг 5.5 сая рубль болсон байна.¹⁹ Уг аж ахуй ашиглалтад орохоос өмнө Монголд хүлэмжинд ногоо тарьж байгаагүй бөгөөд энэ хүнсний ногооны аж ахуй нь Монголын анхны хүлэмжийн тариалан болжээ.

Хот орчмын засмал зам

Хятадын 1956 оны тусламжаар Улаанбаатар хотыг түүний дагуул хот Налайхтай холбосон 45 км засмал зам барьж байгуулж, 1957 онд ашиглалтад оруулжээ. Замын нийт урт 45 км ба нийт өртөг 2.1 сая рубль.²⁰ Улаанбаатар хотыг Налайх дүүрэгтэй ийнхүү авто замаар холбосноор Налайх дахь нүүрсний уурхайгаас авто замаар их хэмжээний нүүрс тээвэрлэж, Улаанбаатарын цахилгаан станцуудыг нүүрсээр хангах боломжтой болов.

Баянзүрхийн гүүр

Улаанбаатар хотын зүүн хэсэгт Туул голын дээгүүр тавьсан авто гүүрийг Хятадын 1956 оны тусламжаар 1956-1958 онд барьж ашиглалтад оруулжээ. Тус гүүр 140 м урттай, 13 тн-ы даацтай бөгөөд үүний нийт өртөг 824.1 мян рубль болжээ.²¹ Баянзүрхийн гүүр ашиглалтад орсноор хотоос зүүн зүгт автомашинаар зорчих, ачаа тээвэрлэх зам саадгүй болов.

Төв цэнгэлдэх хүрээлэн

Улаанбаатар хотын өмнөд хэсэгт байрлалтай Төв цэнгэлдэх хүрээлэн буюу спортын стадионыг Хятадын тусламжаар 1956-1958 онд барьж, 1958 оны 11 сарын 14-нд ашиглалтад оруулжээ. Тус цэнгэлдэх хүрээлэн 15,000 хүний багтаамжтай ба 1.7 сая рублийн өртгөөр баригджээ.²² Спортын төрөл бүрийн уралдаан тэмцээн

¹⁷ “Бас нэг сайхан үйлдвэр ашиглалтанд орлоо”. *Үнэн*, 1960.01.16, № 13 (7455).

¹⁸ *Үнэн*, 1958.10.01, № 229 (7058).

¹⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²¹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

зохиодог, Монгол ардын хувьсгалын их баяр наадмыг тэмдэглэдэг гол газар болсон ба өнөөдөр ч хэвээр ашиглагдаж байна.

Энхтайваны гүүр

Улаанбаатар хотын төв хэсгийг өмнөд хэсэгтэй холбож, Дунд голын дээгүүр тавьсан Энхтайваны гүүр бол тухайн цагтаа Монголын хамгийн том гүүр байсан бөгөөд өнөөдөр ч Улаанбаатар хотын төв хэсгийг өмнөд дүүрэгтэй холбосон хамгийн үзэсгэлэнтэй байгууламжуудын нэг хэвээр байна. Доогуураа төмөр зам, авто машины зам бүхий, голын дээгүүр давуулан барьсан энэ гүүр 400 метр урт, 12 метр өргөн, хоёр хажуугийн явган хүний зам нь 1.5-2 метр өргөн ажээ.²³ Нийт даац нь 13-18 тн бөгөөд барьж байгуулах өртөг нь 3.3 сая рубль болжээ. Тус гүүрийг 1956-1958 онд барьж байгуулахад 10,100 м³ бетон, 750 тонн төмөр, 12,000 м³ модон материал, 20,000 м³ хайрга чулуу хэрэглэгдэж, 36 машины авто гарааш, 2 давхар албан байшингийн хамт баригдсан байна. Тус гүүрийг ашиглалтад оруулах нээлтийн ёслолын ажиллагааны үеэр гүүрийг барьж байгуулсан хятад ажилчдыг төрийн дээд одон, медалиар шагнаан урамшуулсан бөгөөд Улаанбаатар хотын иргэд маш олноор цугларч шинэ байгуулагдсан гүүрийг үзэж сонирхож байжээ.²⁴

Мэргэжилтний байр

Улаанбаатар хотод байрлах орон сууц. Тус орон сууцны барилгын нийт талбай 10052 м², нийт өртөг 2.5 сая руб. 1956-1958 онд хятад ажилчдын хүчээр баригдаж, хугацаандаа ашиглалтанд орсон.²⁵ Тус орон сууц нь Улаанбаатар хотын барилгажилтад чухал ахиц болжээ.

Улаанбаатар хотын доторх засмал зам

Улаанбаатар хотын цардмал авто зам 1947 онд 28,3 км, 1952 онд 50,1 км²⁶ урттай байв. 1956 оны Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр, хятад ажилчдын хүчээр Улаанбаатар хотод 30 км авто зам баригдаж, 1960 оны 10 сарын 27-нд ашиглалтад оржээ. Барилгын ажлын явцад 538,000 м³ газар шорооны ажил хийж, 28,942 метр цардмал зам, 4 бетон гүүр, 23 жижиг гүүр, борооны ус зайлуулах хоолой барьж байгуулжээ. Тус зам, байгууламжуудын нийт өртөг 11.9 сая рубль болсон байна²⁷. Хятадын тусламжаар тус хотод 30 км авто зам, олон тооны жижиг гүүр баригдсан явдал хотын зам харилцааг хөгжүүлэхэд чухал хувь нэмэр оруулжээ.²⁸

²³ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²⁴ Үнэн, 1958.10.11, № 238 (7067).

²⁵ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²⁶ *Улаанбаатар хот 50 жилд*. Улаанбаатар, 1971, 65.

²⁷ Үнэн, 1960.10.28, № 257 (7699).

²⁸ Үнэн, 1960.10.28, № 257 (7699).

Биеийн тамирын ордон

Улаанбаатар хотын төвд байрлалтай. Барилгын нийт талбай 2,800 м², үзвэрийн танхим нь 500 хүний багтаамжтай, спортын олон төрлийн уралдаан, тэмцээн зохион байгуулах, тамирчид бэлтгэл сургуулилгаа хийх, спортын сургалт явуулах зориулалт бүхий өрөө, тасалгаа, танхимуудтай. Нийт өртөг 2.6 сая рубль бөгөөд 1958 оны 11 сарын 14-нд хугацаандаа орсон ба Монголын анхны спортын цогцолбор барилга байж, өнөөдөр ч анх баригдсан зориулалтын дагуу ашиглагдаж байгаа.

Бороогийн усны хоолой

Сэлэнгэ аймгийн Мандал сумын нутагт байрлах газар тариалангийн усалгааны усны хоолой. Нийт 9,404.6 метр урт, 1.2 сая рублийн өртгөөр баригдсан. 1960 оны 10 сарын 27-нд ашиглалтанд орсон. Сэлэнгэ аймгийн Мандал сум бол Монголын газар тариалангийн гол төвүүдийн нэг бөгөөд энд Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр усалгааны хоолой байгуулснаар их хэмжээний тариан талбайг тогтмол усалж эхлэв.

Хархорины усжуулах барилга.

Өвөрхангай аймгийн Хархорин суманд байрлалтай. 9630 га тариалангийн талбай услах хүчин чадалтай, үүнийг барьж байгуулахад 13.6 сая рублийн өртөгтэй. 1960 оны 9 сарын 27-нд ашиглалтанд орсон.²⁹ Орхон голын ширүүн урсгалын хэсэгт 182 метрийн урттай далан байгуулж, голын урсгалыг татах хаалт байгуулжээ. Мөн 528 киловаттын хүчин чадалтай усан цахилгаан станц байгуулсан ба 11 метрийн өндрөөс секундэд 6 метрийн хурдай урсах усны хүчээр цахилгаан гаргаж байв. ³⁰ Энэ бол Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын тариалангийн талбайг тогтмол усалж байх, ургац алдахгүй байх гол нөхцлийг бүрдүүлсэн Монголын анхны том хэмжээний усалгааны систем болсноос гадна Монголын анхны усан цахилгаан станцыг энд байгуулжээ.³¹

Сүхбаатарын цаасны үйлдвэр

Монгол улсын анхны, цорын ганц цаасны үйлдвэр юм. Тус үйлдвэр Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлалтай, нэг жилд 3-3.5 мянган тн цаас үйлдвэрлэх хүчин чадалтай, үйлдвэрийг байгуулсан нийт өртөг 7.5 сая рубль ба 1959 оны 9 сарын 5-нд ашиглалтад оруулсан ба ашиглалтанд хүлээн авахын өмнө хятад

²⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 3.

³⁰ “Хань нөхдийн халуун тусламж”. Үнэн, 1960.09.28, № 231 (7673).

³¹ Үнэн, 1960.09.30, № 233 (7675).

инженер, мэргэжилтнүүд монгол хүмүүсийг 2 сар дагалдуулан туршилтын журмаар ажиллаж, үйлдвэрийг жигдрүүлжээ.³²

Гэвч Хятадын тусламжаар байгуулагдаж, Монголын анхны цаасыг үйлдвэрлэж эхэлсэн ус үйлдвэр 2 жил бололгүй ажиллагаагүй болсон байна. Үүний шалтгааныг Монголын тал цахилгаан станц, уур усны цаас хийх технологийн шаардлагыг хангаж чадаагүй, дотоод дамжлагуудын хүч чадал нь харилцан зохицоогүй, модыг чанаж боловсруулдаг тогооны хадаас заадлуудаар нь химийн бодис болон үнэр гарч бүх тоног төхөөрөмжинд муугаар нөлөөлж дэргэд нь хүн ажилах боломжгүй болсон зэргээр үйлдвэрийг байгуулахад алдаа гаргасантай холбон тайлбарлажээ. Ингээд тоног төхөөрөмжүүдийг хятад мэргэжилтнүүд хэдэн удаа зассан ч засралыг авсангүй. 1 кг цаасыг 2.50 мөнгөөр үйлдвэрлэхээр төлөвлөсөн атал энэ үйлдвэрийн 1 кг цаас 20-30 төг-ийн үнэтэй болсон тул 1960 оны 10 сарын 1-нд Монгол улсын Аж Үйлдвэрийн Яамнаас уг үйлдвэрийг хааж, 200 шахам инженер, ажилтан, ажилчдыг өөр газарт шилжүүлснээр уг үйлдвэр үйл ажиллагаагаа зогсоожээ.³³

Сүхбаатарын илчит цахилгаан станц.

Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлалтай 6000 квт-ын хүчин чадалтай цахилгаан станц. Тус станцыг барьж байгуулах зардал 14.6 сая рубль, 1958 оны 12 сарын 23-нд ашиглалтанд орж, Сүхбаатар хотын төмөр замын станц, шүдэнзний үйлдвэр, Хятадын тусламжаар баригдаж буй модны үйлдвэр, цаасны үйлдвэрүүд болон бусад албан байгууллага, айл өрхүүдийг цахилгаанаар хангах боломжтой болсон. 1957 оны байдлаар Монголын нийт цахилгаан станцуудын хүчин чадал 35,700 киловатт байсан³⁴ бөгөөд Сүхбаатар хотод Хятадын тусламжаар баригдсан тус цахилгаан станц нь Монголын нийт цахилгаан станцуудын хүчин чадлын 17 орчим хувьтай тэнцэж байв. 1962 онд тус станцын ажиллагаа доголдсон тул Монголын тал тус станцыг Чехословакийн тоног төхөөрөмжөөр шинэчлэн өөрчилжээ.

Сүхбаатарын мод боловсруулах үйлдвэр

Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлалтай. Жилд 45 мян м3 мод, 3 мян м3 фанер боловсруулах Монголын анхны модны үйлдвэр. Нийт өртөг 13.6 сая рубль. Барилгын ажил 1956-58 онд явагдаж, 1959 оны 9 сарын 5-нд ашиглалтад орсон. Тус үйлдвэр Монголын мод боловсруулах салбарт чухал дэвшил болсон боловч техникийн шалтгааны улмаас 1960-61 онд үйл ажиллагаа нь доголдож, хаагджээ.

³² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 3.

³³ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 3.

³⁴ БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд, статистикийн эмхтгэл. Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 62.

Шилний үйлдвэр

Улаанбаатар хотын Налайх дүүрэгт байрлалтай, нийт өртөг 1.4 сая рубль. 1958 оны 12 сарын 28-нд ашиглалтанд орсон. Шилний заводыг үйлдвэрийн барилга, агуулах, захиргааны байр, 36 айлын орон сууцны хамт Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр, хятад ажилчид барьж, ашиглалтанд оруулжээ. Тус үйлдвэр шатаах зуух, гар ажиллагаатай техникийн тусламжтайгаар жилд дунджаар 900 мянган ширхэг янз бүрийн лонх, 200 мянган төрөл бүрийн савны зүйлсийг үйлдвэрлэх хүчин чадалтай ба Монголын анхны шилний үйлдвэр юм.³⁵

“Найрамдал” тоосгоны завод

Улаанбаатар хотын баруун хэсэгт төмөр замын Толгойт өртөөний ойр байрлалтай тоосгоны заводыг Хятадын тусламжаар, хятад ажилчид барьж байгуулж, 1957 онд ашиглалтад оруулсан ба “Найрамдал” хэмээн нэрлэжээ. Тус завод жилд 25 сая ш тоосго, 200 мянган ширхэг дээврийн ваар хийх хүчин чадалтай, 10.6 сая рублийн өртгөөр баригджээ.³⁶ Заводын дэргэд 500 хүний суудалтай соёлын клуб, нэг ээлжинд 300 гаруй хүүхэд хичээллэх дунд сургууль, хүүхдийн цэцэрлэг, ясли, халуун ус зэрэг үйлчилгээний газар, 300 гаруй айлын орон сууцны барилга барьжээ.³⁷

1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламжийн хөрөнгөөр эдгээр байгууламжуудаас гадна Монголын зарим үйлдвэрүүдэд шаардлагатай байгаа харуулах, өрөмдөх суурь машин, олон төрлийн хөрөө, шаазангийн үйлдвэрийн машин, мянга гаруй хүн хэрэглэх мужааны багаж, будаг, мөн ногооны үр зэрэг бусад эд зүйлсийг Хятадаас Монголд тусламжаар олгожээ.³⁸

1960 он хүртэл Хятадын тусламжаар 16 байгууламж барьж байгуулсан нь тусламжийн нийт хэмжээндээ хүрээгүй бөгөөд огт ашиглаагүй 66.4 сая рублийн тусламжийн хөрөнгийн талаар 1960 онд хоёр улсын Засгийн газар хоорондын хэлэлцээрийг нэмж байгуулжээ. Тус хэлэлцээрээр 66.4 сая рублийн өртөг бүхий 9 байгууламж барихаар төлөвлөжээ.

³⁵ “Жоу Эн-лай ба Монгол орон”. Улаанбаатар, Мөнхийн үсэг. 2014, 57.

³⁶ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6.

³⁷ “Хятадын ард түмний тусламж”. *Үнэн*, 1958.10.01, № 229 (7058).

³⁸ *Үнэн*, 1956.09.29, № 230 (6445).

160 сая рублийн буцалтгүй тусламжийн үлдэгдэл 66.4 сая рублийн ашиглалт, 1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Төлөвлөсөн байгууламж	Байршил	Төлөвлөсөн өртөг	Хэрэгжилт	Өртөг
1	100 мянган м2 цардмал талбай	Улаанбаатар	4.1	27 мянган м2 талбайг 1961 онд ашиглалтад оруулсан.	
2	100 км засмал зам	Улаанбаатар	42.5	60 км зам 1965 онд ашиглалтад оруулсан.	
3	Спиртийн заводын нүүрсхүчлийн цех	Зүүнхараа		Ашиглалтад оруулсан.	
4	Сүхбаатарын цаасны үйлдвэрийг шинэчлэн өргөтгөх. Жилд 2,500-2,700 тн цаас үйлдвэрлэнэ.	Сүхбаатар хот	25.8	Хэрэгжээгүй	
5	10 мянган м2 орон сууц	Сүхбаатар хот	4.5	Хэрэгжээгүй	
6	Ажилчны клуб			Хэрэгжээгүй	
7	Ислэг хавтангийн цех			Хэрэгжээгүй	
8	Улсын циркийн барилга	Улаанбаатар		Хэрэгжээгүй	
9	Наран цэцгийн тосны үйлдвэр	Дорнод аймаг		Хэрэгжээгүй	
	Дүн		66.4		40.3

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

УБ хотын цардмал талбай

Хятадын тусламжаар Улаанбаатар хотод 100 мянган м2. цардмал талбай байгуулахаар төлөвлөсөн бөгөөд үүний зардлыг 4.1 сая рубль гэж тооцжээ. Ингээд 1961 онд 27 мянган м2 талбай баригдсан ба үлдсэн хэсгийг чухам хаана хаана хийлгэх талаар Монголын тал шуурхай шийдвэрлэж өгөөгүйгээс барилгын ажил саатсаар 1964 он хүрч³⁹, 1964 онд хятад ажилчид Монголоос гарч явсны улмаас орхигджээ.

УБ хотын дотор ба хот орчим засмал зам

Хятадаас Улаанбаатар хотын доторх ба ойр очмын 100 км зам барьж өгөхөөр тохиролцож, тус замын нийт өртөг 42.5 сая рублиэр тогтоосон ба 1964 оны байдлаар 60 гаруй км зам баригджээ. Зам барилгын удааширсан шалтгаан нь Монголын тал зам тавихын өмнөх бэлтгэл ажил ба газар дор хийх ажлыг цаг тухайд нь хийж дуусгадаггүй явдал хэмээн Монголын ба Хятадын тал аль аль нь зөвшөөрч байв.⁴⁰

³⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 9.

⁴⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 9.

Сүхбаатарын цаасны үйлдвэрийг шинэчлэл

1956 оны 160 сая рублийн тусламжаар байгуулагдсан Сүхбаатар хотын цаасны үйлдвэрт засвар, шинэчлэл шаардлагатай болсон тул тус тусламжийн хөрөнгийн үлдэгдэл хөрөнгөөр уг үйлдвэрийг өргөтгөж засварлахаар тохирч, үүнд 25.8 сая рубль төсөвлөжээ. Гэвч технологийн талаар олон талын бэрхшээлтэй тулгарсан бөгөөд хэдэн жил дараалан зөвлөлдөж, 1964 оны 8-р сард Хятадын хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас 10 хүний бүрэлдэхүүнтэй мэргэжилтний групп ирүүлж, үйлдвэрийн хүчин чадал, бүтээгдэхүүний нэр төрөл, үйлдвэрлэлийн арга барилын талаар тохиролцоод жилд 6000 хүртэл тн цаас үйлдвэрлэдэг болтол өргөтгөл хийхээр болсон боловч Сүхбаатарын мод боловсруулах комбинатын дэргэд өргөтгөлийг хийхэд газрын багтаамж ба усны зэрэг бусад асуудлууд тохирох эсэх нь тодорхой судлагдаж шийдвэрлэгдээгүй байсаар 1964 онд хятад ажилчид Монголоос гарч явсны улмаас орхигджээ.

Сүхбаатарын орон сууц

Сүхбаатар хотод 10 мянган м² орон сууц барихаар 4.5 сая рубль төсөвлөсөн боловч зөвхөн захиалгаас өөр ажил хийгдээгүй байна.⁴¹

1960-аад онд Зөвлөлт-Хятадын хооронд өрнөсөн маргаан нь Монгол-Хятадын харилцаанд нөлөөлж, Монгол дахь Хятадын тусламжийн хөтөлбөр зогссоны улмаас төлөвлөсөн 9 байгууламжаас хоёр байгууламжийг бүрэн бус ашиглалтад оруулсан бөгөөд ихэнх нь хэрэгжээгүй байна.

Ингээд нэгтгэн үзвэл, 1956 оны 160 сая рублийн Хятадын буцалтгүй тусламжаар 25 байгууламж барихаар төлөвлөснөөс 19-ийг ашиглалтад оруулжээ. Үүнд: аж үйлдвэрийн салбарт 6, хөдөө аж ахуйд 3, дэд бүтцийн салбарт 6, орон сууц ба соёлын салбарт 3 байгууламж, байршлын хувьд Улаанбаатар хотод 11 байгууламж, орон нутагт 5 байгууламж барьсан ба буцалтгүй тусламжийн нийт ашиглалт 154.2 сая рубль болжээ.

1958 оны 7 сарын 29-ний хөнгөлөлттэй зээл

1958 оны 7 сарын 29-нд БНМАУ-ын Засгийн газар, БНХАУ-ын Засгийн газар хооронд 100 сая рублийн урт хугацааны зээлийн хэлэлцээр байгуулав. Тус зээлийг хүүний хамт Монголын Засгийн газар Монгол-Хятадын зохих оны худалдааны хэлэлцээрийн зарчмаар тогтоогдсон дагаж мөрдөж байгаа үнээр бараа нийлүүлэх журмаар төлж гүйцэтгэх ба жилийн нэг хувийн хүүтэй, хүүг зээлийн төлбөрийн цуг 1962 оны 1-1-нээс эхлэн 1976-12-31 дотор 15 жилийн турш жил бүр тэгш хэмжээгээр төлөх нөхцөлтэй байв.

⁴¹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 10.

Тус зээлийн хөрөнгөөр Монголд 9 байгууламж барихаар төлөвлөсөн бөгөөд гүйцэтгэлийг доор хүснэгтээр үзүүлэв.

1958 оны 100 сая рублийн хөнгөлөлттэй зээлийн ашиглалт, 1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Төлөвлөсөн байгууламж	Байршил	Хэрэгжилт	Өртөг
1	Яармагийн гүүр. 138.8 м.	Улаанбаатар	1959 онд ашиглалтад орсон.	4.9
2	Урд Тамирын гүүр	Архангай		
3	Могойтын гүүр. 139.1 м.	Булган		
4	50 мянган м2 орон сууц	Улаанбаатар	1961 онд ашиглалтад орсон.	22.4
5	12 мянган квт цахилгаан станц	Толгойт	1961 онд ашиглалтад орсон.	36.8
6	Шувуун фабрик	Улаанбаатар	1965 онд ашиглалтад орсон.	17.2
7	2250 квт Цахилгаан станц	Сэлэнгэ аймаг		15.7
8	Цардуул, бал бурмын үйлдвэр	Сэлэнгэ аймаг	Жилд 1200 тн бал бурам, 800 тн цардуул үйлдвэрлэнэ	12.3
9	Спиртийн үйлдвэр	Сэлэнгэ аймаг	Жилд 1 сая литр спирт үйлдвэрлэнэ	12.2
	Дүн			121.5

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

Төмөр бетон гүүрүүд

Улаанбаатар хотын баруун өмнөд хэсэгт Туул голын дээгүүр 183.4 метр урт бетонон гүүрийг Хятадын зээлийн хөрөнгөөр барьсан бөгөөд “Яармагийн гүүр” хэмээн нэрлэгдэж, өнөөг хүртэл ашиглагдаж байна. Мөн түүнчлэн Булган аймгийн нутаг дэвсгэр Могойт гол дээр 138.8 м гүүр, Архангай аймгийн Урд Тамирын гол дээр гүүр 139.1 м гүүр Хятадын зээлийн хөрөнгөөр барьсан ба гүүр тус бүрийн даац нь 13 тн байв. Эдгээр гурван гүүрийн нийт үнэ 4.9 сая рубль болсон ба 1959 оны 10 сарын 28-нд ашиглалтанд оруулжээ.⁴² Эдгээр гүүр ашиглалтад орсноор Улаанбаатар хотын төвөөс өмнөд дүүргээр дамжин Туул гол дээгүүр давж баруун өмнөд нутаг дэвсгэртэй чөлөөтэй холбогдох болсон бол Булган аймгийн Могойтын гүүр, Архангай аймгийн Урд Тамирын гүүрүүд нь тус улсын дотоодын зам харилцааны чухал зангилаа цэгүүдийг холбосон ач холбогдолтой байв.

Орон сууцны хороолол

Улаанбаатар хотод Хятадын зээлийн хөрөнгөөр 50 мянган м2 талбай бүхий орон сууцны цогцолбор хорооллыг 1958-1960 онуудад барьж, Монголын тал

⁴² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

барилгын халаалтыг шийдвэрлээгүйгээс хүлээлгэн өгөх хугацаа бага зэрэг хойшилж 1961 оны 5 сарын 9-нд ашиглалтад оржээ. Орон сууц тус бүр 4 давхар бүхий 13 байшингаас бүрдэх ба нийт 740 орчим айл өрх амьдран суух боломжтой. Орон сууцны байшингуудын нийт өртөг 22.4 сая рубль болсон байна.⁴³ Монголд 1957 онд байдлаар 43.6 мянган м² орон сууц⁴⁴, 1960 онд 90.9 мянган м² орон сууц⁴⁵ барьж, ашиглалтад оруулж байсан ба Хятадын зээлийн хөрөнгөөр барьсан 50 мянган м² орон сууц нь Монголын нэг жилд барьсан орон сууцны тэн хагастай тэнцжээ.

Толгойт дахь цахилгаан станц

Улаанбаатар хотын Толгойт хороололд Хятадын зээлийн хөрөнгөөр 12 мян квт эрчим хүч үйлдвэрлэх хүчин чадал бүхий цахилгаан станцыг хятад ажилчдын хүчээр барьж, 1961 оны 12 сарын 27-нд ашиглалтад оруулжээ.⁴⁶ Тус цахилгаан станцыг үйлдвэрийн үндсэн барилгаас гадна туслах барилгууд, захиргааны байр, ажилчдын орон сууцны хамт барьж байгуулсан бөгөөд⁴⁷ нийт өртөг 36.8 сая рубль болжээ. 1960 оны байдлаар Монгол улс 106.4 сая кв цаг эрчим хүч үйлдвэрлэж байсан бөгөөд Толгойт дахь цахилгаан станц нь Монголын нийт цахилгаан үйлдвэрлэлийн 10 орчим хувийг хангаж, Улаанбаатар хотын эрчим хүчний хангамжийг тэр хэмжээгээр сайжруулав.

Улаанбаатарын шувуун фабрик

Монгол улс 1950-иад онд шувууны аж ахуй эрхлэх талаар зарим арга хэмжээ авч байсан боловч нэгдсэн томоохон хэмжээний аж ахуй байгуулаагүй байсан бөгөөд Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр 1958-1964 онд Улаанбаатар хотын зүүн захад, Туул голын хөвөөнд тахианы аж ахуйг байгуулсан нь “Шувуун фабрик” нэртэй Улаанбаатарын шувууны аж ахуйн төв болон хөгжжээ. Тус шувууны аж ахуй нь нэг жилд 4.5 сая өндөг, 700 центнер мах үйлдвэрлэх хүчин чадалтай бөгөөд үйлдвэрийн барилгын агуулах, захиргааны байр, ажилчдын орон сууцны хамт баригдсан⁴⁸ ба нийт өртөг нь 17.2 сая рубль болжээ.⁴⁹

⁴³ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

⁴⁴ *БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд, статистикийн эмхтгэл.* Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 1966, 68.

⁴⁵ *БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1981 онд, статистикийн эмхтгэл.* Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Газар, 1982, 300.

⁴⁶ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

⁴⁷ *Жоу Энх-лай ба Монгол орон.* Улаанбаатар, Мөнхийн үсэг. 2014, 53.

⁴⁸ *Жоу Энх-лай ба Монгол орон.* Улаанбаатар, Мөнхийн үсэг. 2014, 60.

⁴⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

Зүүнхараагийн цахилгаан станц

Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа хотод Хятадын тусламжаар 2250 квт хүчин чадалтай цахилгаан станцыг байгуулсан бөгөөд энэ цахилгаан станц нь 15.7 сая рублийн өртөгтэй, Зүүнхараагийн цардуул, бал бурмын үйлдвэр ба спиртийн завод ба ойр орчмын сууринг цахилгаанаар хангах зориулалттай байв.

Зүүнхараагийн цардуул, бал бурмын үйлдвэр.

Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа хотод Хятадын тусламжаар жилд 1200 тонн бал бурам, 800 тн цардуул гаргах хүчин чадалтай үйлдвэрийг 1960-1964 онуудад байгуулсан ба нийт өртөг нь 12.3 сая рубль болжээ.

Зүүнхараагийн спирт завод

Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа хотод Хятадын тусламжаар жилд 95-с дээш градус бүхий 1 сая литр спирт үйлдвэрлэх хүчин чадалтай спиртийн үйлдвэр байгуулсан ба тус үйлдвэрийн өртөг 12.2 сая рубль болжээ.⁵⁰ Тус үйлдвэрийн барилгын ажил 1963 онд дуусах ёстой байсан боловч зарим нэгэн техникийн хүчин зүйлээс болж хойшлогдож байжээ. Монголын тал цахилгаанаар хангаагүй, барилгын талбайд байсан зайлуулбал зохих өндөр хүчдэлийн шугам, бохир усны 300 м хоолой зэрэг бас бус зүйлийг зайлуулж өгөөгүй зэрэг Монголын талын захиалагч байгууллагууд хүлээсэн үүргээ хангалтгүй биелүүлснээс шалтгаалжээ.⁵¹

1958 оны 100 сая рублийн зээлийн хөрөнгөөр нийт 9 байгууламжийг барьж байгуулахад өртөг нь 121.5 сая рубль болж, зарцуулалт нь 21.5 сая рублиэр хэтэрчээ. Байгууламжуудын дөрөв нь Улаанбаатарт, тав нь орон нутагт баригдсан бол дэд бүтцийн салбарт 3, орон сууцны салбарт 1, хөдөө аж ахуйд 1, аж үйлдвэрийн салбарт 4 төсөл тус тус хэрэгжиж, үүний үр дүнд гурван гүүр, хоёр цахилгаан станц, шувууны аж ахуй, спирт, бал бурмын үйлдвэр зэрэг Монголын эдийн засагт чухал хэрэгцээтэй байгууламжууд бий болжээ. Энэ удаа Хятадаас олгосон зээл нь бүрэн ашиглагдаж, төлөвлөсөн бүх байгууламжаа ашиглалтад оруулж, нэн амжилттай хэрэгжсэн байна.

1960 оны 5 сарын 31-ний 200 сая хуучин рублийн хөнгөлөлттэй зээл

1960 оны 5 сард Хятадын Ерөнхий сайд Жоу Энълай Монголд айлчлахдаа Монголд 200 сая рублийн урт хугацааны зээл олгох тухай хэлэлцээрт гарын үсэг зуржээ. Тус хэлэлцээрээр олгох 200 сая рублийн зээл нь жилийн нэг хувийн хүүтэй, 1966-1-1-ээс 1975-12-31 хүртэл 10 жилийн хугацаанд хүүгийн хамт жил

⁵⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

⁵¹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

бүр адил хэмжээгээр төлөгдөх зэрэг нөхцөлтэй байв. Тус хэлэлцээрээр нийт 10 байгууламжийг байгуулахаар тохирсон бөгөөд зээлийн ашиглалтыг доор хүснэгтээр үзүүлэв.

1960 оны 200 сая рублийн хөнгөлөлттэй зээлийн ашиглалт,
1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Байгууламж	Байрлал	Төлөвлөсөн өртөг	Хэрэгжилт	Өртөг
1	Орон сууц. Барилгын нийт талбай 220 мянган м2, ашигтай талбай 120 мянган м2	Улаанбаатар	99.7	87 мянган м2 талбай бүхий 1-р ээлжийн орон сууцыг 1964-1968 онд ашиглалтад оруулсан.	~40
2	Бүдүүний гүүр. 300 м	Сэлэнгэ	16.2	1965 онд бүрэн бус гүйцэтгэлтэй	~10
	Гургын гүүр. 250 м	Булган		Хэрэгжээгүй	
	Хар сайрын гүүр. 240 м	Хөвсгөл		Хэрэгжээгүй	
3	Хөвөн нэхмэлийн үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
4	Хавтгай шилний үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
5	Ган болдын үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
6	Элсэн чихрийн үйлдвэр №1			Хэрэгжээгүй	
7	Элсэн чихрийн үйлдвэр №2			Хэрэгжээгүй	
8	Усжуулах барилга	Баруун-Туруун		Хэрэгжээгүй	
9	Шилэн эдлэлийн үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
10	Цахилгаан станцын өргөтгөл	Толгойт		Хэрэгжээгүй	
	Дүн		115.9		~50

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

220 мянган м2 талбайтай орон сууцны хороолол

Тус зээлийн хөрөнгөөр байгуулсан хамгийн гол бүтээн байгуулалт бол Улаанбаатар хотын өмнөд дүүрэгт баригдсан 220 мянган м2 ашигтай талбай бүхий орон сууцны цогцолбор хороолол юм. 1964 оны байдлаар тус барилгын болох 87 мянган м2 талбай бүхий 1-р ээлжийг хятад ажилчдын хүчээр барьж дуусгаад 12-р сард хүлээлгэн өгсөн байна.⁵² Монгол улс 1963 онд нийт 79.8 мянган м2 орон сууц барьж ашиглалтад оруулсан⁵³ бөгөөд 1964 онд баригдсан энэ шинэ орон сууцны хорооллын зөвхөн 1-р ээлж нь 1963 онд Монголд баригдсан нийт орон сууцны талбайгаас давж, Улаанбаатар хотын тэр үеийн хамгийн том орон сууцны хороолол болсон бөгөөд хэдэн мянган айл өрх оршин сууж эхэлжээ.

⁵² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 8.

⁵³ БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд, статистикийн эмхтгэл. Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 1966, 68.

Төмөр бетон гүүрүүд

300 м урттай Сэлэнгийн Бүдүүний гүүр, 250 м урттай Булганы Гуртын гүүр, 240 м урттай Хөвсгөлийн Хар сайрын гүүр гэсэн гурван гүүрийг 1960 оны хөнгөлөлттэй зээлийн хэлэлцээрээр Хятадаас Монголд тусламж болгон барьж өгөхөөр тохирсон бөгөөд эдгээр гурван гүүрийн нийт үнэ 16.2 сая рублиэр үнэлэгджээ. Гэвч 1964 оны байдлаар Бүдүүний гүүрний усан дахь тулгууруудын ихэнхийг хийж дуусаад дан нуруунуудыг газар дээр нь бэлтгэж байсан ба 1965 онд дуусгахаар төлөвлөж байв.⁵⁴ Гэвч улс төрийн харилцаа муудсаны улмаас эдгээр гүүрүүдийг дуусгалгүй орхижээ.

Энэ удаагийн зээл нь тухайн үедээ Хятадаас Монголд олгосон хамгийн их хэмжээтэй зээл байсан боловч нөгөө талаар цаг үеийн байдлаас шалтгаалж хамгийн хэрэгжилт муутай нь болжээ. Зээлийг хэрэгжүүлэх явцын дунд хэлэлцээрт тусгасан зургаан байгууламжийг хоёр талын хэлэлцээрээр хасч, хоёр байгууламж ашиглалтад орж, хоёр байгууламж тодорхойгүй хугацаагаар хойшилжээ. Ингэснээр 200 сая рублийн зээлийн 50 орчим сая рублийг ашигласан бөгөөд үлдсэн 150 сая рублийн зээл нь ашиглагдалгүй өнгөрчээ.

Монголын тал хэрэгжилт нь саатсан Хятадын тусламжийн төслүүдийг үргэлжлүүлэхийг эрмэлзэж, тус хоёр улсын хооронд зээл, эдийн засгийн хэлэлцээрийг шинэчлэн байгуулахаар 1962, 1963, 1964 онд гурван удаа хэлэлцээ хийсэн боловч хоёр тал аль аль нь Зөвлөлт-Хятадын зөрчлийг Монгол-Хятадын харилцааны гол суурь дэвсгэр болгож үзэж байснаас хэлэлцээр мухардалд орж, улмаар 1963-1965 онуудад Монголын бүтээн байгуулалтад ажиллаж байсан хятад ажилчид нутаг буцаж, Хятадын зээл, тусламжийн хөтөлбөр зогсчээ.

Тусламжийн хөтөлбөр зогссон нь

1960 онд Зөвлөлт-Хятадын харилцаанд томоохон өөрчлөлт гарав. Румынд болсон дэлхийн коммунист, ажилчны намуудын хурал дээр Хрущев Хятадын Коммунист Нам руу гэнэтийн дайралт хийв. Хрущев Хятадын Коммунист Намыг нэр заан даран сөнөөвөл зохих галзуу этгээд хэмээн гүтгэж, Хятад-Энэтхэгийн хилийн маргаан дахь Хятадын байр суурийг “цэвэр үндсэрхэг үзэл” хэмээн буруушааж, ХКН-ыг олон улсын коммунист хөдөлгөөнийг хагалан бутаргах үйл ажиллагаа явуулж байна хэмээн зэмлэжээ.⁵⁵

⁵⁴ МУҮТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 8.

⁵⁵ 《中国历史：中华人民共和国》，北京：高等教育出版社，2001，第150页。

Зөвлөлтөөс Хятадад ажиллаж буй мэргэжилтнүүдийг татаж авах тухай нотыг БНХАУ-ын ГЯЯ-нд 1960 оны 7 сарын 16-нд гардуулж, 7 сарын 28-наас 9 сарын 1-ний хооронд Хятадад ажиллаж буй Зөвлөлтийн 1390 мэргэжилтэн тус улсыг орхин гарахын хамт хоёр улсын хэлэлцээр ёсоор нэмэгдэж ирэх Зөвлөлтийн 900 мэргэжилтнийг илгээхийг больж, хоёр улсын хооронд байгуулсан Засгийн газар хоорондын 12 хэлэлцээр, 343 мэргэжилтний гэрээ болон гэрээний нэмэлт, 257 шинжлэх ухаан, техникийн хамтын үйл ажиллагааг таслан зогсоожээ.⁵⁶

1961 оны 10 сард ЗХУКН-ын 22-р их хурал дээр Зөвлөлтийн удирдагчид Сталин ба Албаний асуудлаар эрс хатуу шүүмжлэл өрнүүлсэн тул Жоу Энълай тус хурлыг орхин гарав. 1962 онд Зөвлөлтийн далд оролцоотойгоор Хятадын Шинжаан мужаас 6-8 түмэн цөөн тоот үндэстэн Зөвлөлт улс руу шилжин суурьшсан тул Хятад улс Зөвлөлтөд хандан Шинжааныг салгаж авахыг оролдож байна хэмээн шүүмжлэв.⁵⁷ Мөн үүний хамт Зөвлөлт улс Хятадтай хилийн маргаан бүхий Энэтхэгт зэвсэгт нийлүүлснээр Хятад-Зөвлөлтийн харилцааг улам бүр муутгаж байв. 1964 онд Брежнев Зөвлөлтийн засгийн эрхэнд гарч, Хятадын талаар эрс хатуу бодлого үргэлжлүүлэн явуулав.

1961 оны ЗХУКН-ын 22-р их хурлаар мөн ХКН-ыг социалист системээс тусгаарлах бодлого явуулж байна хэмээн шүүмжилсэн бөгөөд тус их хуралд оролцсон МАХН-ын төлөөлөгчдийн тэргүүн, Төв Хорооны 2-р нарийн бичгийн дарга Л. Цэнд Улаанбаатар хотын намын идэвхтний хурал дээр ХКН-ын байр суурийг шүүмжилсэн явдал ХКН-ыг шүүмжилсэн Монгол дахь анхны дуу хоолой болов.⁵⁸ Үүний дараа 1961-1963 онд Монгол улс Зөвлөлт-Хятадын маргаанд Зөвлөлтийн талыг баримталж, ХКН-ыг шүүмжилсэн үг, мэдэгдлийг хэд хэдэн удаа гаргав.

1962 оны 12 сард Хятадын Ерөнхий сайд Жоу Энълай Монголын Ерөнхий сайд Ю. Цэдэнбалтай Бээжин хотноо уулзахдаа “Зөвлөлтийн ревизионистуудын эсрэг бидний тэмцлийг эсэргүүцвэл Монголд ажиллаж байгаа 8 мянган ажилчнаа татаж, эдийн засгийн тусламжаа зогсооно” хэмээн сануулж байв.⁵⁹ Тус уулзалтаар Монгол, Хятад хоёр улсын гадаад бодлогын зөрүү маш тодорхой илрэн гарав. Жоу Энълай, Цэдэнбал нарын санал зөрөлдсөн асуудлууд тус хоёр улсын хоорондын харилцаанаас үүсч гараагүй, харин цэвэр гадны шалтгаантай байв. Гэвч хоёр

⁵⁶ 《中国历史：中华人民共和国》，北京：高等教育出版社，2001，第150页。

⁵⁷ 《剑桥中华人民共和国史。上卷，革命的中国的兴起：1949-1965年。北京：中国社会科学出版社，2007年，第479页。

⁵⁸ Бэгзжав, Л. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1999)*. Улаанбаатар, 1999, 52.

⁵⁹ *Монголын улс төрийн гадаад харилцааны түүх (1911-1999 он)*. Улаанбаатар, 2012, 230.

улсын харилцаатай шууд холбоогүй Албаний асуудал, ЗХУКН-ын ХКН-д хандсан шүүмжлэл зэргийг хоёр тал харилцааны суурь асуудал болгон үзэж байснаар Жоу

Эньлай, Цэдэнбал нарын уулзалт амжилтгүй болж, тус уулзалтын дараачаас эхлэн Монгол-Хятадын харилцаа бүх талаар уналтад оржээ.

Хүйтрэн буй улс төрийн нөхцөл байдал дор Монгол, Хятадын хооронд 1962, 1963 онд хоёр удаа зээл, эдийн засгийн хэлэлцээр явагдахад Хятадын талаас 1-рт, барилгын дотоод гадаад бүх материалыг Монголын тал өөрийн зардал хүчээр бэлтгэн барилгын талбайд тээвэрлэн хүргэж өгөх, 2-рт, хятад ажилчид талбайд байгаа материалаар зөвхөн барьж байгуулах үүргийг гүйцэтгэнэ, 3-рт, хятад ажилчдын амь нас, аюулгүй байдлыг Монголын Засгийн газар батлан даах ёстой гэдэг шаардлага тавьжээ⁶⁰. Эдгээрээс 1-р шаардлага нь Монгол улсын хувьд санхүүгийн хувьд бараг шийдвэрлэх боломжгүй байсан тул хэлэлцээ мухардалд оржээ. 1964 онд Монгол улс уг хэлэлцээг сэргээн явуулахыг санал болгосон боловч Хятадын тал өмнөх шаардлагаа мөн адил тавьсан тул хэлэлцээ явагдсангүй.

Дүгнэлт

Хятадаас Монголд үзүүлсэн тусламжийн түүхийг судлах нь тус хоёр улсын хоорондын тусламжийн харилцааны цаашдын хөгжилд туршлага болох ач холбогдолтой юм. Хятад-Монголын олон зуун жилийн харилцааны түүхэнд хаад, ноёд харилцан бэлэг солилцож, зарим үед алба барьж, албат иргэд харилцан худалдаа хийж ирсэн боловч, зээл ба тусламж өгсөн түүх байсангүй. Монгол, Хятад хоёр улс 1949 онд дипломат харилцаа тогтоож, 1956 оноос социалист системийн орнуудад Хрущевийн дулаарал эхэлж, мөн үүнтэй зэрэгцэн Хятадын гадаад тусламжийн бодлого эрчимжиж, Монголын удирдагчид гадаад зээл, тусламжийг ихээр авах бодлого явуулж эхэлсэн зэрэг нь Хятадаас Монголд гадаад тусламж үзүүлэх улс төрийн орчинг бүрдүүлжээ. Шинэ Хятад улс байгуулагдсаны дараа гадаад тусламжийн идэвхтэй бодлого явуулж, үүний дотор Монгол улсад нийт 460 сая рублийн буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээл олгохоор шийдвэрлэсэн нь Монгол-Хятадын харилцааны түүхэнд шинэ зүйл байжээ.

Зөвлөлт, Хятадын далд өрсөлдөөний жилүүд буюу 1956-60 онд Монголд жил дарааллан гадаад зээл, тусламжийн “хур бууж”, энэ хугацаанд Зөвлөлтөөс 1285 сая рублийн, Хятадаас 460 сая рублийн зээл, тусламж авахаар хэлэлцээр байгуулжээ. Хятадаас Монголд буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээлийн хэлэлцээрээр 44

⁶⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 917, 11-12.

байгууламж байгуулж өгөхөөр хэлэлцээр байгуулснаас 328.7 сая рублийн өртөг бүхий 30 байгууламж баригджээ.

Хятадаас Монголд олгосон буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээлийн ашиглалт, 1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

Зээл, тусламж	Төлөвлөсөн мөнгөн дүн	Зарцуулсан мөнгөн дүн	Төлөвлөсөн байгууламж	Ашиглалтад оруулсан
1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж	160	113.9	16	16
1956 оны буцалтгүй тусламжийн үлдэгдэл 66.4 сая рублийн тухай 1960 оны тодотгол		40.3	9	3
1958 оны 100 сая рублийн зээл	100	124.5	9	9
1960 оны 200 сая рублийн зээл	200	50	10	2
Зээл, тусламжийн нийт дүн	460	328.7	44	30

Эдгээр барилга, байгууламжуудын ихэнх нь Улаанбаатар хотод баригдсан бөгөөд тухайн үеийн Монголын эдийн засгийг хөгжүүлэхэд чухал шаардагдаж байсан аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуй, дэд бүтэц зэрэг салбаруудад зориулагджээ. Монголчууд Зөвлөлтийн тусламжийг мал аж ахуй, уул уурхай, газар тариалан, техник технологийн салбарт, харин Хятадын тусламжийг зам харилцаа, барилга, эцсийн бүтээгдэхүүн бий болгох үйлдвэрлэлийн салбарт түлхүү зориулжээ.

Хятадын тусламжаар 1960 оноос хойш хэрэгжүүлэх байсан 131 сая рублийн өртөг бүхий 14 байгууламж баригдаагүй буюу явцын дунд хасагдсан нь 1960 оноос социалист системийн дотор хагарал үүсч, Монгол-Хятадын улс төрийн харилцаа хүйтэрсэнтэй холбоотой юм.

Хятадаас 1956-60 онд олгохоор шийдвэрлэсэн зээл, тусламжийн хэмжээ нь Монголын нэг жилийн төсвийн орлоготой дүйж байсан ба тус хугацаанд Монголын хүлээн авсан нийт гадаад тусламжийн 25 орчим хувь болж, Монголд дутагдаж байсан их хэмжээний гадаад хөрөнгө оруулалтын томоохон хувийг эзэлжээ. Монголд хэрэгжүүлсэн эдгээр зээл, тусламжийн хөтөлбөр нь Хятадаас социалист орнуудад олгосон нийт гадаад тусламжийн дунд 8 хувь, хөнгөлөлттэй зээлийн 19.4 хувь, буцалтгүй тусламжийн 3.8 хувийг эзэлсэн ба шинэ Хятад улсаас Монгол улсад онцгой анхаарал хандуулж, хөнгөлөлттэй зээл түлхүү олгож байсныг харуулна.

1950-иад онд Монголд үзүүлсэн Хятадын тусламж нь Зөвлөлтийн их хэмжээний тусламжтай давхцан хоцрогдсон Монгол улсын нүүр царайг өөрчилж, монголчуудын аж амьдралд эерэгээр тусахын сацуу Хятадын гадаад нэр хүндийг өргөх улс төрийн чухал арга хэмжээ болж байжээ.

Хятадаас Монголд үзүүлсэн зээл тусламж нь Хятадын хувьд Монгол дахь нөлөөгөө баттай болгох хэмжээнд хүрч чадаагүй ба Зөвлөлтийн тусламжаас

хэмжээ, далайцын хувьд бага байж, Монгол дахь Хятадын бий болгосон нөлөө 1960-аад оны Монгол-Хятадын эхний маргаанаар үгүй болжээ. Үүнд Хятадын бодлого амжилт олоогүйн гол шалтгаан бол монголчууд ямар ч нөхцөлд социалист системийн хэмжээнд ба Монголын тал нутагт Зөвлөлтийн удирдлага, манлайллыг ямар нэгэн эргэлзээгүйгээр тууштай дэмжиж байсан явдал байв. Ийнхүү Хятадын зүгээс Монголд үзүүлсэн асар их хэмжээний хөгжлийн тусламж Монгол улсад шингэн үлдэж, зээлийг эргүүлэн төлөх ярвигтай процесс хоёр улсын харилцаа хүйтэрсэн жилүүдэд явагджээ.

Abstract: After the establishment of the PRC in 1949, new China designated aggressive foreign aid policy. In 1956-1960 the PRC decided to allow Mongolian People's Republic 460 million rubbles credit and aid. This is new event that did not exist in previous history of Mongolian-Chinese relationship. In this article we study the result of construction that financed by Chinese foreign aid.

Номзүй

1. *Cold War International History Project Bulletin (1990-2010)*.
2. Grossman, B. "International Economic Relations of the People's Republic of China". *Asian Survey*, Vol. 10, No. 9, Sep., 1970, 789-802.
3. Lattimore, O. *Nomads and Commissars; Mongolia Revisited*. New York, Oxford University Press, 1962.
4. Rupen, R. *The Mongols of the Twentieth Century*. Bloomington, Indiana University Publications, 1964.
5. Sharad, S. K. *Mongolia-Russia Relations: Kiakhta to Vladivostok*, Delhi: Shipra Publications & Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies, 2002.
6. Болормаа, Г. "Монгол-Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэл дэх зээл, тусламжийн асуудал". *Монгол, Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэлийн харилцааны явц, сорилт, боломж*", Улаанбаатар, 2015.
7. *БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд*. статистикийн эмхтгэл, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966.
8. Бэгзжав, Л. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1999)*. Улаанбаатар, 1999.
9. Далай, Ч., Шима, И. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1980)*. Улаанбаатар-Прага, 1986.
10. *Жоу Энлай ба Монгол орон*. Улаанбаатар: Архивын Ерөнхий Газар, 2014.
11. *Монгол-Хятадын харилцаа жарнаас жаранд*. Улаанбаатар, 2009.
12. *Найрамдал, хамтын ажиллагааны нэгэн жаран*. Бээжин, 2009.
13. *Үнэн сонины 1956-1960 оны дугаарууд*.
14. 《中蒙关系45年（1949-1994）》。内蒙古科技印刷厂印刷。1998

**ИХ СУРГУУЛИЙН НЭГДҮГЭЭР КУРСЫН ОЮУТНУУДЫН
ТҮҮХЭН МАТЕРИАЛТАЙ АЖИЛЛАХ ЧАДВАР**

П.МЯГМАР

Товч агуулга: Энэ өгүүлэлд их сургуулийн бакалаврын нэгдүгээр курсын 220 оюутнаас авсан судалгааны үр дүнг танилцуулав. Тус судалгаа нь Монголын дунд сургуулиуд чадамжид суурилсан сургалтын хөтөлбөр нэвтрүүлснээр түүх заахдаа суралцахуйн ямар амжилт гаргаж буйг нягтлан тодруулахыг зорьсон юм. Судалгааны үр дүнд их сургуульд элсэж буй ихэнх оюутнууд түүхэн мэдээллийг задлан шинжлэхдээ асуудлын олон талт байдлыг харж чадахгүй байгаа нь харагдав. Түүнчлэн түүхийг зөвхөн суурь боловсролын түвшинд судалсан болон дунд сургуулийн ахлах ангиудад үргэлжлүүлэн үзсэн оюутнуудын хооронд түүхэн мэдээлэлтэй ажиллах чадварын ач холбогдол бүхий ялгаа байхгүй байна. Энэ нь ахлах ангиудад түүх судалсан суралцагчдын чадварт ахиц дэвшил гараагүй болохыг илтгэж байна. Энэ судалгаа Монголын их, дээд сургуулиудын түүхийн сургалтын өнөөгийн шинэчлэлийг практик хэрэгжилтийн талаас нь сайтар авч үзэхгүй аваас энэ нь багш, оюутнуудад онолын мэдээлэл өгөхөөс хэтрэхгүй үйл явц болон хувирч магадгүй болохыг сануулав.

Түлхүүр үг: түүхийн сургалт, түүхэн ойлголт, түүхэн чадвар, чадварт суурилсан хөтөлбөр, сургалтын шинэчлэл, задлан шинжлэх чадвар, түүхийн сургалтын материал, ерөнхий суурь хөтөлбөр, МУИС

Удиртгал

Өнгөрсөн арав гаруй жилд Монголын дунд, дээд боловсролд нэвтрүүлсэн сургалтын хөтөлбөрийн шинэчлэлээр түүхийн сургалтын үр дүнгийн нэг гол хэмжүүр нь бодит амьдралд зайлшгүй хэрэглэгдэх чадварууд болжээ. Энэ талаар боловсролын стандарт, сургалтын хөтөлбөрүүд болон бусад баримт бичгүүдэд чамгүй их зааж, зөвлөж ирэв. Тэрхүү чадварт чиглэсэн түүхийн сургалтын үндсэн санаа нь сургалтын ихэнх үйл ажиллагааг түүхэн үйл явдлуудын тухай агуулгын мэдлэг олгоход бус, харин мэдлэгийг шинэ

нөхцөлд хэрэглэх, түүхэн мэдээллийг задлан шинжлэх дээд эрэмбийн танин мэдэхүйн үйлдлүүдэд сурган дадлагажуулахад чиглүүлснээр суралцагч өөрийн амьдралд хэрэгтэй чадваруудыг эзэмшинэ гэдэгт оршиж буй.

Ерөнхий боловсролын түвшинд сургалтын хөтөлбөрийг чадварт суурилсан аргазүйгээр шинэчлэх асуудал 1990-ээд оны сүүл үед дэвшигджээ. 2001 онд Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яам (БСШУЯ)-ны ажлын хэсэг шинэ аргазүйд тулгуурлан бага, дунд боловсролын стандарт боловсруулж эхэлсэн бөгөөд 2003 онд стандарт хэвлэгдсэн байна.¹ 2004-2005 оны хичээлийн жилд хүчин төгөлдөр болсон тэрхүү стандартад бага, дунд сургуулиудын сургалтын үр дүн нь *цогц чадамж* байна хэмээн тодорхойлжээ. Стандартад зааснаар цогц чадамж нь хүн өнөөгийн нийгэмд зайлшгүй эзэмшвэл зохих “мэдлэг, чадвар, туршлага, төлөвшсөн хандлага, зан үйл, ёс зүйг”² цогцоор агуулсан чанар байв. Стандартын гол зохиогчид болох Н.Нэргүй, Ц.Лувсандорж нарын онцлон тэмдэглэснээр, тэрхүү шинэчлэлийн хамгийн үндсэн өөрчлөлт нь судлагдахуун ба түүний агуулгад суурилсан стандартаас цогц чадамжид суурилсан стандартад шилжих үйл явц бөгөөд шинэ стандарт нь боловсролын зорилго, зорилт, агуулга, аргазүй, үнэлгээ гэсэн сургалтын тогтолцооны бүх элементийг хамарсан ажээ.³ Хэдийгээр цогц чадамж нь мэдлэг, чадвар, хандлагыг хамтад нь илэрхийлсэн ойлголт боловч стандартын биелэлтийг хэмжих болоход танин мэдэхүйн шалгууруудаар барьцтай үнэлж болохуйц ур чадваруудыг онцлон анхаарчээ. Энэ талаар тус стандартад “Боловсролтой иргэний шинж чанар, төлөвшил нь цогц чадамжуудаар, цогц чадамж нь сургалтаар, эзэмших ур чадваруудаар тус тус тодорхойлогдоно. Суралцагчдад цогц чадамж хэр төлөвшснийг танин мэдэхүйн түвшний шалгуураар үнэлнэ”⁴ хэмээн заасан байна.

Цогц чадамжид суурилсан стандартын аргазүйн онцлог нь суралцагч төвтэй сургалтыг чухалчлахын хамт тогтвортой агуулгаас *нээлттэй агуулгад* шилжсэн явдал байв. Энэ нь сургалтын зорилго болох *чадваруудыг* багш агуулгын тусламжтайгаар, түүнийг чөлөөтэй сонгон хэрэглэх

¹ Содномваанчиг, Г. *Монголын бага, дунд боловсролын сургалтын агуулгын хөгжлийн түүхэн тойм*. Улаанбаатар, Содпресс, 2008, 53-54

² *Суурь боловсролын стандарт*. Улаанбаатар, Содпресс, 2003, 8

³ Нэргүй, Н., Лувсандорж, Ц., Лхагважав, Ч. *Бага, дунд боловсролын стандартын ерөнхий зөвлөмж*. Улаанбаатар, 2003, 13-15

⁴ *Суурь боловсролын стандарт*. Улаанбаатар, Содпресс, 2003, 14

замаар суралцагчдад эзэмшүүлэх төдийгүй тус тусдаа судлагдахууны агуулгын явцуу хүрээнд баригдалгүйгээр судлагдахуун хоорондын бүтээлч интеграцийг бий болгоно гэсэн санаа байлаа. Багш нарт зориулсан шинэ зөвлөмжид агуулгыг 1998 оны стандарт шиг хатуу тогтоох нь “хөгжлийг хязгаарлаж, багшийн ур чадвар болон сургалтын менежментийн хөгжилд саад болдог” хэмээгээд, шинэ стандарт нь “сургууль, багш нарт тухайн цогц чадамжуудыг төлөвшүүлэхийн тулд агуулгаа чөлөөтэй сонгож, тэрхүү агуулгаа эзэмшүүлэх арга зүйгээ ч бас өөрсдөө сонгох өргөн боломжийг нээж өгсөн. ...ямар агуулгын тусламжтайгаар тухайн цогц чадамжийг төлөвшүүлэх нь сургууль, багш нарын шийдэл хийх эрхийн болоод хариуцлагын асуудал болж байгаа юм”⁵ гэж заажээ. Энэ аргазүйн хүрээнд бага, дунд боловсролын агуулгын үлгэрчилсэн хүрээг стандартад нийцүүлэх байдлаар анги бүрээр боловсруулан гаргасан байна.⁶

Цогц чадамжид суурилсан стандартын аргазүйн хүрээнд түүхийн боловсролын стандарт боловсрогдон гарав. 2003 онд хэвлэгдсэн *Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын стандартад* “Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын зорилго нь түүх, нийгмийн боловсролын хэрэгцээг хангахуйц цогц чадамж бүхий иргэн төлөвшүүлэхэд зохих хувь нэмрээ оруулна”⁷ гэж заажээ. Уг стандарт ёсоор суралцагч цогц чадамжийн чухал бүрдэл болох чадваруудыг *ай* хэмээх дараах долоон үндсэн ойлголтын хүрээнд эзэмших ёстой. Үүнд: түүхэн цаг хугацаа, түүхэн газар нутаг, түүхэн зүтгэлтэн, түүхэн сургамж, түүхэн баримт эх сурвалж, хүн төрөлхтний иргэншил, Монголын түүх буй. Шинэ стандартын дагуу түүхийн багш хичээл заахдаа суралцагчдын хэрэгцээ, сонирхол, сэтгэлзүйн онцлог, нийгмийн хэрэгцээ, орон нутаг, сургуулийн онцлог зэргийг харгалзан дээрх ойлголтуудын хүрээнд агуулгыг сонгох ёстой ажээ.⁸ Түүхийн сургалтаар эзэмшүүлэх чадваруудыг стандартад ай тус бүрээр тодорхойлсон байна. Тухайлбал, суралцагч түүхэн сургамжийн айгаар түүхэн үйл явдлын шалтгаан, үр дагаврыг ялган таних, түүхэн үйл явдлын шалтгаан, шалтгийг ялгах,

⁵ Нэргүй, Н., Лувсандорж, Ц., Лхагважав, Ч. *Бага, дунд боловсролын стандартын ерөнхий зөвлөмж*. Улаанбаатар, 2003, 16

⁶ Содномваанчиг, Г. *Монголын бага, дунд боловсролын сургалтын агуулгын хөгжлийн түүхэн тойм*. Улаанбаатар, Содпресс, 2008, 58

⁷ *Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын стандарт*. Улаанбаатар, Содпресс: 2003, 12

⁸ Пүрэв, О., Баасанжав, З., Туяа, У. *Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын стандартын зөвлөмж*. Улаанбаатар, Экимто, 2003, 11; *Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын стандарт*. Улаанбаатар, Содпресс, 2003, 13

хүчин зүйлсийг илэрхийлэн гаргах гэх мэт чадварууд, түүхэн баримт эх сурвалжийн айгаар эх сурвалж баримтын утгыг тайлбарлах, задлан шинжлэх, дүгнэлтээ баримтаар нотлох, баримтыг асуудал шийдэхэд ашиглах гэх мэт чадваруудыг эзэмшихээр стандартад заажээ.⁹

Цогц чадамжид суурилсан стандарт арав орчим жил хэрэгжсэн болно. Энэ хугацаанд ерөнхий боловсролын сургуулиуд 11, 12 жилийн тогтолцоонд шат дараалан шилжиж¹⁰, шилжилтийн хөтөлбөрүүдийг ашигласан байна. Шилжилтийн үеийн сургалтын хөтөлбөрийн шинэчлэл нь бэлтгэл тааруу, энэ хэрээр хүнд асуудлуутай тулгарч байлаа.¹¹ Тухайлбал, шилжилтийн ангид зориулсан түүхийн сургалтын хөтөлбөрийг зориулалтын сурах бичиггүй хэрэгжүүлсэн ажээ.¹² Гэвч тун удалгүй БШУЯ¹³ ерөнхий боловсролын сургалтын хөтөлбөрийг дахин өөрчилж, сурах бичгүүдийг шинээр боловсруулах үйл явцыг эхлүүлсэн байна. 2013 онд эхэлсэн тэрхүү шинэ өөрчлөлтөөр БШУЯ суралцагч төвтэй сургалтыг гүнзгийрүүлж, сургалтын чанарыг дээшлүүлэх, энэ хүрээнд ахлах ангийн түвшинд сонголттой хичээл бүхий кредит тогтолцоог нэвтрүүлэх зорилт дэвшүүлжээ.¹⁴ Үүний үр дүнд 2015-2016 оны хичээлийн жилд *Суурь боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр*, 2016-2017 оны хичээлийн жилд *Бүрэн дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөрийг* нэвтрүүлэв.

Түүхийн сургалтын шинэ хөтөлбөр нь хоёр гол өөрчлөлтийг агуулжээ. Нэгд, шинэ хөтөлбөрөөр ерөнхий боловсролын сургуулийн бүх сурагч түүхийг ахлах ангид (10-11 дүгээр анги) заавал судлахаар болов. Багагүй хугацаанд мөрдөгдсөн өмнөх хөтөлбөрүүдэд түүх нь зөвхөн суурь боловсролын түвшинд заавал үздэг,

⁹ Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын стандарт. Улаанбаатар, Содпресс, 2003

¹⁰ Ерөнхий боловсролын 10 жилийн тогтолцоог өөрчлөх бэлтгэл 1990-ээд оны сүүл үеэс эхэлжээ. 1998 онд УИХ Бага, дунд боловсролын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулснаар 6 настай хүүхдийг сургуульд суралцуулах боломж бүрдүүлсэн байна. 2002 онд УИХ ерөнхий боловсролын тогтолцоог 11 жил байхаар хуульчилж, сургалтын шинэ стандартыг 2004 онд багтаан боловсруулах үүргийг засгийн газарт өгчээ. 2005-2006 оны хичээлийн жилд сургуулиуд 11 жилийн тогтолцоонд шилжэв. Улмаар 2006 онд УИХ тогтолцоог 12 жил болгох, 6 настай хүүхдийг сургуульд элсүүлэх хуулийн нэмэлт өөрчлөлт баталжээ. 2008-2009 оны хичээлийн жилд сургуулиуд 12 жилийн тогтолцоонд шилжсэн байна.

¹¹ *Mongolia: Education sector project report*. 2008, 69-70. <https://www.adb.org/sites/default/files/project-document/68279/39254-mon-tcr.pdf>

¹² *Ерөнхий боловсролын 12 жилийн сургуулийн 7 дугаар ангийн шилжилтийн төлөвлөгөө, хөтөлбөр, зөвлөмж: түүх, иргэншил*. Улаанбаатар, Битпресс, 2009, 36

¹³ 2012 оны парламентын сонгуулийн үр дүнд байгуулагдсан засгийн газрын шинэ бүтцээр боловсрол-шинжлэх ухаан ба соёлын салбар тусдаа салж, БСШУЯ-ыг Боловсрол, шинжлэх ухааны яам (БШУЯ) болгон зохион байгуулжээ.

¹⁴ *Суурь боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр*. Улаанбаатар, 2015, 18-19; *Бүрэн дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр: Түүх*. Улаанбаатар, 2016, 12-19

харин ахлах ангийн түвшинд сургуулиуд сонгон гүнзгийрүүлэх үндсэн дээр заадаг хичээл байв. Мөн шинэ хөтөлбөрөөр Монголын түүхийг 10-12 дугаар ангид, дэлхийн түүхийг 11-12 дугаар ангид сонгон гүнзгийрүүлж судлах боломж олгожээ. Хоёрт, шинэ сургалтын хөтөлбөр нь агуулгыг дахин зохион байгуулж, бүлэг сэдвүүдийг дэлгэрэнгүй тогтоов. Суурь боловсролын түвшинд Монголын түүхийг дэлхийн түүхийн агуулгатай интеграцчилсан байдлаар, харин ахлах ангийн түвшинд Монголын болон дэлхийн түүхийг тусад нь заахаар уг хөтөлбөрт тусгажээ. Гэвч энэ нь хөтөлбөр “агуулгад суурилсан” гэсэн үг биш байв. Шинэ хөтөлбөрт түүхийн сургалтаар эзэмших чадваруудыг чухалчлан зааж, нэгэн гол зорилго болгон тодорхойлсон¹⁵ бөгөөд агуулга-чадварыг тэнцвэртэй эзэмшүүлэхэд анхаарсан байна.

Ерөнхий боловсролын сургалтын хөтөлбөрүүд ийнхүү шинэчлэгдэх хэрээр чадварт суурилсан аргазүйн зорилго нь ямар нэг хэмжээнд түүхийн сурган хүмүүжүүлэгчдэд танил болжээ. Гэвч тэрхүү зорилго нь сургалтын практикт ямар амжилт олсон бэ гэх асуулт өнөө хүртэл хариултгүй байна. Сүүлийн арваад жилд уг асуудлыг анхаарч, авч үзсэн судалгаа тун хомс ажээ. Энэ талаарх судлагдсан байдлыг тоймловол, асуудлын зарим талыг авч үзсэн дараах судалгааг дурдаж болно. Н.Бэгз, Н.Энхцогт, Ж.Нарантуяа, П.Мягмар нар 2010 онд Халх голын үйл явдлыг дунд сургуулиудад зааж буй жишээн дээр цогц чадамжид суурилсан түүхийн сургалтын хөтөлбөр практикт хэрхэн хэрэгжиж буйг тодруулжээ. Уг судалгаагаар, сургалтын хөтөлбөр нь чадвар, суралцагч төвтэй сургалтыг чухалчилсан боловч багш нар тогтсон агуулгыг дамжуулахад голлон анхаардаг нь харагдсан байна.¹⁶ Х.Баярмаа саяхнаас цогц чадамжид суурилсан стандарт болон 2015 оны сургалтын шинэ хөтөлбөртэй холбоотойгоор багш нар хичээлдээ түүхэн эх сурвалж ашиглаж буй практикийг судалж байна. Түүний ажигласнаар өнөөгийн дунд сургуулийн багш нар ихэнхдээ сурах бичгийн агуулгыг эзэмшүүлэхэд анхаардаг бөгөөд тэдэнд эх сурвалж ашиглах арга, зохих сургалтын материал дутагдаж буй.¹⁷

Түүхийн сургалтаар чадвар эзэмшүүлэх зорилго дунд сургуулиуд төдийгүй их, дээд сургуулиудын сургалтын хөтөлбөрт онцгойлон тавигдаж байна. Монголын

¹⁵ Бүрэн дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр: Түүх. Улаанбаатар, 2016, 25

¹⁶ Бэгз, Н., Нарантуяа, Ж., Энхцогт, Н., Мягмар, П. 1939 онд Япон Монголд довтолсон нь: Монголын дунд сургуулийн түүхийн хичээлийн агуулгын судалгаа. Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2010, 128-132

¹⁷ Баярмаа, Х. “ЕБС-ийн сургалтад түүхийн эх сурвалжийг ашиглаж буй өнөөгийн байдал”. Түүхийн сургалтын шинэчлэл: Явц, үр дүн, тулгамдсан асуудал (Эрдэм шинжилгээний хурлын эмтгэл). Эмх. О.Оюунжаргал, Д.Энхжаргал, Улаанбаатар, Удам соёл, 2017, 45-46

их, дээд сургуулийн оюутнууд Монголын түүх хичээлийг заавал судалдаг тул дунд, дээд боловсролын түүхийн сургалтын залгамж холбооны асуудал зайлшгүй гарч ирдэг.¹⁸ Ялангуяа 2011 оноос эхэлсэн Монголын дээд боловсролын шинэчлэлээр их, дээд сургуулиуд *либерал арт* сургалтын хөтөлбөрийг нэвтрүүлэхтэй зэрэгцэн түүхийн сургалтын өнөөгийн байдлыг үнэлэх, үр дүнг нь дээшлүүлэх шаардлага бий болов. Монгол Улсын Их Сургууль (МУИС) дээрх шинэчлэлийн хүрээнд 2014-2015 оны хичээлийн жилээс либерал арт боловсролын хөтөлбөрөөр сургалт явуулж эхэлсэн бөгөөд тус их сургуулийн бүх оюутан эхний жилд заавал судалдаг ерөнхий суурь хөтөлбөр нь үндсэн зорилгоо нийгэм, хүмүүнлэг, байгалийн шинжлэх ухааны суурь мэдлэг, ур чадвартай, тэдгээрийг амьдралд бүтээлчээр бодитоор ашигладаг¹⁹ иргэдийг нийгэмд бэлтгэх хэмээн тодорхойлсон байна. Ялангуяа их, дээд сургуулиудын ерөнхий суурь хөтөлбөрийн бүх оюутан *заавал үзэх* Монголын түүх хичээл нь чадваруудыг хөгжүүлэхэд үлэмж анхаарах хэрэгтэй болов. Энэ хугацаанд их, дээд сургуулиудын ерөнхий суурь хөтөлбөрийн түүхийн хичээлийн шинэчлэлтэй холбоотой зарим асуудлыг хөндсөн судалгаанууд²⁰ хийгдсэн боловч оюутнууд түүхийн хичээлээр чухам ямар чадварууд эзэмшиж буйг шууд ажигласан судалгаа харагдахгүй байна.

Дунд, дээд боловсролын түүхийн сургалтын хөтөлбөрүүдэд чадварыг чухалчилж буй хийгээд сургалтын практик, үр дүнгийн талаарх судалгаа дутагдаж буй өнөөгийн нөхцөлд их сургуульд элсэн орж буй оюутнуудын судалгаа ач холбогдолтой байж болох юм. Эл хэрэгцээнд үндэслэн тус судалгаа нь МУИС-ийн ерөнхий суурь хөтөлбөрийн оюутнуудын түүхэн материалтай ажиллах чадварын түвшнийг илрүүлэх болон дунд сургуульд тэдний түүх судалсан хугацаа, тэдний сурч буй салбар сургуулиуд, түүхийн талаарх тэдний хандлагыг тэрхүү чадвартай холбон нягтлах замаар түүх заалтын өнөөгийн байдлыг авч үзэв.

Энэхүү судалгаа дараах асуултад хариулахыг зорьсон болно:

1. Ерөнхий суурь хөтөлбөрийн оюутнуудын түүхэн материалтай ажиллах чадвар ямар түвшинд байна вэ?

¹⁸ Түүх нь Монголд анхны их сургууль байгуулагдсан цагаас оюутнуудын заавал үзэх ерөнхий эрдмийн хичээл байж иржээ.

¹⁹ *Монгол Улсын Их Сургуулийн сургалтын журам*. 2015. https://sisi.num.edu.mn/files/SNA/JURAM/MUIS-surgaltiin_juram.pdf

²⁰ *Эх түүхийн сургалт, боловсролын уламжлал, шинэчлэлийн асуудлууд (Илтгэлийн эмхтгэл)*. Эрх. Ц.Гантулга, П.Дэлгэржаргал, Улаанбаатар, Адмон, 2012; *Түүхийн сургалтын шинэчлэл: Явц, үр дүн, тулгамдсан асуудал (Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхтгэл)*. Эмх. О.Оюунжаргал, Д.Энхжаргал, Улаанбаатар, Удам соёл, 2017

2. Дунд сургуульд түүхийн хичээл судалсан ангийн ялгаанаас хамаарч түүхэн материалтай ажиллах тэдний чадварт ялгаа байна уу?
3. Элссэн салбар сургуулиудтай холбоотойгоор түүхэн материалтай ажиллах тэдний чадварт ямар ялгаа байна вэ?
4. Түүхийн талаарх хандлагатай холбоотойгоор түүхэн материалтай ажиллах тэдний чадварт ямар ялгаа байна вэ?

Судалгааны арга: Асуулга, даалгаврын материал

Энэ судалгаанд асуулга, түүхэн материалтай ажиллах даалгавар ашиглав. Долоон үндсэн асуулт бүхий асуулгаар оюутнуудын МУИС-д элссэн жил, салбар сургуулиуд, дунд сургуульд түүх судалсан туршлага, түүхийн талаарх хандлагын тухай мэдээллийг цуглуулав. Оюутнууд дунд сургуульд ямар хугацаанд, ямар хөтөлбөрөөр түүхийн хичээл судалсныг мэдэхийн тулд тэд түүхийн хичээлийг суурь боловсролын түвшинд үзсэний дараа ахлах ангиудад үргэлжлүүлэн судалсан эсэхийг асуусан юм. 2016 он хүртэл хэрэгжсэн сургалтын хөтөлбөрөөр түүх нь ахлах ангиудад заавал үзэх хичээл бус, харин сонгон гүнзгийрүүлэх хөтөлбөрөөр судалдаг хичээл байв. Иймд, хэрэв оюутнууд ахлах ангиудад түүх судалсан бол уг хичээлийг сонгон гүнзгийрүүлэх хөтөлбөрөөр судалсан байх учиртай. Оюутнуудын түүхийн талаарх хандлагыг илрүүлэхийн тулд “Та түүхийг хэр зэрэг сонирхдог вэ?”, “Түүхэн мэдлэг хүмүүсийн амьдралд хэрэгтэй гэдэгтэй та санал нийлэх үү?” гэсэн асуултуудыг Ликертийн хуваарийн дагуу бөглүүлэв.

Даалгаврыг оюутнуудын түүхэн материалтай ажиллах чадварыг хэмжих зорилгоор 2003 онд хэвлэгдсэн *Түүх, нийгмийн ухааны боловсролын стандарт*, 2016 хэвлэгдсэн *Бүрэн дунд боловсролын түүхийн сургалтын цөм хөтөлбөрт* нийцүүлэн дунд сургуулийн 11 дүгээр ангийн түүхийн сургалтын материалаас авч хэрэглэсэн болно.²¹ Энэ нь түүхэн анхдагч сурвалжийн хэсгүүд бүхий, “Монгол улсын автономит эрхийг устгасан нь” сэдэвт унших материал, хоёр асуулт бүхий хариултын хуудаснаас бүрдсэн (Даалгаврыг хавсралтаас харна уу). Судалгаанд оролцогчид эхлээд уг материалаас Богд хаант Монгол улсын автономит эрх устсан үйл явцын тухай ерөнхий мэдээлэл ба уг үйл явдалд холбогдох хоёр анхдагч сурвалжийн хэсгийг уншаад, эх сурвалж хэр найдвартай болохыг үнэлэх, Монгол улсын автономит эрх устсан шалтгааныг тайлбарлах бичгийн даалгавар ажиллах байв. Энэ даалгавар стандарт, сургалтын хөтөлбөрт

²¹ 2017 онд судлаач уг сургалтын материалыг боловсруулж, урьдчилан туршихад оролцсон.

эзэмшүүлэхээр заасан түүхийн гол ойлголтууд болох эх сурвалж баримт ба шалтгаан үр дагаврын ойлголтуудыг илрүүлэхэд зориулагдсан юм. Уг даалгаврын материалыг 2017 оны 6 дугаар сард Улаанбаатар хотын нэгэн дунд сургуулийн 11 дүгээр ангийн 19 сурагчаар ажиллуулан туршихад чадварын өөр өөр түвшин илэрсэн ба 2018 оны 2 дугаар сард туршилтын журмаар МУИС-ийн ерөнхий суурь хөтөлбөрийн 30 орчим оюутнаар ажиллуулж, судалгаанд тохируулж зассан. Оюутнуудын бичсэн хариултаар дамжуулан тэдний чадварын түвшинг хэмжихэд СОЛО²² таксономи ашиглав. Суралцахуйн үр дүнг хэмждэг уг таксономи нь таван түвшинтэй боловч өнөөгийн судалгаанд дөрвөн түвшнийг нь тохируулан хэрэглэсэн. Дөрвөн түвшин бүхий энэхүү хэмжээсийн нэг захад буй I түвшин нь түүхэн ойлголт, түүхэн мэдээллийг задлан шинжлэх чадвар бүх талаар дутаж буйг харуулах бол нөгөө захад буй IV түвшин нь хангалттай буюу бүрэн дүүрэн хариултыг илтгэнэ. Мөн, даалгаврын гүйцэтгэлийг оноогоор үнэлсэн. Хоёр асуултын хариулт тус бүрийг 0-3 оноогоор үнэлсэн бөгөөд хоёр хариултын нийлбэр дээд оноо нь 6 байв.

Түүвэр

Энэ судалгаанд 2017 оны намар МУИС-д элссэн, ерөнхий суурь хөтөлбөрийн 220 оюутан оролцов. Түүврийг 2017-2018 оны хичээлийн жилийн хаврын улиралд *Монголын түүх 101* хичээлийг судлахаар бүртгүүлсэн лекцийн хоёр бүлгийн оюутнуудаас бүрдүүлсэн. Түүвэрт тавигдсан шаардлагууд нь тэд ерөнхий суурь хөтөлбөрийн оюутнууд бөгөөд МУИС-д элсээд Монголын түүх хичээлийг огт судлаагүй байх ёстой байв. Хоёрдахь шаардлага нь түүхийн талаарх тэдний тогтсон хандлагад нөлөө орохоос сэргийлэх зорилготой байлаа. Түүвэрт Бизнесийн сургууль (БС), Олон улсын харилцаа, нийтийн удирдлагын сургууль (ОУХНУС), Хууль зүйн сургууль (ХЗС), Хэрэглээний шинжлэх ухаан, инженерчлэлийн сургууль (ХШУИС), Шинжлэх ухааны сургууль (ШУС)-ийн оюутнууд багтсан болно. Оролцогчдын тоон мэдээллийн тоймыг дараах Хүснэгт 1-д харуулав.

²² Structure of observed learning outcomes (SOLO) taxonomy

Хүснэгт 1. Судалгаанд оролцогчдын ерөнхий тоон мэдээлэл (Нийт 220)

Онцлогууд		Тоо	Хувь
Хүйс	Эр	69	31.9
	Эм	147	68.1
Салбар сургууль	БС	45	20.4
	ОУХНУС	14	6.4
	ХЗС	17	7.7
	ХШУИС	55	25.0
	ШУС	89	40.5
ШУС-ийн салбар	Байгалийн ухааны салбар	30	32.0
	Нийгмийн ухаан салбар	27	29.0
	Хүмүүнлэгийн ухааны салбар	37	39.0
Дунд сургуулийн ахлах ангид түүх судалсан эсэх	Тийм	105	48.2
	Үгүй	113	51.8
Ахлах ангиудад түүх судалсан байдал	10 дугаар ангид	72	69.9
	10-11 дүгээр ангид	24	23.3
	10-12 дугаар ангид	7	6.8

Тайлбар: Хүснэгтэд тоо, хувийг асуулгад хариулсан хүчинтэй хариултаар илэрхийлэв.

Мэдээлэл цуглуулах үйл явц, анализ

Асуулга, даалгаврыг 2018 оны 2 дугаар сард МУИС-ийн *Монголын түүх 101* хичээлд бүртгүүлсэн 236 оюутанд өгч ажиллуулав. Энэ үйл ажиллагааг лекцийн хоёр бүлэг тус бүрээр их сургуулийн лекцийн танхимуудад зохион байгуулсан юм. Оюутнууд судлаачаас заавар авсны дараа эхлээд асуулгад хариулж, хариулсан асуулгын хуудсаа хураалгасан. Үүний дараа тэдэнд “Монгол улсын автономит эрхийг устгасан нь” сэдэвт унших материалыг өгч, 8 минут унших заавар өгсөн ба энэ нь тэд даалгаврын асуулгад шууд хариулахгүйгээр эхлээд материалын агуулгатай сайтар танилцахад зориулагдсан юм. Оюутнууд материалыг уншсны дараа тэдэнд асуултууд бүхий хуудсыг өгч, бичгээр хариулах 40 минутын хугацаатай даалгавар өгсөн. Даалгавар гүйцэтгэх хугацаанд оюутнуудын зүгээс даалгаврын зааврыг ойлгоогүй гэх бэрхшээл гараагүй бөгөөд цаг дуусахад оюутнуудын хариултыг нэгэн зэрэг хурааж авав. Судлаач цуглуулсан мэдээнд анализ хийхдээ судалгааны шаардлагын дагуу 2017 оноос өмнө МУИС-д элссэн 16 оюутны материалыг хассан юм. Ингээд 2017 онд элссэн, ерөнхий суурь хөтөлбөрийн 220 оюутны материалд анализ хийв.

Судалгаанд оролцогчид “Монгол улсын автономит эрхийг устгасан нь” сэдэвт материалыг уншаад, 1919 оны Монголын улс төрийн байдлын талаарх нэгэн америк сонины мэдээ хэр найдвартай эсэхийг үнэлэх болон Монголын автономит эрх утсан шалтгааныг тайлбарлах бичгийн даалгавар ажиллав. Уг даалгаврыг ажиллахад оролцогчдоос зөв хариулт өгөхийг шаардаагүй, харин асуултад хариулахдаа өөрийн бодлыг чөлөөтэй бичихийг хүссэн болно. Энэ нь судалгаанд оролцогчид материалд хэрхэн анализ хийж, ямар түвшний түүхэн ойлголт, чадвар илэрхийлж буйг ажиглах зорилготой байв. Өөрөөр хэлбэл, уг даалгавар нь тэднээс зөв, буруу гэх эцсийн хариулт авахад бус, харин тэдний бодох *уйл явцыг* илрүүлэхэд чиглэсэн. Оролцогчдын хариултыг СОЛО таксономи ашиглан үнэлэхэд түүхэн материалд анализ хийх дөрвөн түвшин ажиглагдав. Тэдгээрийн жишээ хариултыг Хүснэгт 2-г харуулсан болно.

Хүснэгт 2. Оюутнуудын түүхэн сурвалжийг үнэлэх чадварын түвшин

Түвшин	Оноо	Оюутны хариултын жишээ	Тайлбар
I. Бүтэцгүй	0	Оюутан 137: <i>Бодитой санагдав. Үүний талаар мэдэхгүй учраас.</i> Оюутан 201: <i>Бодитой. Угаасаа хүчтэй нь хүчгүйг мөлждөг. Энэ бол зүгээр л энгийн зүйл гэж бодож байна.</i>	Даалгаврыг ойлгоогүй, холбогдолгүй зүйл бичсэн. Бичсэн хариулт нь асуултын утгад нийцээгүй.
II. Дан бүтэцтэй	1	Оюутан 31: <i>Худлаа мэдээлэл. Яагаад гэвэл Монголын хошуудын тэргүүн нар Монголын автономитыг халж Хятадын ивээлд багтах өргөдөл бичиг гаргаагүй. Чень-И эрх баригчдыг ятган оруулсан боловч эрх баригчид Богд хаанд бараалхаж Чень-И шаардлагыг дамжуулсан боловч, гэвч Богд хаан хүлээн аваагүй.</i>	Оюутан 31 асуулт юу шаардаж байгааг ойлгож, хариулт өгсөн. Гэвч тэр хариулахдаа холбогдох юмсын нэг талыг олж харсан буюу сурвалж мэдээний нэг хэсгийг ашигласан байна. Баримт болгон ашиглаж буй мэдээллээ тайлбарлаагүй, бичлэгт нь утгын алдаа гарчээ.
III. Олон бүтэцтэй	2	Оюутан 117: <i>Монголын хошуудын тэргүүн ноёд нар Монголын автономийг [үгүй] хийн, Хятадын ивээлд орох өргөдөл гаргасан байх талтай. Хятадын засгийн газраас 800,000 доллараар хошуу ноёдыг урамшуулна гэж гаргасан. Монголын автономитыг халах талаар ардын дээд хурлаар ихэнх нь зөвшөөрсөн. Энэ нь тухайн ноёд тэрхүү мөнгөнд шунасныг илтгэнэ. Ардын төлөөлөл болсон доод хурлаар татгалзсан. Тэгэхээр Монголын хошуу ноёд мөнгөнд нь шунан өргөдөл бичиг гаргасан байх талтай.</i>	Оюутан 117 даалгаварт хариулахдаа холбогдох асуудлын олон талт байдлыг олж харсан бөгөөд энэ нь нэгээс дээш тооны сурвалж, мэдээний хэсгүүдийг баримт болгон ашигласнаар илэрч байна. Гэвч баримт мэдээний хэсгүүдийн өөр хоорондын холбоо хамаарлыг тайлбарлаагүй, эрэмбэгүй. Нэр томъёо, утгын алдаа зөрүүг бүрэн хянаагүй.
IV. Холбоо хамааралт бүтэцтэй	3	Оюутан 184: <i>Миний бодлоор энэ мэдээлэл тийм ч бодитой биш. МУ-ын автономит эрхийг устгасан тухай (сая уншсан) эхэд Монголчуудыг (Богд, ард түмэн) автономит эрхээ алдаж, Хятадын талд орохыг хүсэхгүйгээр барахгүй бүр эсэргүүцэж байсан тухай гарсан. Гэтэл Нью-Йорк сонин нийтлэл үүний яг эсрэгээр буюу Монголчууд Хятадын талд орж, автономит эрхээсээ татгалзахыг “сайн дураараа” хүссэн юм шиг, мөн Хятадаас Монгол улсад суугаа элчин сайд Чень-И-г Хятадын засгийн газраасаа Монголчуудад тэтгэмж олгохыг хүсэж, сайн санаж буй мэтээр ойлгогдохоор бичсэн юм шиг санагдлаа. Нью-Йорк Таймс сонинд хэвлэсэн уг нийтлэл / бодитой биш (буруу)/ байж болохыг Н.Магсаржавын бичсэн “МУ-ын шинэ түүх” хэмээх номноос авсан эх сурвалж нотолж байна гэж бодож байна. Тиймээс Нью-Йорк Таймс сонинд гарсан уг нийтлэл буруу байна.</i>	Энэ хариулт сурвалж баримтуудын олон хэсгүүдийг ашигласан бөгөөд тэдгээрийн холбоо хамаарал, ач холбогдлын эрэмбийг нь авч үзсэн байна. Оюутан 184 хоёр хэсэг сурвалж мэдээллийн зөрүүтэй байдлыг Магсаржавын бичсэн сурвалж мэдээлэлтэй харгуулж тайлбарлаад, өөрийн дүгнэлтийг хийжээ. Иймд оюутан тэдгээр мэдээ баримтуудаар нэгэн бүхэл цогц тайлбар гаргасан байна. Нэр томъёо, утгын алдаа цөөн, хариултын үндсэн агуулгад нөлөөлөөгүй.

Хүснэгт 3. Оюутнуудын түүхэн шалтгааныг тайлбарлах чадварын түвшин

Түвшин	Оноо	Оюутны хариултын жишээ	Тайлбар
I. Бүтэцгүй	0	<i>Оюутан 93: Монголын автомат устахад хүргэсэн зүйл бол Оросын хаант засаглал юм. Оюутан 201:Хоёр том гүрэнтэй холбоотой байсан болохоор автономит эрхийг устгах шалтгаан болсон байх.</i>	Даалгаврыг ойлгоогүй, холбогдолгүй зүйл бичсэн. Бичсэн хариулт нь асуултын утгад нийцээгүй.
II. Дан бүтэцтэй	1	<i>Оюутан 31: 1919 онд Хятадын генерал Сюй Шүжан Нийслэл хүүрээнд ирж Богд хааныг цэргийн хүчээр сүрдүүлсэнд засгийн газар Монголыг автономийг устгахыг зөвшөөрсөн.</i>	Оюутан 31 асуултыг ойлгож хариулсан. Гэвч хариулахдаа үйл явдалд холбогдох ганц шалтгаан буюу холбогдох асуудлын ганц талыг олж харсан байна. Үүнээс гадна асуудалд холбогдох ямар нэг мэдээллийн хэсгийг унших материалаас тэр чигээр нь давтан хуулж, элдэв үндэслэл тайлбаргүй бичсэн хариултууд энэ түвшинд хамаарч байна.
III. Олон бүтэцтэй	2	<i>Оюутан 32: 1915 онд Монголын автономит эрх устах болсон шалтгаан нь 1-рт Ерөнхий сайдаар Г.Бадамдорж томилогдсон явдал. Учир нь хожим тэрээр өнгө мөнгийг буюу их цалин харж тухайн үеийн Хятадын засгийн газрын Монгол дахь элчин сайд Чень-И болон Гадаад яамны сайд Б.Цэрэндорж нартай үгсэн хуйвалдаж автономит эрхийг унагаахаар арга эрэлхийлж байсан. 2-рт тухайн үеийн Монголын цэргийн байдал. Учир нь Хятадын генерал Сюй Шүжан өөрийн цэргийг дагуулан орж ирээд цэргийн хүчээр Богд хааныг сүрдүүлж (тухайн үед автономийг устгахгүй гэсэн бодолтой байсан) арга буюу зөвшөөрөхөд хүргэсэн нь Монгол улсад Сюй Шүжаны цэргийн хүчийг зогсоох хүч байгаагүй буюу ялах боломж байгаагүйгээс болсон...</i>	Оюутан 32 даалгаварт хариулахдаа асуудалд холбогдох холбогдох олон талыг буюу үйл явдлын хоёр шалтгааныг өгүүлсэн байна. Гэвч оюутан тэдгээрийг зэрэгцээ буюу нэг нэгнээсээ үл хамаарах байдлаар илэрхийлээд, өөр хоорондын холбоо хамаарал, эрэмбээр авч үзээгүй байна.

<p>IV. Холбоо хамааралт бүтэцтэй</p>	<p>3</p> <p>Оюутан 112: хамгийн эхний шалтгаан бол 1917 оны хавар Орост хувьсгал гарч, хаант засаг түлхэгдэн унасантай холбоотой. Өөрөөр хэлбэл, Орост иргэний дайн дээдэн хувьсгал, үгээгүй ажилчин, тариачны төр засаг тогтсон. Улмаар Хятадын засгийн газар Оросын хаант төр устсан тул 1915 онд “Хиагтын гурван улсын гэрээгээр” тогтсон Монголын автономит эрхийг устгахаар санаархсан. Хятадын засгийн газраас Монголд суух элчин сайд Чень И нийслэл хүрээнд ирсэнээр Монголын автономит эрхийг устгах, үл, устгах хөрш орны бодлого эхэлсэн гэж үзэж болох юм. Энэ үед Монголын эрх баригчид хүчтэй зөрчилдөж байсан нь даамжирсаар байв. 1919 онд Ерөнхий Сайд Намнансүрэн таалал төгсөв. Уг хоёр үйл явдал нь Хятадын элчин сайд Чень И-д илүү боломж олгосон. Өөрөөр хэлбэл, Чень И буюу Хятад улс Монголын автономит эрхийг хүчээр гэхээсээ илүү ятгалга, олны сүр хүчээрээ буюу сайн дураараа татгалзахыг ятгаж байсан. Уг хэрэгт Чень И-гээс гадна Монголын ерөнхий сайд Г.Бадамдорж Гадаад яамны сайд Б.Цэрэндорж нар оролцсон. Улмаар Чень И Хятадын засгийн газарт Монголчууд автономит эрхээсээ өөрсдөө татгалзаж буй захидлыг хэдэн нэхэмжлэлтэй явуулсан байна. Үүнийг ч Хятадын засгийн газар зөвшөөрсөн байна. Уг үйл хэргийн өмнө Богд хаан Бээжинд элч илгээн Хятадын ерөнхийлөгчөөс Монголын автономийг устгахгүй байхыг хүссэнд тэр уг хүсэлтийг зөвшөөрсөн. Гэвч Хятадын генерал Сюй Шүжан Баруун хойд хязгаарыг хамгаалах цэргийн захирагч болсноор Монголын Ерөнхий сайд Бадамдоржтой гар нийлж Богд хааныг цэргийн хүчээр сүрдүүлэн 1920 оны 1 дүгээр сарын 2-нд Монголын автономит эрхийг устгасан байна. Өөрөөр хэлбэл дээдэс нь суудлаа олохгүй бол доодос нь гүйдлээ олохгүй гэгчээр автономит эрхээ алдах хамгийн том шалтгаан бол Монголын дээдэс юм.</p>	<p>Оюутан 112 асуудлын олон талт байдал буюу үйл явдлын олон шалтгааныг олж харсан төдийгүй үйл явдлын урьдач нөхцөл ба үйл явдалд хүргэж буй олон хүчин зүйлсийг ялгаж, үйл явдалд холбогдох хамаарал, ач холбогдлын эрэмбээр нь цогц тайлбар үйлдсэн байна. Судалгааны бусад оролцогчдоос ялгаатай нь оюутан 112 үйл явдлуудын хүчин зүйлсийн холбоо хамаарлыг тайлбарласны эцэст өөрийн үзлээр хамгийн гол шалтгааныг нь шүүж, “...автономит эрхээ алдах хамгийн том шалтгаан бол Монголын дээдэс” хэмээн дүгнэжээ.</p>
--------------------------------------	--	--

Даалгаврын гүйцэтгэлийг үнэлэх хэрэгсэл, онооны найдварт байдлыг хангахын тулд даалгаврыг урьдчилан туршиж 20 оюутанд өгч ажиллуулаад, тэдний хариултыг сурган дадлагажсан хоёр оноологч СОЛЮ таксономид суурилсан рубрикаар үнэлэв. Хоёр оноологчийн өгсөн оноог Пирсоны корреляцийн

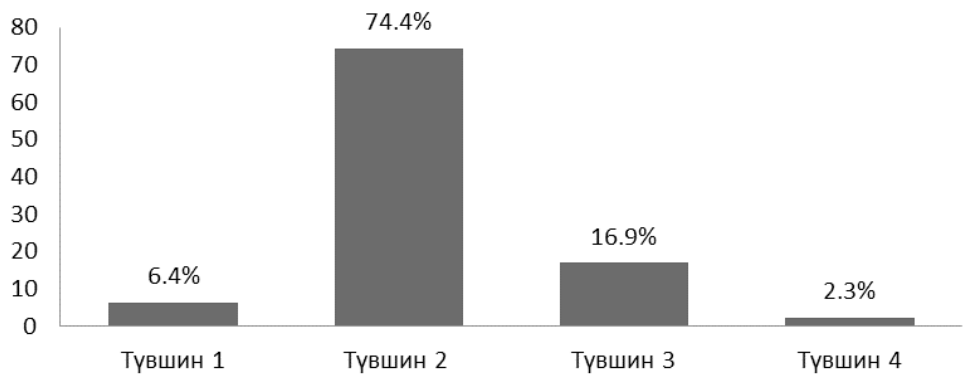
шалгуураар шалгахад онооны тохирц нь нэгдүгээр асуултын хариултын хувьд $r(20)=.936, p<.001$, хоёрдахийн хувьд $r(20)=.808, p<.001$, хоёр хариултын нийлбэр онооны хувьд $r(20)=.882, p<.001$ байв. Энэ нь хоёр оноологчийн хооронд онооны тохирц байгааг харуулав.

Асуулгын материалд анализ хийх явцад хандлагын талаарх зарим хувьсагчийг нэгтгэж тохируулга хийв. Асуулгын хариулт болон даалгаврын гүйцэтгэлд анализ хийхэд хи-квадрат (χ^2), Краскел-Уоллис, Манн-Уитнийн U шалгууруудыг ашигласан бөгөөд альфа түвшнийг $p<.05$ -д тогтоосон болно.

Үр дүн

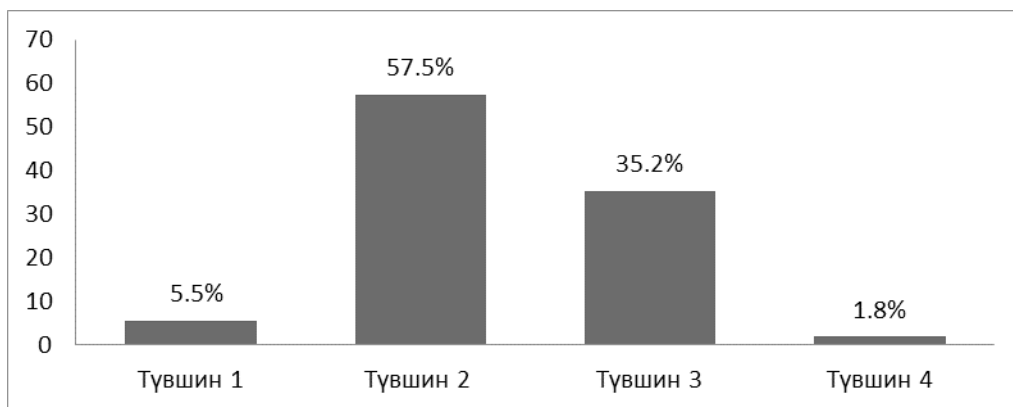
Даалгаврын гүйцэтгэлд хийсэн анализаар түүхэн материалтай ажиллах чадварын дөрвөн түвшин харагдав. Дүрс 1-д харуулснаар, оюутнуудын ихэнх (74.4%) нь эх сурвалжийг үнэлэх даалгаврыг II түвшинд гүйцэтгэжээ. Дан бүтцийн гэх энэ түвшин тэдгээр оюутнууд баримтын тухай ямар нэг ойлголттой боловч түүхэн сурвалж баримтын бүрэн цэгцтэй ойлголт дутаж, өгөгдсөн мэдээллээс асуудлын олон талыг харж чадаагүй болохыг илтгэж байна. Оюутнуудын 16.9 хувь нь даалгаврыг III түвшинд гүйцэтгэж, асуудал олон талтай болохыг таниж чадсан. Хэдийгээр III түвшинд буй оюутнууд асуудалд олон тал буйг олж харсан боловч тэдгээрийн холбоо хамаарлыг задлан шинжилж чадаагүй байна. Тэрхүү холбоо хамаарлыг авч үзэх IV түвшний чадвар оюутнуудын 2.3 хувьд харагдав. Эх сурвалж үнэлэх даалгавар ажиллуулахад нийт оюутнуудын 6.4 хувь бүтцийн өмнөх буюу I түвшинд байсан нь тэд асуудлыг ойлгоогүй болохыг илтгэсэн. Оюутнуудын гүйцэтгэлийн энэхүү харьцааг хи-квадратын шалгуураар шалгахад статистик ач холбогдолтой байв ($\chi^2(3)=295.3, p<.01$).

Дүрс 1. Оюутнуудын эх сурвалжтай ажиллах чадвар (Нийт 220)

Түүхэн шалтгааныг тайлбарлах даалгавар дээр оюутнуудын 5.5 хувь нь бүтцийн өмнөх буюу I түвшинд байна (Дүрс 2). Энэ даалгавар дээр оюутнуудын 57.5% нь шалтгааны тухай ямар нэг байдлаар ойлгож, II түвшинд тайлбарлажээ. Гэвч энэ түвшний оюутнууд холбогдох түүхэн мэдээллээс үйл явдалд холбогдох шалтгаан, хүчин зүйлийн олон талыг харж чадаагүй байна. Оюутнуудын 35.2 хувь нь түүхэн үйл явдалд олон хүчин зүйлс нөлөөлснийг олж харснаар дараагийн шатны чадварыг харуулсан бол 1.8 хувь нь олон хүчин зүйлсийн холбоо хамаарлын бүтцийг задлан шинжилж чаджээ. Оюутнуудын чадварын түвшнүүдийн энэ харьцаа статистик ач холбогдолтой байлаа ($\chi^2(3)=182.2, p<.01$).

Дүрс 2. Оюутнуудын түүхэн шалтгааныг тайлбарлах чадвар (Нийт 220)

Судалгаанд оролцсон оюутнуудаас 51.8 хувь нь түүхийн хичээлийг суурь боловсролын түвшинд үзсэн бол 48.2 хувь нь бүрэн дунд боловсролын ахлах ангиудад үргэлжлүүлэн судалжээ. Энэ хоёр бүлгийн хооронд түүхэн материалтай ажиллах чадварын ялгаа байгаа эсэхийг тэдний гүйцэтгэлийн нийлбэр онооны ялгаагаар шалгав. Хүснэгт 4-т буй анализын үр дүн бүрэн дунд боловсролын түвшинд түүхийг үргэлжлүүлэн үзсэн оюутнууд эх сурвалжийг үнэлэх, түүхэн шалтгааны тайлбарлах даалгавар дээр нөгөө бүлгээсээ илүү гүйцэтгээгүй болохыг харуулав ($U=5741, p=.750$). Өөрөөр хэлбэл, түүхийн хичээлийг ахлах ангиудад үргэлжлүүлэн илүү хугацаагаар судалсан оюутнууд түүхэн материалыг задлан шинжлэх ур чадварт ахиц гаргаагүй байна.

Хүснэгт 4. Оюутнуудын гүйцэтгэлийг ахлах ангид түүх үзсэн эсэхээр нь харьцуулсан үр дүн (Нийт 217)

Хувьсагч	Дэд хувьсагч	Тоо	Нийлбэр онооны дундаж эрэмбэ	U	p утга
Ахлах ангид түүхийн хичээлийг үргэлжлүүлэн үзсэн эсэх	Тийм	104	107.70	5741	.750
	Үгүй	113	110.19		

Манн-Уитнийн U шалгуур, альфа түвшин $p < .05$

Түүхийн хичээлийг ахлах ангиудад үргэлжүүлэн үзсэн оюутнуудыг гурван бүлэгт хувааж болох юм. Тэдний олох нь зөвхөн 10 дугаар ангид түүх судалсан бол цөөвтөр оюутан 10-11, 10-12 дугаар ангиудад уг хичээлийг судалжээ. Энэ гурван бүлгийн онооны ялгааг зөвхөн суурь боловсролын түвшинд түүх судалсан бүлгийн оноотой хамтад нь шалгав. Хүснэгт 5-д харуулснаар, дөрвөн бүлгийн оноонд ач холбогдолтой ялгаа байхгүй байна ($\chi^2(3)=2.351$, $p=.503$). Мөн уг харьцуулалт нь зөвхөн суурь боловсролын түвшинд түүх судалсан болон ахлах ангиудад уг хичээлийг үргэлжлүүлэн судалсан оюутнуудын хооронд түүхэн материалтай ажиллах чадварын ялгаа байхгүй болохыг давхар илтгэв.

Хүснэгт 5. Ахлах ангид түүх судалсан оюутнуудын гүйцэтгэл ангиар (Нийт 217)

Хувьсагч	Дэд хувьсагч	Тоо	Нийлбэр онооны дундаж эрэмбэ	χ^2	p утга
Ахлах ангиудад түүх судалсан байдал	Анги 10	71	111.91	2.351	.503
	Анги 10-11	24	112.42		
	Анги 10-12	7	77.64		
	Ахлах ангид түүх судлаагүй	115	108.40		

Краскел-Уоллисийн шалгуур, альфа түвшин $p < .05$

Оюутнуудын элсэн орсон их сургуулийн салбарууд нь тэдний дунд сургуульд байх үед төлөвшсөн мэргэжлийн чиг баримжаа, мэргэжил сонголтыг зохих хэмжээгээр илтгэдэг. Энэ угтвар нөхцөлд тулгуурлан судлаач дунд сургууль төгсөгчдийн мэргэжлийн чиг баримжаа, мэргэжил сонголтын хандлага хийгээд тэдний түүхэн материалыг задлан шинжлэх чадварын хооронд холбоо хамаарал бий эсэхийг харахын тулд оюутнуудын гүйцэтгэлийн оноог тэдний элссэн салбар сургуулиудаар харьцуулав. Хүснэгт 6-д буй үр дүнгээс үзвэл, БС, ОУХНУС, ХЗС, ХШУИС, ШУС-ийн оюутнуудын оноонд ач холбогдолтой ялгаа байхгүй байна ($\chi^2(4)=1.548$, $p=.818$). Мөн ШУС-ийн салбарууд болох Байгалийн ухааны салбар (БУС), Нийгмийн ухааны салбар (НУС), Хүмүүнлэгийн ухааны салбар (ХУС)-т

элссэн оюутнуудын оноонд ялгаа байгаа эсэхийг харьцуулав (Хүснэгт 6). Уг харьцуулалтаас үзвэл ШУС-ийн БУС, НУС, ХУС, бусад сургуулиудыг төлөөлж буй бүлгүүдийн хооронд түүхэн материалтай ажиллах чадварын ялгаа байхгүй байна ($\chi^2(3)=.551, p=.908$).

Хүснэгт 6. Оюутнуудын гүйцэтгэл салбар сургууль, хандлагаар (Нийт 220)

Хувьсагч	Дэд хувьсагчууд	Тоо	Нийлбэр онооны эрэмбийн дундаж	χ^2	p утга
Салбар сургууль	БС	45	114.87	1.548	.818
	ОУХНУС	14	99.36		
	ХЗС	17	119.50		
	ХШУИС	54	105.56		
	ШУС	89	110.10		
ШУС-ийн салбар	Байгалийн ухааны салбар	30	116.30	.551	.908
	Нийгмийн ухаан салбар	27	105.39		
	Хүмүүнлэгийн ухааны салбар	37	108.31		
	Бусад сургуулиуд	125	109.98		
Түүх сонирхдог эсэх	Сонирхдоггүй	18	92.67	7.799	.050
	Дунд зэрэг	81	99.51		
	Сонирхдог	91	121.34		
	Маш их сонирхдог	27	106.80		
Түүхэн мэдлэг хүмүүсийн амьдралд хэрэгтэй гэдэгтэй санал нийлдэг эсэх	Санал нийлэхгүй, эсвэл дунд зэрэг	30	78.50	9.987	.007
	Санал нийлнэ	131	115.16		
	Маш их санал нийлнэ	57	112.82		

Краскел-Уоллисийн шалгуур, альфа түвшин $p < .05$

Хүснэгт 6 нь түүхийн талаарх оюутнуудын хоёр төрлийн хандлага ба тэдний гүйцэтгэлийг харуулав. Түүхийн сонирхлын хувьд ялгаатай дөрвөн бүлгийн оноонд $p = .05$ түвшний ялгаа ажиглагдав. Гэвч уг судалгаанд альфа түвшнийг $p < .05$ -аар авсан тул дээрх утга нь уг түвшнээс их байна ($\chi^2(3) = 7.799, p = .050$). Харин ач холбогдолтой ялгаа нөгөө хандлагад ажиглагдсан юм. Түүхэн мэдлэг хүмүүсийн амьдралд хэрэгтэй гэдэгтэй санал нийлдэг оюутнууд үүнтэй санал нийлдэггүй болон дунд зэрэг санал нийлдэг оюутнуудаас даалгаврыг илүү сайн гүйцэтгэсэн байна ($\chi^2(2) = 9.987, p = .007$).

Дүгнэлт

Судалгааны үр дүнгээс ихэнх оюутнуудын түүхэн материалтай ажиллах чадвар нэлээд хязгаарлагдмал байгаа нь илрэв. Тэдэнд түүхэн мэдээллийг задлан шинжлэхэд хэрэгтэй зохих ойлголтууд, түүхэн асуудалд олон тал буйг харах чадвар дутаж байна. Чадварын илүү дээд түвшнүүдэд оюутны тоо цөөрч байна. Уг судалгаанд түүхэн материалтай ажиллах даалгавар ажилласан нийт оюутнуудын зөвхөн 2 орчим хувь нь хангалттай хариулт өгчээ. Сүүлийн арав гаруй жилийн хугацаанд боловсролын шинэчлэгдсэн стандарт, сургалтын хөтөлбөрүүдэд түүхийн сургалтын үр дүнг чадвараар хэмжихээр тодорхойлж ирсэн юм. Гэвч шинэчлэл эхэлсний дараахан 2008 онд хийгдсэн нэгэн судалгаа Монгол дахь сургалтын хөтөлбөрийн шинэчлэлийн гол асуудал нь шинэ аргагүйг хэрэгжүүлэх туршлагатай боловсон хүчний дутагдал бөгөөд шинэ сургалтын хөтөлбөр нь практикт туршигдахаас илүүтэй багш нарт онолын мэдээлэл төдийхнөөр хүрч буй хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.²³ Өнөөгийн үр дүн дээрх судалгаатай нийцэж байна. Их сургуульд элсэж буй ихэнх оюутнууд боловсролын стандарт, сургалтын хөтөлбөрт заагдсан чадваруудыг практик дээр эзэмшихгүй байна.

Түүхийг зөвхөн суурь боловсролын түвшинд судалсан болон ахлах ангиудад үргэлжлүүлэн судалсан оюутнуудын хооронд түүхэн материалтай ажиллах ур чадварын ялгаа гараагүй. Үүний сацуу, дунд сургуулийн 10, 10-11, 10-12 дугаар ангиудад түүх судалсан оюутнуудын ононд ач холбогдол бүхий ялгаа байхгүй байна. 2016 оныг хүртэл хэрэгжсэн сургалтын хөтөлбөрөөр түүхийн хичээлийг дунд сургуулийн ахлах ангиудад сонгон гүнзгийрүүлэх төлөвлөгөөгөөр заасан ажээ. Гэвч түүхийг ахлах ангиудад үргэлжлүүлэн үзсэн оюутнуудын ур чадварт ахиц дэвшил гарахгүй байгаа нь сургалтын хөтөлбөр ба түүний хэрэгжүүлэлтэд нэн ярвигтай асуудал оршин буйг сануулж байна. Түүнчлэн тус үр дүн түүхэн материалтай ажиллах чадвар нас нэмэгдэх хэрээр аяндаа хөгждөггүй, харин суралцагчид системтэй сургалтын үр дүнд түүнийг эзэмшдэг болохыг харуулав.

Оюутнуудын түүхэн материалыг задлан шинжлэх чадварын түвшин тэдний элссэн салбар сургуулиудтай холбоогүй байна. БС, ОУХНУС, ХЗС, ХШУИС, ШУС-ийн оюутнуудын ононд ач холбогдол бүхий ялгаа

²³ *Mongolia: Education sector project report*. 2008, 69. <https://www.adb.org/sites/default/files/project-document/68279/39254-mon-tcr.pdf>

гараагүй юм. Үүний сацуу ШУС-ийн салбарууд болох БУС, НУС, ХУС-ын оюутнуудын оноог харьцуулахад тэдгээр бүлгүүдийн хооронд ач холбогдол бүхий ялгаа ажиглагдсангүй. Ерөнхий боловсролын дунд сургуульд зааж буй судлагдахуунууд нь ямар нэг хэмжээгээр сурагчдын мэргэжлийн чиг баримжаатай холбоотой байдаг билээ. Гэвч оюутнуудын түүхэн материалтай ажиллах чадвар нь тэдний мэргэжлийн чиг баримжаатай холбоотойгоор хөгжихгүй байна. Тус судалгааг явуулсан МУИС-д түүхийн салбар нь ШУС-ийн ХУС-т харьяалагддаг билээ. Гэвч түүхэн материалтай ажиллах чадварын хувьд ХУС-ын оюутнууд бусад салбарын оюутнуудаас ялгаагүй байна.

Энэ судалгаанд авч үзсэн хоёр хандлагын нэг нь түүхэн материалтай ажиллах чадвартай нягт холбоотой байна. Судлаач түүхийн сонирхол ба түүхийн хэрэгцээний талаарх санал бодлыг авч үзсэн юм. Анализын үр дүнгээс үзвэл түүхийн сонирхол нь түүхэн материалыг задлан шинжлэх чадвар өндөр байна гэдгийн хүчтэй үзүүлэлт болж чадахгүй байна. Харин ач холбогдол бүхий ялгаа нөгөө хандлага дээр ажиглагдав. Хүмүүсийн амьдралд түүхэн мэдлэг хэрэгтэй гэж үздэг оюутнууд үүнтэй санал нийлдэггүй болон дунд зэрэг санал нийлдэг оюутнуудаас даалгаврыг мэдэгдэхүйц сайн гүйцэтгэжээ. Хүний амьдрал дахь түүхийн хэрэгцээний талаарх эерэг хандлага нь ийнхүү түүхэн материалтай ажиллах чадвартай нягт холбоотой байна. Энэ хандлага нь ердийн сонирхлыг бодвол түүхэн ойлголт ба түүхийн утга учрын тухай үнэлэмжийг агуулж байдаг онцлогтой. Иймд тус судалгаа суралцагчдад түүхэн мэдээлэлтэй ажиллах чадвар заахын тулд зөвхөн сонирхлоор сэдэлжүүлэхэд төвлөрөх бус, мөн түүхийн утга учрын тухай үнэлэмжийг орхигдуулалгүй хөгжүүлэх нь үр дүнтэй болохыг сануулж байна.

Анализын явцад хандлагатай холбоотойгоор дараах асуудал анхаарал татав. Хэдийгээр оюутнуудын түүхэн мэдээлэлтэй ажиллах чадвар ихээхэн хязгаарлагдмал байсан боловч тэдний олонх нь түүхийн талаар эерэг хандлагатай байлаа. Ялангуяа хүний амьдрал дахь түүхийн хэрэгцээний талаар оюутнуудын 86 хувь нь эерэг хандлагатай байна. Тэгвэл, тэдний хандлагын эх сурвалж нь юу вэ? Энэ хандлагад дунд сургуулийн түүхийн хичээл ямар нөлөө үзүүлж байна вэ? Эсвэл, энэ нь нийтийн түүхийн²⁴ нөлөө

²⁴ Сургуульд заадаг түүх нь хүмүүсийн түүхэн мэдлэгийн цорын ганц сурвалж биш юм. Ялангуяа бидний амьдарч буй эрин үед хүмүүс соёлын газрууд, интернэт, видео тоглоом, телевизор, кино,

юу? Энэ мэт хандлагуудыг нийтийн түүхтэй холбон цаашид нарийвчлан судлах нь эдгээр асуултуудад хариулт өгч, цаашид түүхийн сургалтын асуудлуудыг нарийвчлан авч үзэх боломжийг өгч болох юм. Үүний зэрэгцээ түүх ба түүхийн хичээлийн талаарх хандлагууд нь өөр хоорондоо ялгаатай гэдгийг энд тэмдэглэх нь зүйтэй. Энэ судалгаанд дунд сургуулийн түүхийн хичээлийн талаарх оюутнуудын хандлагыг авч үзээгүй бөгөөд энэ нь цаашид түүхэн сэтгэлгээний чадвартай холбоотойгоор дэлгэрүүлэн судлагдах ёстой сэдэв болно.

Дээрх үр дүнгүүд нь МУИС болон бусад их, дээд сургуулиудын түүхийн сургалтын өнөөгийн шинэчлэлд сануулга, сэдэл өгч буй. Дээд боловсролын шинэчлэлийн хүрээнд МУИС нь либерал арт боловсролын сургалтын хөтөлбөр нэвтрүүлээд байгаа бөгөөд үүний үр дүнд тус их сургуулийн бүх оюутан ерөнхий суурь хөтөлбөрийн Монголын түүх хичээлээр ур чадваруудад суралцах ёстой болж байна. Үнэн хэрэгтээ өнөөгийн үйл явц нь арав гаруй жилийн өмнөх дунд боловсролын сургалтын хөтөлбөрийн дэврүүн шинэчлэлийг зарим талаар санагдуулам ажээ. Хэрэв өнөөгийн шинэчлэлийн үйл явц ба үр дүнг сурган хүмүүжүүлэх практик хэрэгжилтийн талаас нь сайтар авч үзэхгүй аваас энэ нь их сургуулийн багш, оюутнуудад онолын мэдээлэл хүргэхээс хэтрэхгүй үйл явдал болж мэдэх юм. Түүнчлэн их, дээд сургуулийн түүхийн сургалтын шинэчлэл нь дунд боловсролын түүхийн сургалтын асуудлуудаас ангид байх боломжгүй бөгөөд дунд ба дээд боловсролын түүхийн сургалтын залгамж холбоог зайлшгүй харгалзах шаардлагатай.

Abstract: This article presents results of a study with 220 first-year undergraduate university students. The study aimed at examining what Mongolian secondary schools have achieved in teaching history by adopting a competence-based curriculum. The results show that most of the students entering university are unable to see multiple aspects of a problem in dealing with historical information. Moreover, there is no significant difference between those who studied history only at basic education level and those who continuously studied the subject in the upper grades of secondary school for the skills in working with historical information. It indicates that students

сэтгүүл, зурагт ном, уран зохиол гэх мэт олон сурвалжаар дамжуулан их хэмжээний түүхэн мэдээлэлтэй танилцдаг болжээ. Мэргэжлийн түүхчдийн хүрээ ба албан сургуулийн гаднах энэхүү нийтийн түүх нь саяхнаас түүхийн сурган хүмүүжүүлэгчдийн анхаарлын төвд орж байна.

Хавсралт

МОНГОЛ УЛСЫН АВТОНОМИТ ЭРХИЙГ УСТГАСАН НЬ

1917 оны хавар Орост хувьсгал гарч, хаант засаг түлхэгдэн унав. Удалгүй коммунистууд засгийн эрхэнд гарч, улмаар Орос орон иргэний дайнд татагдан оржээ. Энэ үйл явдал Монголын эрх баригчдыг түгшээх болов. Тэд Орост гарсан хувьсгал ба үгээгүй ажилчин, тариачны төр засаг тогтоох тухай үзэл Монголд халдварлахаас эмээж байлаа.

Харин Хятадын засгийн газар Оросын хаант төр устсан тул 1915 оны “Хиагтын гурван улсын гэрээ” хүчингүй болсон гэж үзэв. 1917 оны 5 дугаар сард Хятадын засгийн газраас Монголд суух элчин сайд Чень И Нийслэл хүрээнд иржээ. Түүнийг ирэх үед Монголын эрх баригчдын зөрчилдөөн даамжирсан байв. 1919 оны хавар Ерөнхий сайд Т.Намнансүрэн таалал төгсөж, шанзудба Г.Бадамдорж түүний тушаалд дэвшжээ.

Чень И дээрх нөхцөл байдлыг ашиглан Хиагтын гэрээгээр тогтсон Монголын автономит эрхийг цуцалж, Хятадад нэгтгэх ажиллагааг гардан явуулжээ. Ингэхдээ тэр Монголын эрх баригчдыг автономит эрхээс нь сайн дураар татгалзуулах замаар зорилгодоо хүрэхээр ажиллав. Чень И энэ хэрэгт Ерөнхий сайд Г.Бадамдорж, Гадаад яамны сайд Б.Цэрэндорж нарыг ятган татан оруулж, тэд хэрхэх талаар зөвлөлдөх болжээ.

Г.Бадамдорж, Б.Цэрэндорж нар Чень И-тэй хэлэлцсэний дараа Бадамдорж Богд хаанд биеэр бараалхаж автономит эрхээсээ сайн дураар татгалзах, эс бөгөөс хожим харамсавч барахгүй гэсэн Чень И-гийн тулган шаардлагыг дамжуулав. Гэвч Богд хаан тус шаардлагыг шууд хүлээн авсангүй. Хаан “хэрэв автономит эрхийг устгавал урьдах Чин Улсын үеэс ямар эрх олгохыг тодорхойлон асууж хариуг айлтгахтун” хэмээсэнд Бадамдорж Чень И-тэй уулзаж автономит эрхээс татгалзах нөхцөлүүдийг тусгасан гэрээ бичиг үйлдэхээр тохирчээ. Үүний дараа Чень И Гадаад Монголыг хойчийг сайжруулах 64 зүйл хэмээн нэрлэсэн гэрээний төслийг ноороглож, Бадамдорж, Цэрэндорж нарт танилцуулав.

Гэвч 1919 онд Хятадын генерал Сюй Шүжан гэгч Баруун хойд хязгаарыг хамгаалах цэргийн захирагч болсон нь Монгол дахь байдлыг өөрчлөв. Түүнд Монголын автономийг өөрийн гараар нэн даруй устгах санаа үүсжээ. 1919 оны 7 дугаар сард Сюй Шүжан автономит эрхээсээ татгалзахыг Дээд, Доод хурлаар хэлэлцүүлэн батлуулахыг Г.Бадамдоржоос шаардсан байна. Г.Бадамдорж Дээд,

**ЭХ
СУРВАЛЖ**

Америкийн Нью-Йорк Таймс сонины 1919 оны 10 дугаар сарын 31-ний дугаарт нийтлэгдсэн мэдээнээс. Уг мэдээнд Монгол Улсын Өргөөд (Нийслэл хүрээнд) суугаа Хятадын элчин сайд Чень И засгийн газартаа дараах илтгэлийг ирүүлсэн тухай өгүүлжээ.

БЭЭЖИН. 10 дугаар сарын 24. Хятадын Засгийн газар Гадаад Монголын нийслэл Өргөөд суугаа Хятадын элчин сайд Чень И-гээс Монгол хошуудын тэргүүн нарын гарын үсэг бүхий өргөдөл бичиг хүлээн авсныг уламжилсан илтгэл авав.

Уг өргөдөл бичигт монголчууд хэдэн жилийн өмнө далдуур үймүүлэгчдэд мэхлэгдэн автономийг тунхагласан боловч тэр цагаас хойш оросуудад дээрэлхүүлэн буйгаа нэн тодорхой өгүүлжээ... Тэд өргөдөл бичигтээ автономийг халж, Хятадын засгийн газрын ивээлд эргэн багтах хүслээ илэрхийлж байна. Тэд Өргөөгийн Засгийн газар Оростой гэрээлэн авсан зээлийг төлж барагдуулахыг [Хятадын] засгийн газраас хичээнгүйлэн хүсэв. Мөн тэд хангууд болон хошуу ноёдын цалин буюу тэтгэмжийг [Хятадын] төв засгийн газраас олгохыг гуйсан байна.

Чень И өргөдөл бичгийг зөвшөөрөхийг зөвлөөд, хэрэв [Хятадын] засгийн газар тээнэгэлзэх аваас боломжийг үүрд алдаж магадгүй хэмээн нэмж сануулсан байна. Засгийн газар уг саналыг зөвшөөрч, цалин, тэтгэмж амлаад, энэ зорилгоор 800,000 америк доллар гаргахаар шийдсэн тухай цахилгаан мэдээг Чень И-д илгээв.

Доод хурлаар гэрээг хэлэлцүүлсэн боловч тодорхой шийдэлд хүрсэнгүй. Дээд хуралд автономит эрхээсээ татгалзахыг зөвшөөрөх санал давамгайлсан боловч Доод хурал эсэргүүцэв. Энэ үест Богд хаан Бээжинд элч илгээж, Хятадын ерөнхийлөгчөөс Монголын автономийг устгахгүй байхыг хүссэнд тэр уг хүсэлтийг зөвшөөрөв.

Гэвч Богд хааны элч Хятадын ерөнхийлөгчөд хүсэлтийг уламжлан байх үе буюу 10 дугаар сарын сүүлээр Сюй Шүжан Монголд цэрэг дагуулан ирж, байдал өөрчлөгджээ. Сюй Шүжан Нийслэл Хүрээнд орж ирсэн даруйд Ерөнхий сайд Г.Бадамдорж тэргүүтэй хэсэг ноёд, лам нартай уулзаад, Богд хааныг цэргийн хүчээр сүрдүүлсэнд засгийн газар Монголын автономийг устгахыг зөвшөөрөв. 1920 оны 1 дүгээр сарын 2-нд Нийслэл хүрээнд олон хятад цэрэг сүрийг үзүүлэн жагсаж, Монголын автономит эрхийг үгүй хийх ёслол үйлдэв.

ЭХ СУРВАЛЖ

Н.Магсаржавын 1925-1927 онд бичсэн “Монгол Улсын шинэ түүх” хэмээх номонд буй дурдатгалаас. Магсаржав нь 1911 онд байгуулагдсан Богд хаант Монгол Улсын төрд хүчин зүтгэж, гүн, бэйл хэргэм хүртсэн бөгөөд Ардын хувьсгалын үйл хэрэгт оролцож, Ардын Засгийн газрын Шүүх яамны сайдаар ажиллаж байжээ.

Энэ явдлыг (Монголын автономит засгийг устгах албан ёсны гэрээ бичиг батлахыг) харахан хүчин төгөлдөр болгон айлтгаж завдаагүй байтал Богд хаанаас Хятад элчин Чень И-г Монголын засгийн эрх баригчид лугаа нам нийлж автономит засгийг устгахаар хуйвалдав хэмээн битүүлэг буруушааж таалал зарлиг гарсны дээр бас ч ард олны зүгээс засгийн эрх баригчдаас хятадад төрөө худалдахаар сэдэвлэв хэмээн цуу үг тасралтгүй сонсдох ба Хүрээний гол хүрдэн дор нэргүй бичиг наалдуулж шүүмжлэх зэргээр шар хар олонх ард автономит засгийг устгаж Хятадад нийлэхгүйг дурлах үгүйн байдал илэрхий мэдэгджээ. Энэ нь Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр оны (1919 он) зуны сүүл сарын үеэс болмой... тэр хооронд Сүй Шүжанаас Чень И-г автономит засгийн газрыг устган Дундад иргэн улсад нэгтгэх гавьяа нэр олох гэж оролдож бүхийг мэдээд цагийг өрсөж өөртөө булаан авч эзлэхийг бодон шууд цэргийг түлхэн Монголын хязгаарт оруулан мөн оны намрын сүүл сард ... цэргийг авч Хүрээнд орж ирээд Монголын засгийн эрхийг барих ерөнхий сайд Бадамдорж нар лугаа уулзаж автономит засгийн газрыг устгахаар төлөвлөн хэлэлцэж буй чимээг сонсов.

ТАНЫ БОДЛООР

1. Нью-Йорк Таймс сонинд Монголын хошуудын тэргүүн нар Монголын автономийг халж, Хятадын ивээлд багтах өргөдөл бичиг гаргасан гэж мэдээлжээ. Уг мэдээ хэр бодитой вэ?
2. 1919 онд Монголын автономит эрх яагаад устахад хүрсэн бэ? Үүний шалтгааныг тайлбарлана уу.

ЗОХИОГЧИД

АЛТАНТӨГС Намжилчойжилын. МУИС-ийн ШУС-ийн Хүмүүнлэгийн ухааны салбарын Түүхийн тэнхимийн багш, доктор (Ph.D).

АНХБАЯР Дануугийн. МУИС-ийн ШУС-ийн Хүмүүнлэгийн ухааны салбарын Түүхийн тэнхимийн багш, доктор (Ph.D).

АРИУНБОЛД Алтанхуягийн. ШУТИС-ийн БУХС-ийн багш

БАТСҮРЭН Барангасын. ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Хүннү ба эртний түүхийн судалгааны салбарын эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан, доктор (Ph.D).

МЯГМАР Пүрэвсүрэнгийн. МУИС-ийн ШУС-ийн Хүмүүнлэгийн ухааны салбарын Түүхийн тэнхимийн багш.

ТӨРДАЛАЙ Раднаасэдийн. ШУА-ийн Олон улсын харилцааны хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, доктор (Ph.D).

ЭНЭРЭЛТ Энхболдын. МУИС-ийн ШУС-ийн Хүмүүнлэгийн ухааны салбарын Түүхийн тэнхимийн докторант.

HISTORIA MONGOLARUM

Сэтгүүлийн өгүүлэлд тавих шаардлага

Техникийн шаардлага

Цаасны хэмжээ: B5 буюу 180x260 мм, үсгийн фонт: Times new roman, хэмжээ 11 pt.

Header, footer команд ашиглахгүй, хуудасны дугаар тавихгүй.

Зүүлт: Footnote ашиглах, үсгийн хэмжээ 9 pt.

Мөр хоорондын зай: 1.15

Хүснэгтийн агуулгыг B хэмжээнд тааруулан 9-10 pt хэмжээгээр оруулах.

Өгүүлийн бүтэц: Өгүүлэл нь гарчиг, зохиогчийн нэр, товч агуулга, түлхүүр үг, оршил-удиртгал, үндсэн хэсэг, дүгнэлт, англи товчлолоос бүрдэнэ.

Товч агуулга. Өгүүлийн агуулгыг монгол, англи хэлээр 5-10 өгүүлбэрт товчлон өгүүлэх.

Түлхүүр үг. Өгүүлийн цөм утгыг илэрхийлж чадахуйц 4-6 нэр үг ба холбоо үг байна. Түлхүүр үг нь нэр үг, нэрлэхийн тийн ялгал, ганц тоон дээр байна.

Үндсэн хэсэг: Өгүүлийн агуулгаар нь хэд хэдэн зүйлд хувааж, тус бүр гарчиг өгөх.

Эшлэл, ном зүй: Зүүлтэнд ороогүй авч ном зүйд дурдвал зохих өгүүлэл, зохиолын нэрсийг дор дурдсан загвараар хийж, өгүүлэлийн сүүлд хавсаргах.

Зохиогчийн тухай: Зохиогчийн овог нэр, эрдмийн зэрэг цол, албан тушаал, харьяа байгууллага, сургуулийн нэр.

Ишлэл, ном зүй хийх загвар дараах мэт.

Эрдэм шинжилгээний сэтгүүлийн өгүүлэл

Ишлэл:

Батсүрэн, Б. “Хүннү, Тоба нэрийн тухай санал”, *Түүхийн судлал* 40, 2010, 41.

Cleaves, F. W. “The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying Jui,” in *Harvard Journal of Asiatic Studies* 13/1-2, 1950, 1-15.

Ном зүй:

Батсүрэн, Б. “Хүннү, Тоба нэрийн тухай санал”, *Түүхийн судлал* 40, 2010, 41-57.

Cleaves, F. W. “The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-Jui” in *Harvard Journal of Asiatic Studies* 13/1-2, 1950, 1-131.

Олон нийтийн сонин, сэтгүүлийн нийтлэл

Ишлэл:

Болортуяа, Ч. “Миний мэдэхгүй тоглоом”, Өнөөдөр 255 (5349), 2014/11/3, А хэсэг, 4.

Weston, Ryan. “More than a name could be forgotten,” *Globe and Mail* 34 (106), 30 March 2004, sec.A, 16.

Ном зүй:

Болортуяа, Ч. “Миний мэдэхгүй тоглоом”, Өнөөдөр 255 (5349), 2014/11/3, А хэсэг, 4.

Weston, Ryan. “More than a name could be forgotten.” *Globe and Mail* 34 (106), 30 March 2004, sec. A, 16-17.

Нэгэн сэдэвт бүтээл (Нэг зохиогчтой)

Ишлэл:

Далай, Ч. *Ойрад Монголын түүх*, Боть 1, Улаанбаатар: Адмон, 2002, 288-294.
Bürinbayar, Īi. *Degedü Mongyol-un tobċiyan*, Kökeqota: Öbör Mongyol-un surgan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a, 2002, 251.

šong Lian 宋濂. Yuan shi 元史, Боть 8, Beijing: Zhonghuashuju, 1976, 39/2243.

Ном зүй:

Далай, Ч. *Ойрад Монголын түүх*. Боть 1. Улаанбаатар: Адмон, 2002

Bürinbayar, Īi. *Degedü Mongyol-un tobċiyan*, Kökeqota: Öbör Mongyol-un surgan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a 2002.

Leff, Gordon. *History and Social Theory*. London: Merlin Press 1969.

Нэгэн сэдэвт бүтээл (Хоёр зохиогчтой)

Ишлэл:

Бямбажав, О., Дашдовдон, Д. Д. *Сүхбаатарын нэрэмжит монголын пионерийн байгууллага*. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1978, 15-18.

Fogel, R.W. and Elton, G.R. *Which Road to the Past: Two Views of History*, New Haven and London: Yale University Press, 1983, 25-32.

Ном зүй:

Бямбажав, О., Дашдовдон, Д. Д. *Сүхбаатарын нэрэмжит монголын*

пионерийн байгууллага. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1978

Fogel, R.W. and Elton, G.R. *Which Road to the Past: Two Views of History*. New Haven and London: Yale University Press 1983.

Нэгэн сэдэвт бүтээл (Гурав болон түүнээс дээш зохиогчтой)

Ишлэл:

Болдбаатар, Ж нар. *Монгол улсын түүх*, Улаанбаатар: Соёмбо, 2010, 15-18.

Jones, Mary et al. *A History of the World*, Bellingham: From the Beginning Press, 2000, 25-32.

Ном зүй:

Бямбажав, О., Дашдовдон, Д. *Д.Сүхбаатарын нэрэмжит монголын пионерийн байгууллага*. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1978.

Jones, Mary et al. *A History of the World*. Bellingham: From the Beginning Press 2000.

Эмхтгэл, түүвэр

Ишлэл:

Чоймаа, Ш. “Чингис хааны бие хүний онцлог”, эмх./ред. У. Б. Баркманн.

Чингис хаан хийгээд түүний өв, Улаанбаатар: Адмон, 2007, 16-30.

Amitai, Reuven and Biran, Michal (eds.) *Mongols, Turks and Others. Eusian Nomads and the Sedentary World*, Leiden and Boston: Brill, 2005.

Номзүй:

Баркманн, У. Б. (эмх./ред.) Чингис хаан хийгээд түүний өв, Улаанбаатар: Адмон, 2007

Amitai, Reuven and Biran, Michal (eds.) *Mongols, Turks and Others. Eusian Nomads and the Sedentary World*. Leiden and Boston: Brill 2005.

Орчуулга

Ишлэл:

Кэмпбэлл, Ч.У. *Монгол орноор аялсан нь*, 1902, англи хэлнээс орч. Р.Мөнхөө Улаанбаатар: Нью Пресс, 2014, 16-30.

Ном зүй:

Кэмпбэлл, Ч.У. *Монгол орноор аялсан нь*, 1902, англи хэлнээс орч. Р.Мөнхөө Улаанбаатар: Нью Пресс, 2014

Зохиогч нь тодорхойгүй бүтээл, эсвэл лавлах бүтээл (тайлбар толь, нэвтэрхий толь)

Ишлэл:

Монгол улсын үндэсний атлас, Улаанбаатар: ШУА, 2009, газ. зур. 9, 23-24.

Ном зүй:

Монгол улсын үндэсний атлас. Улаанбаата: ШУА, 2009

Лавлах бүтээлийн толгой үгийн бичлэг

Ишлэл:

“Сүхбаатар, Дамдины”, *Монголын түүхийн бага нэвтэрхий толь*, Боть 3: С-Я, Улаанбаатар: Орбис, 2002, 23

Номзүй:

“Сүхбаатар, Дамдины”, *Монголын түүхийн бага нэвтэрхий толь*, Боть 3: С-Я, Улаанбаатар: Орбис, 23-24, 2002

Интернет сурвалж

Түмэн-Өлзий, З. Ухаантай, дайчин хүн л тоглоом тоглодог. [http:// www.ntn.mn / mn/content?id=251001](http://www.ntn.mn/mn/content?id=251001), Хамгийн сүүлд 2011 оны IV сарын 4.

Тайлбар ишлэл

Нацагдорж, Ш. Сум, *хамжлага, шавь ард*, Улаанбаатар: ШУА-ийн хэвлэх үйлдвэр, 1972, тайл. 3, 96.

Зураг, газрын зураг ишлэл

Пүрэв, О. *Монгол бөөгийн шашин*, Улаанбаатар: ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, 2009, зур. 12, 194.

Хүннүгийн толь бичиг, Улаанбаатар: ШУА Археологийн хүрээлэн, 2011, 35

HISTORIA MONGOLARUM

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Г.Батмөнх

Хавтасны дизайнер: Г.Батмөнх

Хэвлэлийн хуудас: 15,3

“Соёмбо принтинг” ХХК-д
хэвлэв.